

Sosyoloji / **Journal of**
Araştırmaları / **Sociological**
Dergisi / **Research**

Cilt / Vol.: 6

şayı / Nr.: 2

Güz / Autumn 2003

ISSN: 1302-4426

SOSYOLOJİ DERNEĞİ, TÜRKİYE/SOCIOLOGICAL ASSOCIATION, TURKEY

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Yakın ERTÜRK (ODTÜ)

Prof. Dr. Birsen GÖKÇE (H.Ü.)

Prof. Dr. Aytül KASAPOĞLU (A.Ü. D.T.C.F.)

Prof. Dr. Faruk KOCACIK (C.Ü.)

Prof. Dr. Enver ÖZKALP (Anadolu Ü.)

Prof. Dr. Sevinç ÖZEN (Akdeniz Ü.)

Prof. Dr. A. Yaşar SARIBAY (Uludağ Ü.)

Prof. Dr. Önal SAYIN (E.Ü.)

Prof. Dr. İhsan SEZAL (Gazi Ü.)

Prof. Dr. Barlas TOLAN (Galatasaray Ü.)

Doç. Dr. Müzeyyen GÜLER (Mimar Sinan Ü.)

Sosyoloji Derneği
Adına Sahibi, Genel
Yayın Yönetmeni,
Yazı İşleri Müdürü
ve Editör/General

Director
Birsen GÖKÇE

Yayın Kurulu/
Editorial Board

Ayşe GÜNEŐ –
AYATA
Nilgün ÇELEBİ
Yusuf Ziya ÖZCAN
Ali ÇAĞLAR
Ayşe GÜNDÜZ
HOŐGÖR

Yazışma Adresi/Address

Sosyoloji Derneği
Mareşal Fevzi Çakmak Cad. No:
9/7 Nur Apt.
Beşevler / ANKARA
Tel-Faks: 0312. 222 12 52
e-mail:
sosder@sosyolojiderneği.org.tr
<http://www.sosyolojiderneđi.org.tr>

Teknik Sorumlular: Zuhal GÜLER PARLAK ve Gökhan SAVAŞ

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Sayfa/Pages

D. Ali ARSLAN

Elit Teorisi Işığında Günümüz Türk Toplumunun
Genel Bir Değerlendirmesi 5

Özlem İrmak BALKIZ

Toplam Kalite Yönetiminde Katılım ve Kalite Çemberleri:
Eleştirel Bir Değerlendirme 31

Nalan YETİM

Esnek Üretimin Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri:
Mersin ve Adana Yöresi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri
Üzerine Bir Değerlendirme..... 61

Abdulkadir ZORLU

Tüketicilerin Ankara'daki Üç Hipermarketi
Tercih Etme Nedenleri..... 93

Talcott Parsons (Çev. Zeynep KARAHAN USLU)

Sosyal Araştırmada Teorinin Rolü..... 122

Sosyoloji Derneği

Doğu Anadolu'da İnsan Kaynaklarının Niteliksel Geliştirilmesi
Kapsamında Kadının Eğitim Düzeyinin Yükseltilmesi ve
Bilinçlendirilmesi..... 132

and explain the distribution of power in Turkish society: How far is power diffused in society or how far is it centralised and concentrated in the hands of elite groups? In addition, elite recruitment patterns in Turkey are examined. In accordance with the pluralists views, one could argue that power has been diffused and fragmented among many people or elite groups which together participate in the decision-making process in contemporary Turkish society. Nevertheless, decisive and effective power (parallel with the main thesis of the elitist view) has been concentrated and centralised in the hands of the small number of elite groups which are the most powerful in the national power structure.

Key Words: *Power, Elite, Elite Theory, The Elite Recruitment Process, The Turkish Key Elites, Relative Elite Autonomy.*

GİRİŞ

İktidar ya da güç kavramının tanımlaması konusunda sosyologlar arasında tam bir uzlaşma yoktur. Bununla birlikte, Max Weber'in tanımlaması bilimsel literatürde etkin bir kullanıma sahiptir. Weber'e göre güç, sosyal ilişkiler sistemi içinde bireyin karşıtlarına rağmen kendi amaçlarını gerçekleştirebilmesi durumudur (Giddens, 1974: 17).

Güç, iktidar ya da erk, bir sosyal ilişkiler sistemidir ve sosyal ilişkiler dizgesi içerisinde anlam kazanır. İnsanlar, ancak diğer insanlarla ilişki içine girdiğinde güç olgusu ortaya çıkar. Kavram kontrol, sahiplik ve etki (karar verme sürecinde etkili olma) kavramları ile yakından ilişkilidir.

Bu açıklamaların ışığında güç, karar verme süreci üzerinde etkili olma, toplumsal kararların şekillenmesinde söz sahibi olma ve karşıtlarının direncine rağmen amaçlarını gerçekleştirebilme yeteneği olarak tanımlanabilir. Bir başka deyimle sosyal erk, toplumsal kararların şekillenmesinde etkili ve/veya yetkili olma durumudur.

Toplumsal hayatta güç, servet ve prestijin dağılımındaki eşitsizlikler, çağdaş toplumların ortak özelliklerinden bir tanesidir. Yine siyasi eşitlik, özgürlük, çoğunluğun yönetimi, özgür seçimler gibi olgular çağdaş demokrasilerin ortak özellikleri arasında sayılırlar da; bütün bu sayılanları kelimenin ifade ettiği anlamlar bakımından, tam olarak günlük hayatta gerçekleştirdiğini gözlemlemek neredeyse olanaksızdır. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinden bu güne, yoğun bir çağı yakalama savaşımı içinde olan Türk toplumu açısından da, aynı değerlendirme geçerlidir. İşte elit sosyolojisi alanındaki çalışmaların hedeflerinden bir tanesi de bu gerçeklikleri irdelemek, eşitsizliklerin

kaynağına inmek güç-prestij-servet gibi olguların toplumun kesimleri arasındaki dağılımını araştırmak ve güç ile kontrol arasındaki ilişkilerin aydınlığa kavuşturulmasına ışık tutmaktadır.

Bu amaç doğrultusunda elit sosyolojisi kendi teorik temelini de geliştirmiştir. Bu teorik temel elit teorisi ve onun açılımı olan öteki alt teorilerden oluşur. Elit teorisi 1950'li yıllarda Amerikalı toplumbilimciler arasında bir ara tekrar popüler olmaya başlamış ve bu alanda, 1960'lı ve 1970'li yıllarda oldukça verimli çalışmalar gerçekleştirilmiş olmasına rağmen, yine de istenildiği kadar etkili olamamış ve bu sönüklük 1980'li yıllara kadar sürmüştür. Bu durum 1980'li yıllarda değişmeye ve elit teorisi sosyal bilimler alanında hak ettiği yerini almaya başlamıştır. 1990'lı ve 2000'li yılların başında dünyada ve Türkiye'de yaşanan bir çok toplumsal ve siyasi olayların daha iyi anlaşılıp, bunlarla ilgili daha sağlıklı ve yerinde değerlendirmeler yapılabilmesi için elit teorisi büyük hizmetler sunmaya aday görünmektedir.

Bu yıllarda Dünya'da ve Türkiye'de cereyan eden bir takım toplumsal ve siyasi olaylardan bazıları şöyle bir hatırlandığında bu yargı daha bir netlik kazanacaktır. Örneğin, hem dini ve hem de siyasi bir elit kimliği taşıyan Humeyni gerçeğini bilmeden İran'da, başta Türkiye olmak üzere çevre ülkelerde ve dünyada yaşanmış, yaşanmakta olan ve gelecekte de ortaya çıkabilecek olan bir takım siyasi, toplumsal ve ideolojik olayları sağlıklı bir şekilde anlayabilmek ve açıklayabilmek oldukça zor olacaktır. Ya da, siyasi bir elit olan Gorbaçov ve daha sonra da Yeltsin realitesini bilmeden; Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde yaşanmış olanları, Rusya'nın yeniden doğuşunu, Kafkaslarda olup bitenleri, soğuk savaş sonrası uluslararası arenada değişen denklemleri ve bütün bunların dünya geneline yansımalarını gerçekçi bir şekilde analiz edebilmek çok güç olacaktır. Yine aynı şekilde, bir Saddam Hüseyin'i, bir Nelson Mandela'yı, Balkanları kana bulayan Miloseviç ve Karadziç'i elit teorisinin süzgecinden geçirmeden yerel, bölgesel ve uluslararası bir çok toplumsal ve siyasi olay ile ilgili olarak yapılan analiz ve yorumların önemli bir boyutu eksik kalacaktır. Eski Amerikan lideri ve dünyaca bilinen bir siyasi elit olan Bill Clinton'ı ve o dönem Amerika'sının iktidar seçkinleri konusunda bilgi sahibi olmadan, 1990'lı yıllarda Amerika'da ve dünyada yaşananları anlamlandırmakta da zorlanılacaktır.

Öte yandan, konuya ülkemiz açısından bakıldığında, elit olgusu konusunda karşımıza yine aynı tablo çıkacaktır. Örneğin, bir askeri ve siyasi elit konumunda olan Kenan Evren'i incelemeyen, Türkiye'de yaşanan 1980 darbesini, sonuçlarını ve bunların o dönem ve sonrası Türk toplumsal ve siyasi hayatına yansımalarını anlamakta ve açıklamakta yetersiz kalacaktır. Yine, siyasi elit konumlarındaki Turgut Özal ya da Necmettin Erbakan gerçekliklerine açıklık kazandırılmadan, 1980 öncesi ve sonrası dönemlerde

ülkemizde yaşanmış ve yaşanmakta olan bir çok toplumsal ve siyasi olayın gerçek boyutları ile algılanması güçleşecektir. Ya da, 1990'lı yıllarda ülkemizde yaşanan bir çok toplumsal ve siyasi olayda bir katalizör ya da tampon görevi yapmak gibi çok önemli işlevler yerine getirmiş olan bu dönemin önde gelen askeri elitlerinden Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı'yı ya da Çevik Bir'i, bir elit olarak inceleyip anlamadan, o dönemde yaşanmış olanları ve günümüzde yaşanan bazı gelişmeleri açıklığa kavuşturmak pek kolay olmayacaktır.

Hele, yakın dönem Türk siyasi tarihine ve toplum hayatına damgalarını vurmuş olan, tanınmış siyasi elitlerimizden Süleyman Demirel'i ve Bülent Ecevit'i bütün boyutlarıyla tanımadan, toplumsal ve siyasi açıdan ülkemizde yaşanmış, yaşanmakta olan ve gelecekte de yaşanabilecek bir çok şeyi gerçek boyutları ile anlamlandırabilmek hiç de kolay olmayacaktır. Yine bu bağlamda, 1990'lı yıllarda ülkemizin toplumsal ve siyasi hayatında etkili olmuş ve "Türk İktidar Seçkinleri" olarak tanımlayabileceğimiz elitleri ya da elit gruplarını, elit sosyolojisi ışığında incelemeyen, ülkemizde o dönemlerde cereyan etmiş bir takım toplumsal ve siyasal olayları, günümüzde yaşanan bir takım süreçleri ve ortaya çıkan bir takım olayları; bütün bunların gelecekte de yaşanabilecek bazı toplumsal ve siyasi olaylara olabilecek etkilerini sağlıklı bir şekilde anlamak ve açıklamak yine çok güç olacaktır.

Hatta biraz daha gerilere, modern Türk tarihinin başlangıcına doğru gildiğinde, Mustafa Kemal Atatürk'ü hatırlamamak olanaksızdır. Elit sosyolojisi açısından bakıldığında, hem askeri bir elit, hem de siyasi ve devrimci bir elit olan Mustafa Kemal'in elit kimliğini, kişiliğini ve bütün bunların arka planını anlamadan, yirminci yüzyılın en büyük ve başarılı devrimlerinden biri olan Türk Devrimi'ni, modern Türkiye'nin çağdaşlaşma çabalarını ve Türkiye'de üç çeyrek asırdan fazla bir süreden beri yaşana gelen değişim sürecinin sağlıklı bir tahlili yine olanaklı olmayacaktır.

Hem genel olarak dünya bazında ve hem de özele indirgeyerek ülkemiz boyutunda ele alındığında, okuyucu için böylesi örneklerin sayısını arttırmak hiç de zor olmayacaktır. İşte yerel, toplumsal ya da evrensel ölçekli böylesi bütün olayların ve olguların daha gerçekçi ve sağlıklı bir şekilde anlamlandırılabilmesinde, elit sosyolojisinin ve elit teorisinin hayati olarak nitelendirilebilecek bir önemi vardır. Söz konusu saptamalar doğrultusunda, bu çalışmada, elit teorisi ve onun alt açılımı diğer teorilerin ışığında, modern Türk toplumunda olup-bitenlerin bir değerlendirmesinin yapılması hedeflenmiştir.

1. TOPLUMSAL BİR REALİTE OLARAK ELİTLER

Elitler, toplumun hiyerarşik yapısı içinde, stratejik nitelikteki kurumların en üst konumlarını ellerinde bulduran bireyler olarak da algılanırlar (Arslan, 1995: 3-4). Ne var ki, şanslı bir o kadar da güçlü durumdaki bu azınlık, yalnızca toplumsal konumları bakımından karar verme sürecine en yakın durumda bulunmakla kalmazlar, aynı zamanda karar verme sürecini yönlendirme ve şekillendirme araçlarını da ellerinde bulundururlar (Arslan, 1999a: 79-81). Toplumsal gücü ve toplumsal kaynakları en etkin şekilde ellerinde ya da kontrollerinde tutan elitler, bu sayede, toplumsal kararları şekillendirme ayrıcalığını da kendi tekellerinde görürler. Bu nedenle, toplumun geneline yönelik olarak alınan kararlar hep elitlerin, özellikle de analıtar elitler olarak tanımlanan elit gruplarının damgasını taşır.

Daha öz bir anlatımla, yıllar boyunca ülkenin yaşantısını onlar yönlendirmiş, toplumun rotasını onlar çizmiş, devlet ve toplumun portresini onlar şekillendirmişlerdir. Bu özellikleri ile yalnızca toplumun yararına sonuçlanmış isabetli kararların onurunu değil, aynı şekilde toplumsal hüsrana ve hezimetlerle sonuçlanan hatalı seçimlerin, yanlış kararların sorumluluk ve utançını da çoğunlukla onlar taşırlar. Bugün de bütün bu süreç ve gerçeklikleri aktif olarak şekillendirmekte olan yine onlardır ve gelecekte de yine büyük ölçüde onlar olacaktır (Arslan, 1999a: 1-4).

Toplumların ve bireylerin, kısacası bir ulusun kaderini belirlemede bu denli etkiye sahip olan elitlerin, kendi ulusumuz açısından ele alındığında Türk elitlerinin toplumsal özgeçmişlerinin incelenmesi ve sosyal anatomilerinin ortaya konması, yalnızca Türk toplumunun iktidar yapısının daha iyi anlaşılması açısından değil, aynı şekilde ülkemizde yaşanan bir çok sosyal ve siyasi gelişmelerin değerlendirmesinin daha objektif bir şekilde yapılabilmesi için de büyük önem taşır. Buldukları konum, kontrol ettikleri toplumsal kaynaklar ve sahip oldukları güç bakımından toplumun en üst katmanlarını oluşturan elitler, yalnızca toplumda uyulması gereken kuralları belirlemekle kalmazlar, aynı zamanda milyonlarca insanın oynayacağı rolleri de belirlerler. Deyim yerindeyse toplumun kaderinin yanı sıra, bireylerin kaderini de onlar çizerler.

Bu anlayıştan hareketle çalışmanın bundan sonraki bölümünde, Türk toplumunun iktidar yapısı içinde çok önemli bir yere sahip olan Türk elitleri incelenecektir. Ağırlıklı olarak da çağdaş Türk elitleri içinde, toplumsal karar verme sürecini en etkin şekilde etkileyebilecek konumda bulunan elit grupları üzerinde durulacaktır. Bunu yaparken de Arslan'ın 1995-2001 yılları arasında, elit sosyolojisi alanında gerçekleştirmiş olduğu çalışmalarda ortaya koymuş olduğu bulgular temel alınacaktır.

2. ELİT TEORİSİNİN İŞİĞİNDA GÜNÜMÜZ TÜRK TOPLUMU

Toplumunu incelerken özellikle güç, etki ve kontrol kavramlarından hareket eden elit teorisi, günümüz Türk toplumunun iktidar yapısını anlayıp, güç ilişkilerini analiz etmek amacıyla yönelik olarak da oldukça etkin araçlar sunar. Özellikle de, elit teorisinin açılımlarından olan demokratik elit teorisi ve demo elit perspektif, bu açıdan oldukça işlevsel gibi görünmektedir.

Elitlerin bağımsızlığı ya da özerkliği (the relative elite autonomy) konusu, demokratik elit teorisinin temelini oluşturur. Fakat bu bağımsızlık katı ve kesin bir özgürlük olmaktan öte, rölatif-göreceli bir bağımsızlıktır. Elitlerin bağımsızlığı ifade ve örgütlenme özgürlüğü, özgür seçimler gibi temel demokratik prensiplerle yakından ilişkilidir. Özgür seçim ortamı, örgütlenme ve ifade özgürlüğü, yalnızca demokrasinin en vazgeçilmez unsurları değil, aynı zamanda elit bağımsızlığının yaratılmasında ve yaşatılmasında rol oynayan en temel etkenlerdendir (Oyen, 1990: 114).

Demokratik elit teorisi, göreceli elit özerkliğini, demokrasinin vazgeçilmez prensiplerinden biri olarak kabul eder. Gücün farklı elit gruplarında dağılması ve bu elitlerin bağımsız olmaları yalnızca demokrasiyi koruyup yaşatmak için değil, despotik rejimlerin ortaya çıkmasını önlemek için de zorunludur. Elitlerin bağımsızlığı düşüncesi kökenlerini liberal düşüncenin, “bireysel hak ve özgürlükler için devlet gücünün sınırlandırılması” ilkesinden alır. Fakat, Etzioni’nin (1993: 54) de işaret ettiği gibi, demokratik elit teorisi, liberal düşüncenin eksik bıraktığı devletin gücünün kontrol edilebilmesi için hükümet elitleri dışındaki elitlerin bağımsızlığı, sivil hakların geliştirilmesi gibi konuları da vurgulayarak konuya bir bütünlük kazandırır.

Demokratik elit teorisi “eşitlik” olgusu üzerinde de önemle durur. Fakat bu yaklaşımın eşitlik anlayışı, demokrasi teorisinin “gücün toplum kesimleri arasında eşit dağılımı” ilkesinden daha farklı ve daha gerçekçidir. Demokratik elit teorisine göre, önemli olan gücün eşit dağılımı değil, “güçlü bir konuma ulaşabilmede fırsat eşitliğidir” (Bachrach, 1967: 97-8).

Bu yaklaşıma göre, demokrasinin sağlığı ve devamı bakımından elitler için, öteki elit grupları ve geniş halk yığınları da büyük önem taşır. Daha demokratik bir sistem yaratmak etkin halk desteğine ve sosyal güçlerin, öteki güçlü elit gruplarınca dengede tutulmasına bağlıdır. Tek bir merkezde veya bir elit grubunun elinde odaklanmış olan siyasal güç, baskı-zorbalık, despotizm-tirani, siyasi kirlenme gibi tehlikeleri de beraberinde getirir. Elitler hem birbirlerinden, hem de devletten bağımsız olmalıdırlar. İktidarda siyasal elit-

Elit Teorisi Işığında Günümüz Türk Toplumunun Genel Bir Değerlendirmesi

ler, güç pastasından pay almış öteki elit grupları tarafından denetlenmeli ve karşı dengelemede tutulmalıdır.

Demokrasinin sağlıklı bir şekilde yaşamını sürdürebilmesi için, iktidarın gücünün diğer elitlerce dengelenmesi de tek başına yeterli değildir. Parti temeline dayalı veya bireysel kaynaklı siyasi kirlenmeyi önlemek veya ortadan kaldırmak, baskıcı ve zorbacı tutumların önüne geçmek, seçimle işbaşına gelmiş dikta heveslilerinin diktatörlüklerinden korunabilmek için ve daha demokratik bir demokrasi ortamı yaratabilmek için karar verme sürecine halk katılımı da büyük önem taşır.

1996-97 yıllarının Türkiyesi bu konularda çarpıcı örnekler sergiler. Bireysel kaynaklı ya da parti temeline dayalı siyasi kirlenme, seçilmiş liderlerin diktası, azınlıktaki düşüncenin çoğunluğu ipotek altına alması, parlamenter demokrasinin parlamenter sistemde, parlamento çatısı altında, parlamenterler tarafından komaya sokulması gibi birçok konularda canlı bir laboratuvar gibidir. Aynı yılların Türkiyesi elitlerin görece bağımsızlığı, elit dayanışması ve işbirliği, halkın toplumsal ve siyasi hayata aktif katılımı gibi konularda da zengin bir hazine sunar sosyal bilimcilere.

Hatta, bu dönemde yasama sürecinin siyasi elitler tarafından neredeyse tamamen bloke edilmiş durumda olması ve ülke için aciliyet arz eden en hayati kararların alınmasında dahi genel bir uzlaşma oluşturmakta zorluk çekilmesi, ... gibi gerçekler halen hafızalarda canlılığını korumaktadır. İşte bu yıllarda Türkiye’de, demokratik yollarla iktidara gelmiş sivillerin demokratik sistemin işleyişine yönelik oluşturduğu tehditlerin bertaraf edilmesinde, askerlerin öteki toplum kesimleri ile işbirliği içinde göstermiş olduğu çabalar da dikkat çekici ve diğer toplumlarda eşine az rastlanılır türdendir denebilir.

Türkiye’nin yakın siyasi ve toplumsal tarihinde yaşanmış bütün bu olan bitenleri, sosyolojik açıdan anlayıp açıklayabilmek bakımından, elit teorisi oldukça önemli kolaylıklar sağlar. Demokratik elit teorisine göre, askerler de diğer toplumsal kesimler gibi, toplumsal yapı içerisinde yeri ve işlevi olan bir toplumsal gruptur. Askeri elitler de, diğer elitler gibi, toplumsal bir realitedir ve toplumun iktidar yapısının bir parçasıdır. Elitler her toplum için genel geçer toplumsal olgulardır ve her elit grubu aynı objektif açıdan değerlendirilir. Bürokratik elitler, siyasi elitler, ekonomik elitler, yargı elitleri, medya elitleri ve askeri elitlerin birlikteliği, toplumun iktidar yapısını oluşturur. Hatta C. W. Mills (1956) ve öteki bazı elit teorisyenlerine göre askeri elitler, ekonomik elitler ve siyasi elitlerle birlikte “anahtar elit” olarak adlandırılır ve toplumdaki en etkili ve güçlü elitler olarak bilinirler.

Özetle elit teorisine göre, yasaların kendilerine çizdiği görevler çerçevesinde askerlerin toplumsal karar verme mekanizması üzerinde etkili olma-

sı, diğer elit grupları ile işbirliği yaparak toplumsal karar verme sürecini etkilemesi demokrasiyle ve demokratik sistemle çelişmez. Tabii ki bu değerlendirmede, bu elit grubunun elindeki gücü kişisel ya da grupsal çıkarlarını maksimize etmede ve toplumun genelinin çıkarıyla çelişen hedefler doğrultusunda kullanmadığı sürece geçerlidir. Hiç kuşku yok ki, bu ön koşul yalnızca askeri elitleri değil, bütün elitleri de kapsar.

Türk askeri elitleri, sözü edilen dönemde, toplumun yaşadığı siyasi ve toplumsal kriz ortamından kurtulmasında en etkin rolü oynamışlardır. Diğer elit grupları ile örnek bir elit işbirliği ve dayanışması sergileyerek, ülkede demokratik sistemin siyasi elitler tarafından düşürüldüğü çıkmazdan kurtarılmasında önemli hizmetler yerine getirmişlerdir. Bu örnek, görece elit bağımsızlığının, demokrasinin sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürebilmesi için ne denli büyük önem taşıdığını da çok açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Ayrıca, yönetici elitlerin gücünün başka elitlerin gücü tarafından kontrol edilmesi, karşı dengelemeye tabi tutulması, demokrasi ve toplumun geleceği için ne kadar gerekli olduğunu da bütün açıklığıyla ortaya koyar.

3. DEMO ELİT PERSPEKTİFİ

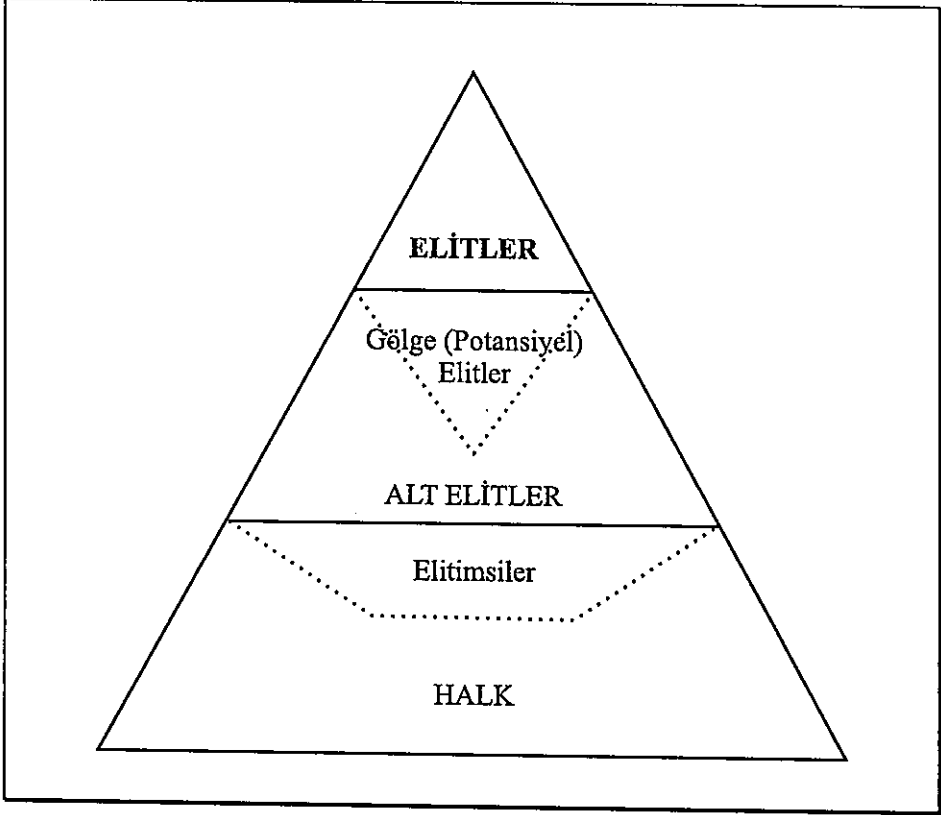
Kimi araştırmacılar tarafından demokratik elit teorisinin bir açılımı olarak da kabul edilen demo elit perspektif, özü itibarıyla, elitlerin analizinde yeni bir açılım ortaya koymayı hedefler. Bu yaklaşımın gelişim süreci içinde, çağdaş sosyologlardan Eva Etzioni'nin (1997, 1993) oldukça önemli bir yeri vardır.

Demo perspektif, öteki elit teorileri ile bir çok benzer ve farklı yönleri sahiptir. Örneğin, demokratik elit teorisi ile oldukça ortak yönleri olmasına rağmen, bu teoriye oranla daha geliştirilmiş ve ayrıntılı bir teori niteliği taşır. Liberal düşünce ve demokratik elit teorisi, "güçler ayrımını" ve "güçlerin bağımsızlığını" oldukça genel bir açıdan ele alırken, demo-elit perspektif bunu daha öze inerek ve ayrıntılı bir şekilde yapar. Demo elit perspektif elit bağımsızlığını, elitlerin temel toplumsal kaynaklardan bağımsızlığı esasına dayandırır. Elitlerin bağımsızlığı, demokrasinin korunması ve gelişmesi için, bununla ilişkili olarak da daha demokratik ve eşitlikçi bir demokrasi yaratabilmek bakımından hayati bir önem taşır.

Bu yaklaşıma göre, kaynakların kontrolü bakımından elitlerin hükümetten göreceli bağımsızlığı demokrasi için, çok sayıda güç merkezinin varlığından çok daha büyük bir önem ve anlam taşır. Elitler toplumlar için, toplumsal değişimin ana dinamik gücü olması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir.

Demo elit perspektife göre toplumların iktidar yapıları “trikotomik” (üçlü) bir görünüm arz eder: Toplumların iktidar yapısı **elitler**, **alt elitler** ve **halktan** oluşur. Figür 1’de de görüldüğü gibi Arslan 1990’lı yılların ikinci yarısı içinde gerçekleştirdiği çalışmasında (Arslan, 1999) bu üç kategoriye iki ayrı kategori daha ekleyerek, bu sınıflandırmayı daha ayrıntılı ve sofistike hale getirir. Bu kategoriler **potansiyel (gölge) elitler** ile **elitimsiler**dir.

Figür 1: Toplumsal Güç Piramidi

Kaynak: Arslan, 1999b.

Toplumda en çok etki ve güce sahip olanlar, genellikle toplumsal yapı içinde en üst konumlarda olan ve toplumsal kaynakların kontrolünü aktif bir şekilde ellerinde bulunduranlardır. Bu bireyler **elitler** olarak tanımlanır. Hükümet üyeleri, siyasi partilerin liderleri ve etkin üyeleri, üst düzey kamu yöneticileri ve bürokratlar, TSK’nin üst düzey komutanları ve büyük şirketlerin sahipleri ve yöneticileri temel elitler olarak adlandırılır. Bunların yanı sıra üst yargı mensupları, yüksek kariyerli akademisyenler ve bilim adamları,

lerin sahipleri ve yöneticileri temel elitler olarak adlandırılır. Bunların yanı sıra üst yargı mensupları, yüksek kariyerli akademisyenler ve bilim adamları, medya editörleri ve etkili yazarları, sendika liderleri, popüler sanatçılar ve edebiyatçılar, güçlü sendika liderleri ... vb. temel elitler arasında sayılabilir. Bu son cümlelerin de işaret ettiği gibi, elitler yalnızca ayrıcalıklı grupların üyelerinden oluşmaz. Bunların yanı sıra, ayrıcalıklı olmayan grupların aktif ve etkili üyeleri de elit tanımına girer.

Toplumsal güç piramidinin bir diğer kategorisi “**alt elitler**”dir. Alt elitler, toplumun iktidar yapısı içerisinde orta düzeyde güç sahibi bireylerden oluşur. Toplumun hiyerarşik yapısı içinde elitlerin işgal ettiği konumlardan hemen sonra gelen konumlarda bulunurlar. Elitlerle halk arasında köprü gibidirler ve geleceğin elitleri genellikle, hepsi birer potansiyel elit adayı olan elitimsiler arasından çıkar.

Halk (public) ise iktidar piramidi içinde en alt tabakayı işgal eder. Ancak halk demek, hiç bir güce ve etkiye sahip olmayan insanlar topluluğu demek değildir. Halk da temel toplumsal kaynaklardan ve toplumsal güçten belli bir oranda pay alır. Fakat bu pay, diğer bireylere oranla en alt düzeydedir. Demokratik sistemin işleyişi ve demokratik düzenin sağlıklı bir şekilde devamı açısından, halk ile elit tabaka arasında elit dolaşımına olanak tanıyan kurumsal kanalların var olması ve bu kanalların sürekli açık olması hayati önem taşır. Etzioni'nin (1993: 108) de vurguladığı gibi, elitler en azından kendi varlık nedenleri olduğu için halkın varlığına ihtiyaç duyarlar.

Öte yandan Arslan'ın (1999b: 101) vurguladığı dördüncü kategori ise “**gölge (potansiyel) elitler**” (shadow or potential elites)'dir. Gölge elitler kısaca, “alt elitler içinde yer alan ve avantajlı toplumsal öz geçmişleri nedeniyle, iktidar mücadelesi içinde elit konumuna ulaşmada en büyük şansa ve potansiyele sahip olan bireyler” şeklinde tanımlanabilir. Teorik açıdan, herhangi bir toplumdaki gölge elitlerin sayıları, toplumsal yapı içinde mevcut olan elit konumlarının sayısına paraleldir. Alt elitler içindeki bu şanslı ve ölçüde de mutlu azınlık, elitlerin dolaşımı süreci içinde, zaman faktörüne bağlı olarak, elit konumuna yükseleceklerdir.

Yine Arslan'ın (1999) ortaya koyduğu bir diğer kategori “**elitimsiler**” (**aspirant sub-elites**)'dir. Halk içinde yer alan ve sahip oldukları öz geçmişleri, kişisel yetenekleri ve kişilikleri sayesinde elit dolaşım süreci içinde önce alt elit, sonra da elit konumuna ulaşma şansına ve potansiyeline sahip bireylerdir. Bu kategoriyi oluşturan bireyler, potansiyel alt elitler olarak da adlandırılabilirler.

Demo elit perspektifin üzerinde önemle durduğu bir konu olan, elitlerin bağımsızlığı konusuna yeniden dönecek olursak: Elitlerin görece bağımsızlığı

ğı, kurumların bağımsızlığından ve elitlerin plüralizminden çok daha farklıdır. Demo elit perspektife göre elit bağımsızlığını, elitlerin temel toplumsal kaynaklardan bağımsızlığı anlamına gelir. Bu kaynaklar yalnızca maddi kaynakları değil, aynı zamanda maddi olmayan kaynakları da kapsar. En önemli toplumsal kaynaklar arasında fiziksel kaynaklar, kurumsal-yönetimsel kaynaklar (bürokratik organizasyonlar), sembolik kaynaklar (bilgi ve enformasyon gibi), sosyal-psikolojik kaynaklar ve bireysel kaynaklar (karizma, enerji, zaman ve motivasyon gibi), ekonomik ve mali kaynaklar (sermaye, üretim araçları, girişim gibi) sayılabilir. Bu kaynaklar çoğunlukla birbirleriyle ilişkili ve iç içedirler ve genellikle farklı kombinasyonlar içinde bir arada bulunabilirler.

Bütün bu açıklamalar dikkatle incelendiğinde açıkça görülür ki katı, kesin ya da mutlak bir özgürlük veya bağımsızlıktan söz etmek gerçekte mümkün değildir. Çünkü bireylerin, söz konusu kaynakların tümünün kontrol ve sınırlamalarından, tam anlamıyla bağımsız olması düşünülemez. Bütün bireyler, ki bunlara elitler ve alt elitler de dahil, bu kaynakların bazılarının sınırlandırmalarından bağımsız olurken, muhakkak öteki bazı kaynakların, öyle ya da böyle bir şekilde bağlayıcı etkisinde olacaktır. Bazı kaynaklar belli bir elit grubunun kontrolünde olurken, öteki kaynaklar başkaca elitlerin ya da elit gruplarının kontrolünde olacaktır. Demokratik bir ortamda, bir elitin ya da elit grubunun, yukarıda sözü edilen kaynakların tümünü kontrol altında bulundurması zaten düşünülemez. Bütün bu nedenlerden dolayı demo-elit yaklaşım, “görelî bağımsızlık” kavramını “mutlak bağımsızlık” kavramına tercih eder.

Demokratik sistemin düzenli ve sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için elitlerin bağımsızlıklarına ek olarak, elitlerin görüş birliği, iş birliği ve güç birliği yapmaları da büyük önem taşır. Kimi zaman, yalnızca demokrasinin değil, aynı zamanda toplumsal düzenin ve toplumun huzurunun sürmesi için de, acil ve kaçınılmaz olarak elit iş ve güç birliği gerekebilir. Yine bazı çok önemli toplumsal ve siyasi hedeflere ulaşılabilmesi açısından da bu iş birliği bir zorunluluk olabilir. Fakat, elitlerin iş birliği ile elitlerin dayanışma ve görüş birliği içinde olmaları kimi zaman birbirleriyle karıştırılır. Aslında gerektiğinde elitlerin iş birliği yapabilmeleri için görüş birliği içinde olmaları bir zorunluluk değildir. Bu durum, elitlerin göreceli bağımsızlığı ile de çelişmez. Yine bu durum elitler arasındaki çatışmanın ve mücadelenin sona erdiği anlamına da gelmez. Özetle, “nasıl ki elitlerin bağımsızlığı olmadan demokrasiden söz edilemezse, elitlerin işbirliği olmaksızın da demokrasiden söz etmek olanaksızdır” (Etzioni, 1993: 110).

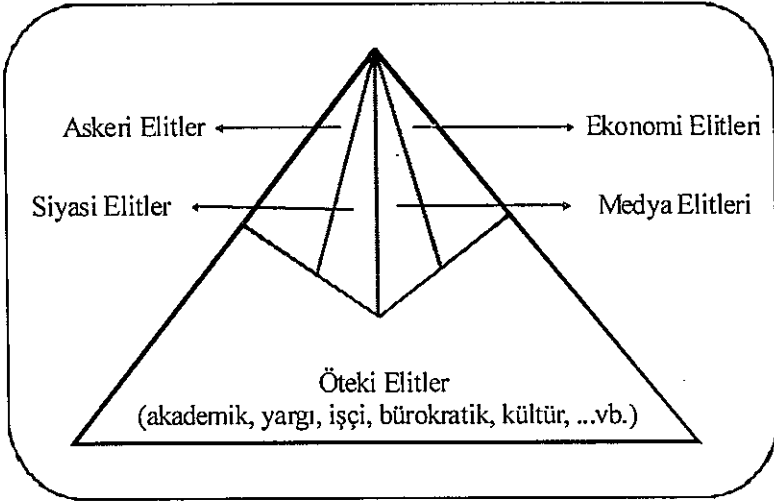
Böylesi bir iş ve güç birliğinin en çarpıcı örneğini Türk elitleri, 1997 yılında Refah-yol hükümetinin görevden uzaklaştırılması esnasında göstermiş-

tir. Muhalefetteki siyasi elitlerin ve devlet elitlerinin yanı sıra askeri elitler, ekonomik elitler, medya elitleri, yargı elitleri, akademik elitler, işçi ve işveren dünyasının elitleri, Cumhuriyet ve demokrasinin korunması-yaşatılması hedefi doğrultusunda, çarpıcı bir şekilde ve tarihte eşine az rastlanır etkinlikte bir iş ve güç birliğine gitmişler, sonuçta da hedeflenene ulaşmışlardır.

4. GÜNÜMÜZ TÜRK TOPLUMUNDA ANAHTAR ELİTLER

Plüralist elit teorisyenlerinin tezleriyle paralel olarak çağdaş Türk toplumunda toplumsal ve siyasi güç, bir çok elit grubu arasında dağılmış durumdadır. Bununla birlikte bu elit gruplarının iktidar pastasından aldığı payların eşit olduğu söylenemez: Bu elit gruplarından bir kısmı çok daha fazla güce sahip konumda iken ve durumla yakından ilişkili olarak da karar verme sürecinde daha etkin konumda iken; öteki bazı elit grupları daha az güçlü ve etkilidirler. İşte Türk toplumunun, karar verme süreci üzerinde daha etkin ve güçlü konumdaki elitler, “anahtar elitler” olarak adlandırılırlar.

Figür 2: Türk Toplumunun Elit Piramidi

Kaynak: Arslan, 1999b.

Figür 2’de (Arslan, 1999b: 286) de görüldüğü gibi, günümüz Türk toplumunda anahtar elitler arasında dört elit grubu göze çarpmaktadır: Ekonomi elitleri, siyasi elitler, askeri elitler ve medya elitleri. Türk anahtar elitleri ile ilgili bulgular, C. W. Mills’in (1956) Amerikan toplumuna ilişkin bulgularıyla oldukça benzer durumdadır. Temel toplumsal, siyasi ve ekonomik kararlar genellikle bu anahtar elitlerce şekillendirilir. Anahtar elitler güçlerini daha çok kontrol ettikleri toplumsal kaynaklardan alırlar: Siyasi elitler devlet

mekanizmasının kontrolünü ellerinde bulundururken, ekonomi elitleri ekonomik ve mali güçleri tekellerinde tutarlar. Öte yandan temel fiziki güçler (savaş araç-gereçleri, askerler, ... gibi) askeri elitlerce kontrol edilirken, görsel-işitsel ve yazılı medya araçları da büyük oranda medya elitlerinin kontrolindedir.

5. GÜNÜMÜZ TÜRKİYESİNDE GÜCÜN DAĞILIMI VE ELİT BAĞIMSIZLIĞI

Türkiye’de formel siyasi sistem, liberal demokratik bir karaktere sahiptir. Toplumsal ve siyasi güç yasama, yürütme ve yargı erkini elinde bulunduran farklı elit grupları arasında dağılmış durumdadır. Bu sayede, elit gruplarının sahip oldukları güçler, öteki elit gruplarının güçleri ile dengelenmektedir. Türk demokrasisi seçime dayalı, temsili ve parlamenter demokrasi niteliğine sahiptir. Öteki türdeş demokrasilerde olduğu gibi, özgür seçimler, konuşma, örgütlenme ve basın özgürlüğü demokratik yaşam içinde önemli bir yer tutar. Burada söz konusu demokratik hak ve özgürlüklerin ne ölçüde gelişmiş olduğu, ideale ne ölçüde yakın olduğu, ... gibi polemiklere girilmeyecek. Fakat şunu vurgulamakta yarar vardır ki, bu türden kriterlere vurulduğunda Türk demokrasisi de hak ve özgürlükler bakımından, gelişmiş kabul edilen bir çok ülkenin siyasi yapısı ile boy ölçüşebilecek ölçüde gelişmiş bir görünüm sergilemektedir.

Türk elitleri göreceli de olsa, birbirlerinden ve hükümet elitlerinden bağımsız durumdadır. Bununla birlikte, mutlak bir elit bağımsızlığından söz etmek olanaksızdır. Mutlak elit bağımsızlığı, hiç bir toplumda rastlanma olasılığı olmayan, son derece idealistik bir olgu oluşu için elit teorisyenleri, elitlerin bağımsızlığı yerine, “göreceli elit bağımsızlığı” kavramını kullanmayı tercih ederler. Daha önceki bölümlerde de açıklandığı gibi, göreceli elit bağımsızlığının derecesi, zaman ve mekân boyutunda farklılıklar gösterebilir. Bu durum, etkin siyasi sistemin türü, toplumun bürokratik yapısı, tarihsel ve kültürel birikimleri, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi, ... gibi bir çok etkene bağlı olarak farklılık gösterebilir.

Öte yandan, Bell’in (1973) de vurguladığı gibi, sanayi toplumlarında para temel güç kaynağıdır. Bu durumda, toplumda egemen güç olarak kapitalistler ağır basmaktadır. Sanayi sonrası toplumlarda ise bilgi ve beceri temel güç kaynağı, bilgiyi elinde ya da kontrolünde bulunduranlar ise toplumdaki en etkin güçlerden biri konumuna ulaşacaklardır. Öyle görünüyor ki bir çok sanayileşmiş toplumda, Mosca’nın da görüşlerine paralel doğrultuda, “bilgi” yeni ve etkin bir toplumsal güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu toplumlarda bireysel çaba ve başarı, doğumla ve aileden kazanılan gelenek-

sel aristokratik güç kaynaklarına karşı alternatif bir güç kaynağı olarak büyük önem kazanmış durumdadır.

Toplumumuzda ise durum, en azından şimdilik, oldukça farklı görünmektedir. Özellikle yönetici elitlerden bağımsızlık açısından ele alındığında, ülkemizde akademik elitler açısından elit bağımsızlığının en düşük düzeyde olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, sosyo-ekonomik koşulların değişip, Türkiye'nin endüstri toplumu olma (daha sonra ki aşamada da bilgi toplumu olma) yolunda önemli mesafeler kat edeceği var sayımı gerçekleşirse; bu durumun da değişeceği söylenebilir.

Yeri gelmişken, değinilmesi gereken bir konu da, fırsat eşitliği olgusudur. Toplumumuzda, hiyerarşik yapı içinde güçlü bir konuma ulaşma amacı doğrultusunda, fırsat eşitliğinden söz etmek halen oldukça zordur. İktidara ulaşma sürecinde, halen sübjektif ölçütler ve aristokratik etkenler ağır basmaktadır. Belki bu fırsat eşitliğinin adı göreceli bir fırsat eşitliği olarak değiştirilirse, günümüz Türk toplumunda da göreceli bir fırsat eşitliğinin olduğu söylenebilir. Aslında bu konuda da toplumumuzun içinde bulunduğu durum, öteki bir çok demokratik olduğu var sayılan toplumunkinden pek farklı da değildir. Çünkü bir çok toplumda olduğu gibi Türk toplumunda da güç, bazı formel ya da informal toplumsal güç odakları tarafından sahiplenilmiş durumdadır. Yalnızca çok az sayıda birey bu engelleri aşabilme becerisi gösterebilmekte ve güce ulaşmada fırsat eşitliğine sahip, ayrıcalıklı azınlık saflarına katılabilmektedir.

6. 28 ŞUBAT SÜRECİ GERÇEĞİ

Gücün, öteki güçlerce karşı dengelemede tutulması, demokratik rejimler açısından hayati bir önem taşıdığı daha önce vurgulanmıştı. Aynı değerlendirme Türk toplumu açısından da geçerlidir. Kontrolsüz ve belli bir merkezde toplanmış güç, otoriter ve baskıcı rejimlerin doğmasına zemin hazırlar. Bu durumun bir sonraki adımda ortaya çıkaracağı sonuç ise ileri derecede siyasi kirlilik ve seçime dayalı diktatörlüktür. Öte yandan gücün aşırı derecede ve çok sayıda gruba dağılmış olduğu durumlar da, demokratik sistem açısından ciddi sorunlara neden olabilir. Böylesi durumlarda, elitlerin iş birliği yapma olanakları zayıflayacağı için, karar alma sürecinde ciddi tıkanıklar ortaya çıkabilir.

Bazı durumlarda elitlerin iş birliği ve güç birliği yapmaları hem toplumun ciddi sosyo-ekonomik sorunlarına çözüm getirmek açısından, hem de aciliyet gerektiren sosyo-politik hedefleri gerçekleştirmek açısından büyük önem taşıyabilir. Türkiye'de 1990'lı yılların ikinci yarısında yaşanan ve

Türk siyasi tarihi açısından da son derece önemli olan bazı olaylar, bu duruma oldukça açıklık getirir:

Türkiye, 1995 genel seçimlerinden, siyasi gücün çok sayıda siyasi parti arasında dağılmış olmasıyla çıktı. Seçime katılan siyasi partilerden beş tanesi, % 10'luk genel oy barajını aşarak mecliste grup kuracak gücü elde etti. Meclise girmeyi başaran altıncı parti de, genelde oldukça düşük olan oy oranına rağmen, Anavatan Partisi (ANAP) ile yaptığı seçim ortaklığı sayesinde meclise girmeyi başaran Büyük Birlik Partisi (BBP) oldu. Bu partiler arasında ANAP (Anavatan Partisi), DYP (Doğru Yol Partisi), DSP (Demokratik Sol Parti) ve CHP (Cumhuriyet Halk Partisi)'nin yanı sıra, daha sonra demokrasi karşıtı ve şeriat yanlısı eylemlerin odağı olduğu gerekçesiyle kapatılan Refah Partisi (RP) de vardı. Siyasi güçteki bu aşırı dağınıklık, takip eden dönemde, parlamento çatısı altında karar alma ve yasama sürecinde ciddi tıkanmalara neden olmanın yanı sıra daha birçok ciddi toplumsal ve siyasi sorunları da beraberinde getirmiştir.

Siyasi yaşamdaki bu aşırı bölünmüşlüğü fırsat bilen Fundamentalist İslamcılar, yürütme erkini ele geçirmek için bir çok taktiğe başvurdular ve bu çabalarının sonucunda da hükümeti ele geçirmeyi başardılar. Bu başarının hemen ardından muhalefet ve öteki elit grupları üzerinde yoğun bir baskı uygulamaya başladılar. Çabalarının altında bir yandan elitlerin bağımsızlığını ortadan kaldırmak, öte yandan da toplumsal ve siyasi gücün tamamını kendi ellerinde toplamak yatıyordu.

Bütün bu olup-bitenler, karşıt tepkileri de beraberinde getirdi ve sonuçta, Türk toplumunun tarihinde eşine az rastlanır bir toplumsal hareket ortaya çıktı. Demokratik, laik rejime sahip çıkma temelindeki bu bilinçlenme çıkış gibi büyüyüp elitleri, alt elitleri ve halkı da kapsayarak, toplumun tamamını sardı. Bütün demokratik güçler (sivil toplum örgütleri, işçi ve işveren örgütleri, medya, bilim dünyası, muhalefetteki siyasi partiler, Türk Silahlı Kuvvetleri, ... gibi), laik-demokratik rejimi, totaliter güçlere karşı koruma yolunda yoğun bir iş ve güç birliği içine girdiler. Sonuçta da, ulusal güvenlik politikalarını belirlemede en etkin kurumlardan biri olan Milli Güvenlik Konseyi, hükümeti demokrasi ve laiklik karşıtı faaliyetlere son verip, anayasa ve yasalara uymaya ve bunları uygulamaya davet eden bir bildiri yayımlamak zorunda kaldı.

İşte belli bir kesimin diline pelesenk ettiği, "28 Şubat Süreci'nin" özünde, aslında bütün bu gerçeklikler yatar. Demokrasi ve laiklik karşıtı güçlerin 28 Şubat Süreci'ne ve bu sürecin baş mimarı olarak gördükleri Türk ordusuna, büyük bir düşmanlık ve kin beslemelerinin nedenleri de bu realitede saklıdır.

Yakın tarihimizde yaşanmış bu örnek de açıkça gösteriyor ki; güçler ayrılığı, daha açık bir anlatımla gücün farklı elit grupları arasında dağılmış olması ve bu güçlerin göreceli de olsa bağımsızlığı, demokratik sistem ve toplumsal hayat açısından hayati bir önem taşımaktadır. Çünkü, Schumpeter'in (1992) de vurguladığı gibi, seçmenler ya da halk, seçilmiş politikacıların gücünü ve edimlerini doğrudan kontrol edebilecek araçlara ve güce sahip değildir. Bu seçilmiş politikacılar ancak, güçlü ve bağımsız elitler tarafından kontrol edilip dengede tutulabilir

Bu örneğin açıkça gösterdiği bir başka gerçeklik de, elitlerin birlik ve beraberliğinin etkin bir şekilde ve zamanında ortaya çıkmasının, toplum açısından taşıdığı önemdir. Burada, Aron'un (1950) "elitlerin iş birliği özgürlük getirirken, aşırı dağınıklık ise devletin sonunu getirebilir" anlamına gelen vurgulamasını hatırlamadan geçmek hiç olur mu? Hatırlanması gereken bir başka gerçeklik de, elitlerin göreceli bağımsızlığı ile elitlerin dayanışmasının birbirleriyle ve demokrasiyle çelişen bir durum olmadığı realitesidir. Çünkü, yalnızca bağımsız bireyler ya da gruplar ortak duygu, düşünce ve hedefler doğrultusunda dayanışma içine girebilirler. Sözün özü ne elit işbirliği, ne de elitlerin bağımsızlığı olmaksızın demokrasiden söz edilemez.

7. TÜRKİYE'DE İKTİDAR MÜCADELELERİ

Dün olduğu gibi bugün de toplumun tamamına yönelik kararlar ve önemli politikalar, sayıları çok da fazla olmayan elit tarafından şekillendirilmektedir. Toplumun büyük çoğunluğu ise siyasi anlamda dağınık, pasif ve organize olmamış durumdadır. Bununla birlikte bu sessiz çoğunluk tamamen çaresiz ve etkiden yoksun durumda da değildir. Siyasi elitlere baskı uygulayarak, elit konumlarına ulaşmak için etkin girişimlerde bulunarak ve daha bir çok öteki yoldan, toplumsal ve siyasi sistem içinde çok önemli roller oynayabilirler. Fakat şu da bir gerçektir ki, Türkiye'de bu sessiz çoğunluğun, sahip oldukları bu potansiyel etkileme güçlerini geçmişte sıklıkla kullandıklarına da pek fazla tanık olunmamıştır.

Öte yandan, yine 1990'lı yıllarda, Türk siyaset arenasında yaşananlara tekrar dönüldüğünde; siyaset sahnesinde güç savaşımı bağlamında, yürütme erkini ele geçiren, Refah Partisi (RP) ve Doğru Yol Partisi (DYP)'nin kurmuş olduğu "Refah-yol" hükümetinin, öteki elit gruplarına karşı verdiği mücadele dikkatlerden kaçmamış olsa gerektir. Bu iki ortak, kısa süren iktidarları boyunca olağanüstü güçlü hükümet elitleri, batılıların deyimiyle "super-governmental elite" yaratmak amacı doğrultusunda ciddi boyutlu bir savaşım sergilediler. Bu çabaların altında, toplumsal güç kaynaklarına ve karar verme sürecine sahip olma ve bunların kontrolünü tamamen ele geçir-

me arzusu yatmakta idi. Bu ise ancak, öteki elit gruplarını ve muhalefeti baskı ve kontrol altında tutmakla mümkün olabilecekti.

Hükümetin İslamcı kanadı baskı ve çabalarını, demokrasinin muhafızları ve haliyle de nihai amaçlarına ulaşmada önlerindeki en büyük engel olarak algıladıkları askeri elitler, ekonomi, bilim, yargı ve yanlısı medyanın demokrasi yanlısı elitleri üzerinde yoğunlaştırdı. Hükümetin muhafazakâr kanadı ise baskısını özellikle sendikalar, medya ve iş dünyası üzerinde odaklaştırdı.

Hükümetin bu kanadının iş dünyası ile girdiği bu çatışma çok ilginç derslerle doludur. Çünkü Doğru Yol Partisi'nin, sürdürücüsü olduğunu iddia ettiği siyasi gelenek gücünü büyük ölçüde (diğer bazı kırsal güç merkezlerinin yanı sıra) iş dünyasından almaktaydı. Kendi bindiği dalı kesmek anlamına da gelebilecek bu olağandışı ve beklenmedik durum, söz konusu partinin geçirdiği evrimleşmenin ve yaşadığı taban erozyonunun bir göstergesi olarak mı algılanmalıydı yoksa? Uzun yıllar boyunca, aynı saflarda sürdürülen mücadelenin sonu gelmiş olup, şimdi yollar mı ayrılıyordu acaba? Onlarca yıldır sürdürüle gelen iş birliği ve dayanışmanın bedeli, siyasi partinin en yetkili ağzından dile getirilen, "Sülükler! Kan emiciler!..." suçlamasıyla mı ödeniyordu.

Muhalefete ve karşı saflarda yer aldığı düşünülen elitlere yönelik olarak sergilenen bu oldukça sistematik, fakat hiç de demokratik olmayan saldırılar 1990'lı yılların sonlarına kadar sürdü. Bu durum, demokratik hayat açısından da ciddi tehlikeleri beraberinde getiriyordu. Çünkü elitlerin göreceli de olsa bağımsızlığı, demokrasinin bütün bileşenleri açısından hayati önem taşımaktaydı.

8. ELİT DOLAŞIMI OLGUSU VE TÜRKİYE'DE ELİTLERİN DOLAŞIMI

Elit dolaşımı ya da elitlerin deveranı kavramı çok genel olarak, toplumsal yapıdaki yukarıdan aşağıya ya da aşağıdan yukarıya doğru dikey hareketlilikleri, bir başka anlatımla elit grupları içindeki yer değiştirme ve yenilenmeleri anlatmak için kullanılır. Bu konuda İtalyan düşünür Vilfredo Pareto (1968)'nin düşüncelerinin özel bir önemi vardır. "Tarih, aristokrasilerin mezarlığıdır" şeklindeki betimlemesi, Pareto'nun bu konudaki düşüncelerini çok vurgulu bir şekilde özetler. Bu düşünüre göre elitlerin dolaşımı, toplumun iki temel katmanı (elitler ve elit olmayanlar) arasında gerçekleşir. Bireyler bu iki tabaka arasında gidip gelirler.

Pareto konuya ağırlıklı olarak psikolojik kavramlarla yaklaşırken Gaetano Mosca, konuya daha sosyolojik bir yaklaşım sergiler. Bottomore

(1993: 43-45)'un da vurguladığı gibi, Pareto'nun düşünceleri ile Mosca, Pirenne ve Schumpeters'n bu konuda ortaya koymuş oldukları düşünceler arasında bir takım temel farklılıklar göze çarpar. Pareto ağırlıklı olarak bireylerin, toplumun elit ve elit olmayan kesimleri arasındaki dolaşımı üzerinde durur. Bu ise, toplumsal yapıda meydana gelen gerçek bir değişim ve dönüşümden çok, zayıflayan elit tabakanın toplumun alt katmanlarından yeni bireyler devşirip kendi bünyesine katması suretiyle yeniden canlılık ve güç kazanması şeklinde gerçekleşen, sürüp giden bir dairesel hareketi işaret eder.

Öte yandan diğer düşünürler, elitlerin dolaşımı konusunda, bireysel faktörlerin yanı sıra toplumsal faktörlerin üzerinde de dururlar. Örneğin Schumpeter, birden fazla dolaşım sürecinden söz eder: "Bir sosyal sınıf içinde ailelerin yükseliş ve düşüşleri", "sınıf içinde, bir sınırdan ötekine gidiş-geliş şeklinde yaşanan hareketler", "sınıfların yükseliş ve çöküşleri" Schumpeter'in incelediği önemli dolaşım tipleridir.

Bottomore (1993: 44), Mosca, Pirenne ve Schumpeter'in görüşlerini, özellikle de sosyal grupların yükseliş ve düşüşleri konusundaki düşüncelerini daha etkin ve tatmin edici bulur. Bu düşünürlere göre, "toplumda yaşanan ekonomik ve kültürel değişimlerin sonucu olarak yeni bir takım sosyal gruplar ortaya çıkabilir. Bu gruplar zaman içinde, toplumsal etkilerini ve etkinliklerini arttırarak toplumsal yapı içinde, hayati önem taşıyan bir konuma ulaşabilirler. Bu gruplar, gerçekleştirdikleri edimler ile siyasi sistemde bir takım değişikliklere, hatta bir bütün olarak toplumsal yapıda bazı köklü değişimlere yol açabilirler" (Bottomore, 1993: 45).

Bu çalışmada elit dolaşımı kavramından, bireylerin elit olmayan bir pozisyonundan elit pozisyonuna ulaşmaları gerçeği anlaşılmalıdır. Başka bir deyişle elit dolaşımı (Jary, 1991: 70) kavramı, Pareto'nun "tarih, aristokrasilerin mezarlığıdır" sözünün de vurguladığı gerçeği, yani toplumun alt katmanlarından üst katmanlarına, üst katmanlarından da alt katmanlarına doğru gerçekleşen ve sürüp giden toplumsal hareketliliği anlatmakta kullanılmıştır.

Konu bu açıdan ele alındığında, elitlerin dolaşımı sürecinde bir çok sosyal, psikolojik ve biyolojik faktörlerin etkin rol oynadığı görülür. Bu faktörlerin ilk akla gelenler, sosyal sınıf, eğitim, ailesel öz geçmiş (toplumsal köken), yaş, cinsiyet, bireysel ve psikolojik özellikler, ...vb. dir. Bununla birlikte aile bağları (sosyal orijin) ve eğitim etkenleri, en çok üzerinde durulan faktörlerdendir.

Özellikle ayrıcalıklı bir ailesel öz geçmiş, yani sosyal-kültürel ve ekonomik açıdan avantajlı konumda bulunan bir ailenin çocuğu olmak; bireylere sunduğu etkin güç odaklarıyla var olan iyi ilişkiler, para, öz güven gibi önemli ve ayrıcalıklı olanaklar nedeniyle elit dolaşım süreci üzerinde hayli

belirleyici bir rol oynamaktadır. Sosyal orijin aynı zamanda bireylerin aldığı ya da alabileceği eğitimin miktar ve kalitesini doğrudan etkileyen bir unsur olarak da ayrı bir önem taşır. Kısaca denilebilir ki; bireylerin ailesel öz geçmişleri (bireylerin ana-babalarının eğitim durumu, baba mesleği, ailenin sosyo-ekonomik durumu, ... vb.), bireylerin elit konumlarına ulaşmalarında hem doğrudan, hem de dolaylı roller oynamaktadır.

Gelişmekte olan ve az gelişmiş toplumlarda, elit dolaşımı süreci üzerinde en önemli etken rolü oynayan akrabalık bağları, belirli ölçülerde de olsa gelişmiş toplumlarda da etkisini sürdürmektedir. Bununla birlikte, Putnam'ın (1976: 172) da vurguladığı gibi, Amerika'da, Türkiye'de, Hollanda'da, Japonya'da, Sri Lanka'da ve öteki bir çok ülkede böylesi aristokratik etkenler giderek etkisini yitirmeye, buna karşın bireysel başarı elit dolaşımı sürecinde önemli bir faktör haline dönüşmeye başlamıştır.

Türkiye'de elitlerin dolaşımı konusunda yapılan en yeni araştırmalardan bir tanesi 1995-1999 yılları arasında, Arslan (1999b) tarafından gerçekleştirilmiştir. Arslan, yüz yüze görüştüğü üç elit grubundan bireylerin tamamına şu soruyu yöneltmiştir: "Şu an ki sosyal ve mesleki konunuza gelmeniz, hangi faktörler etkili olmuştur?" Bu soruya verilen cevaplardan hareketle de, Türkiye'de elit dolaşımını etkileyen faktörlerle ilgili olarak, **Tablo 1**'de ayrıntılı bir şekilde yer verilen şu bulguları ortaya koymuştur: Türkiye'de elit dolaşımı sürecinde önemli rol oynayan faktörlerin başında eğitim gelmektedir (Arslan, 1999: 67, 108-111, 133-137, 236-242, 291-294)

Tablo 1: Türkiye’de Elit Dolaşım Süreci Üzerinde Etkili Olan Temel Faktörler

FAKTÖRLER	ELİT GRUPLARI (%)			TOPLAM
	Siyasi Elitler	İşçi Elitleri	Medya Elitleri	
Kişisel Yetenek-Şans	13.3	26.7	13.3	17.8
Eğitim-Kişisel Yetenek	43.3	36.7	33.3	37.8
Aile Bağları-Kişisel Yetenek	16.7	23.3	26.7	22.2
Eğitim-Şans	-	3.3	-	1.1
İdeolojik Etkenler-Sivil Toplum Dayanışması	10	10	3.3	7.8
Aile Bağları-Eğitim	16.7	-	16.7	11.1
Yalnızca Kişisel Yetenekler	-	-	6.7	2.2
TOPLAM	100	100	100	100

Kaynak: Arslan (1999).

Eğitim faktörü yalnızca niceliksel açıdan değil, niteliksel bakımdan da büyük önem taşımaktadır. Yani alınan eğitim miktarının (eğitim düzeyinin) yanı sıra kalitesi de bu süreçte etkilidir. Bunların yanı sıra, alınan eğitimin türü de bireylerin toplum içinde etkin konumlara ulaşabilmelerinde etkili olabilmektedir (Çağlar & Arslan, 2000: 506-509). Hatta bunun da ötesinde, eğitim görülen okulun kendisi de bu süreçte işin içine karışmaktadır. Bir çok ülkede olduğu gibi ülkemizde de bazı üniversiteler, üniversitelerin fakültele-ri, hatta ve hatta bazı lise ve kolejler elit okulları olarak ünlenmişlerdir.

Putnam’ın (1976: 51) da değindiği gibi İngilizlerin klasik Oxbridge ko-lejleri (Oxford ve Cambridge Üniversiteleri), Fransızların The Elites Grandes Ecoles Of France’ı, Japonların Tokyo Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Güney Afrika’daki Makerere Üniversitesi, Tunus’taki Sadıki Koleji, Meksi-ka’daki The National University of Mexico City, Türkiye’deki Ankara Üni-versitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi’nin isimleri dünyadaki en tanınmış klasik

elit okulları arasında sayılabilir. Bu türden etiketlenmiş okullardan mezun olabilmek, bireylerin elit dolaşım süreci içinde karşılarına çıkabilecek engellerden bazılarını peşinen aşabilmelerini sağlamaktadır.

Eğitim konusunda, Türkiye’de oldukça önem taşıdığı düşünülen bir başka etken de batılı ülkelerde eğitim görmüş olma durumudur. Özellikle Tanzimat’tan bu yana, batılı ülkelerde eğitim görmüş bireyler, elit konumlarına ulaşmada öteki bireylere oranla daha şanslı ve ayrıcalıklı olagelmışlerdir. Bu durumun Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde ve Cumhuriyet döneminde, Türk devletinin ve yönetici elitlerin Türk toplumu için çizmiş olduğu rotayla ilişkilendirilebilir. Batı tarzı eğitimin elit dolaşım sürecinde etkisi, özellikle Osmanlı’da modernleşme çabalarının arttığı dönemlerde ve Kemalist Türk Devrimi hayata geçirilirken daha ağırlıklı olarak hissedilmiştir. Frey (1965) ve Putnam (Putnam, 1976: 126-7)’in de vurguladığı gibi, Türk Devrimi’nin gerçekleştirilmeye başladığı dönemlerde Mustafa Kemal Atatürk’ün kadrosunda yer alan devrimci elit, yaklaşık otuz yıla yakın bir süre ülkeyi başarıyla yönettiler. Bununlar birlikte 1940’lardan sonra, elitler arasındaki Kemalist birliktelik kırılıp dağılmaya başladı. Türk toplumunun iktidar yapısı, içine aldığı yeni unsurların da etkisiyle oldukça heterojen bir görünüm sergilemeye başladı. Bu durum ise, Türk toplum ve siyaset hayatında uzun yıllar sürecek olan duraklama, çatışma ve karmaşayı da beraberinde getirmiştir.

Türkiye’de bireylerin, toplumsal yapı içinde etkin ve saygın bir konum elde edebilmelerinde önemli rol oynayan bir başka etken de ailesel öz geçmiştir. Ayrıcalıklı aile bağları ve akrabalık ilişkileri, Türk toplumunun elit dolaşımı süreci üzerinde hem doğrudan, hem de dolaylı etkilere sahiptir. Aile etkeni bireylere yalnızca iyi ekonomik, eğitsel ve mesleki olanaklar sağlamakla kalmaz, toplumdaki etkin güç odakları ile kurulu ilişkiler sayesinde elit konumuna giden yolları da açmaktadır.

Öte yandan kişilik ve kişisel yetenekler de, günümüz Türk toplumunda elit konumuna ulaşmada son derece etkili olan bir sosyal-psikolojik etkindir. Yapılan araştırmada, Türk elitlerinin büyük çoğunluğu, şu anki sosyal ve mesleki konumlarına ulaşmada etkili olan en önemli faktörler arasında, bazen öteki bazı faktörlerle birlikte bazen de ayrı bir kategori olarak kişilik ve kişisel yetenek etkenini dile getirmişlerdir. Bu sonuç, Türk elitlerinin içinde bulunduğu yaş grubuyla da dolaylı yollardan ilişkilendirilebilir. Elitlerin yaş ortalamasının yaklaşık olarak 50 olduğu düşünülürse, bunların ilk gençlik yıllarını ağırlıklı olarak 1960’lı yıllarda yaşamış oldukları görülür. Türk toplumunun, 1960’lı yıllarda içinde bulunduğu sosyal ve kültürel koşulların, günümüz elitleri üzerinde derin izler bırakmış olabileceği düşünülebilir.

Bu üç temel faktörün dışında, günümüz Türkiye'sinde elit dolaşımı süreci üzerinde etkili olduğu görülen diğer önemli iki etken de, şans ve ideoloji faktörüdür. Kısaca doğru zamanda, doğru yerde bulunmak şeklinde de özetlenebilen şans etkeni araştırmada elitler tarafından, bazen ayrı bir faktör olarak, kimi zamanda öteki faktörlerle ilişkili bir biçimde dile getirilmiştir. Aynı şekilde ideolojik bağların ve topluluk dayanışmasının da bu süreçte etkili olduğunun vurgulanmış olması da dikkat çekicidir.

9. TÜRKİYE İLE İLGİLİ GENEL BİR DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Toplumsal hayatta güç, servet ve prestijin dağılımındaki eşitsizlikler, çağdaş toplumların ortak özelliklerinden bir tanesidir. Yine gerçek siyasi eşitlik, özgürlük, çoğunluğun yönetimi, özgür seçimler gibi olgular çağdaş demokrasilerin ortak özellikleri arasında sayılsalar da; bütün bu sayılanların kelimenin ifade ettiği anlamlar bakımından, tam olarak günlük hayatta gerçekleştiğini gözlemlemek neredeyse olanaksızdır. Yirminci yüz yılın ilk çeyreğinden bu güne, yoğun çağı yakalama savaşımı içinde olan Türk toplumu açısından da, aynı değerlendirme geçerlidir. İşte elit sosyolojisi alanındaki çalışmaların hedeflerinden bir tanesi de bu gerçeklikleri irdelemek, eşitsizliklerin kaynağına inmek güç-prestij-servet gibi olguların toplumun kesimleri arasındaki dağılımını araştırmak ve güç ile kontrol arasındaki ilişkilerin aydınlığa kavuşturulmasına ışık tutmaktır.

Demokratik elit teorisine ve özellikle de demo elit perspektife göre, tek bir merkezde veya bir elit grubunun elinde odaklaşmış olan siyasal güç, baskı-zorbalık, despotizm-tirani, siyasi kirlenme gibi tehlikeleri de beraberinde getirir. Parti temeline dayalı veya bireysel kaynaklı siyasi kirlenmeyi ortadan kaldırmak, baskıcı ve zorbacı tutumların önüne geçmek, seçimle işbaşına gelmiş dikta heveslilerinin diktatörlüklerinden korunabilmek için iktidardaki siyasi elitler, öteki elit grupları tarafından denetlenmeli ve karşı dengeleme-de tutulmalıdır.

1990 yıllarının Türkiyesi, bireysel kaynaklı ya da parti temeline dayalı siyasi kirlenme, seçilmiş liderlerin diktası, azınlıktaki düşüncenin çoğunluğu ipotek altına alması, parlamenter demokrasinin parlamenter sistemde, parlamento çatısı altında, parlamenterler tarafından komaya sokulması gibi birçok konuda canlı bir laboratuvar gibidir. Yine aynı yılların toplumsal ve siyasal ortamı, elitlerin görece bağımsızlığı, elit dayanışması ve işbirliği gibi konularda da zengin bir hazine sunar sosyal bilimcilere. Elit dayanışmasının en çarpıcı örneğini de, bu dönemde Türk elitleri göstermiştir. Muhalefetteki siyasi elitler ve devlet elitlerinin yanı sıra askeri elitler, ekonomik elitler, medya elitleri, yargı elitleri, bilimsel elitler, işçi ve işveren dünyasının elite-

ri, “Cumhuriyet ve demokratik sistemin korunması-yaşatılması” hedefi doğrultusunda, çarpıcı bir şekilde ve tarihte eşine az rastlanır bir etkinlikte iş ve güç birliği sergilemişlerdir.

Son yıllarda Türkiye’de yaşananlar, Mosca’nın (1939) yıllar öncesinden işaret ettiği “güç, öteki güçlerce kontrol edilip dengede tutulmalıdır. Aksi takdirde, otoriter ve baskıcı rejimler kaçınılmaz olur” şeklindeki saptamayı doğrular niteliktedir. Unutulmamalıdır ki, kontrolsüz ve aşırı merkezileşmiş bir güç ortamında siyasi seçimler, seçilmiş parlamentoları iş başına getirmekle kalmaz. Bununla birlikte, yanı sıra beraberinde parti temelinde dayalı siyasi kirlenme ve seçilmişlerin diktası gibi tehlikeleri de beraberinde getirebilir.

Öte yandan yine 1990’lı yıllarda, seçilmiş bazı vekilleri, büyük ölçüde kişisel ve partizanca çıkarların ve hedeflerin yönlendirdiğine; böylesi bir durumda temel toplumsal ve siyasi konular parlamento gündemine geldiğinde, benzeri kaygıların güçlü bir muhalefet bloğunun oluşmasına yol açtığına; sonuçta da, toplumun ve ulusun geleceği açısından belki de hayati öneme sahip bir çok konunun, değil karara bağlamak, gündeme dahi getirilemediğine sıklıkla tanık olunmuştur. Yazılı ve görsel medyadaki, “kurulan milletvekili ve oy pazarlarına” yönelik haberler, halen hafızalardaki canlılığını korumaktadır. Bir çok vekilin, kişisel olarak karşı çıksa bile, parti liderini incitmek, bunun da ötesinde liderinin hışmına uğramamak için, düşündüğünün tersi doğrultuda oy kullandığı sıklıkla dile getirilmiştir. Bütün bu olup bitenler, siyasi partiler ve siyasi sistem açısından, parti içi demokrasinin önemini bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir. Parti içi demokrasinin olmadığı, parti içinde gücün siyasi liderin elinde ve merkezde toplandığı bir ortamda, meclis çatısı altında ulusal iradenin tecelli etmesinin güçlüklerini anlamak pek de zor olmasa gerekir.

SUMMARY:

Elite studies have great importance within sociological and political studies, because elites are the main agents of social change. They manage the direction, the speed and the form of social change, because they hold institutional power and influence social decisions on a macro level, and they can affect the political outcomes within society.

At the end of a detailed investigation, it was concluded that education is the most important factor for elite recruitment in Turkish society. Among trade union leaders, higher education is obviously less important than for the other elite groups. Also, the number of prestigious school graduated of Turkish trade union elites is lower than for the other elite groups. When the

educational levels of Turkish elites are compared the situation becomes more meaningful. Whereas the military elite and political elite possess the highest educational levels, the labour union elite have the lowest educational level among all the elite groups. This situation may be explained by the nature of the occupation of the labour union elites. Their occupation does not require higher skills and higher education. This can also be related to their class background: as explained above, there is a relationship between class origin and attendance at prestigious private schools. A privileged background provides people with privileged opportunities and these opportunities provide access to an elite status.

On the other hand, over generalisation and formulation are not sufficient to analyse and explain the special characteristics of Turkish society. This deficiency occurs especially when one examines and analyses the Turkish army, Turkish military elites and their place in the national power structure of society.

Several socio-political events which took place in the 1990s, clearly showed that Turkish military elites have a very important place in the democratic power structure. The events also confirmed that the relative autonomy of the military elites (from the governing elites and other elites) have great importance in the preservation of democracy. Also these events showed that elected political elites who symbolise democracy, might be dangerous for the democratic system. Turkish military elites maintained democracy in co-operation with other democratic elites against the despotism and tyranny of the elected political elites. All these facts clearly prove the invalidation of the idea of "the army as the potential enemy of democracy and democratic regimes".

KAYNAKÇA:

- ARON, R. (1950), "Social Structure and the Ruling Class", **British Journal of Sociology**, Vol. 1.
- ARSLAN, A. (1999a), "Researching Sensitive Topics with Elites: Perspectives, Problems and Outcomes", Guildford: University of Surrey.
- ARSLAN, A. (1999b), **Who Rules Turkey: The Turkish Power Elite and the Roles, Functions and Social Backgrounds of Turkish Elites**, Guildford: University of Surrey, Department of Sociology (PhD Thesis).
- ARSLAN, A. (1995), **Turkish Political Elites: Top Political Leadership in Turkey and Social Construction of Turkish Political Elites**, Guildford: University of Surrey, Department of Sociology (MSc.Thesis).
- BACHRACH, P. & Baratz, M. (1962), "Two Faces of Power", **American Political Science Review**, vol. LVI.
- BELL, D. (1973), **The Coming of Post-industrial Society**, New York: Penguin Books.
- BOTTOMORE, T. (1993), **Class and Elite Theory, Elites and Society**, London: Routledge.
- ÇAĞLAR, A. & ARSLAN, A. (2000), "Cumhuriyet'ten Günümüze Türk Siyasi Liderleri: Atatürk'ten Demirel'e Üst Siyasi Elitler", Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 2, ss. 499-514.
- ETZIONI-HALEVY, E. (1997), **Class & Elites in Democracy and Democratisation**, New York: Garland Publishing.
- ETZIONI, H. (1993), **The Elite Connection**, London: Polity Press.
- FIELDING, J. (1994), **SPSS for Windows V. 6.0**, Guildford: University of Surrey.
- FREY, W.F. (1965), **The Turkish Political Elite**, Massachusetts: MIT Press.
- GIDDENS, A. (1980), **The Class Structure of Advanced Societies**, London: Hutchinson.
- HERTZ, Rosanna & Imber, Jonathan B. (1995), **Studying Elites Using Qualitative Methods**, London: Sage.

- JARY, D. & Jary, J. (1991), **Dictionary of Sociology**, Glasgow: Harper Collins.
- MILLS, C.W. (1956), **The Power Elite**, London: Oxford University Press.
- MOSCA, G. (1939), **The Ruling Class**, New York: McGraw Hill.
- MOYSER, G. & Wagstaffe, M. (1987), **Research Methods for Elite Studies**, London: Allen & Unwin.
- OYEN, E. (1990), **Comparative Methodology: Theory and Practice in Internatioanal Social Resarch**, London: Sage.
- PARETO, V. (1968), **The Rise and Fall of the Elites**, New Jersey: The Bedminster.
- PUTNAM, R. (1976), **The Comparative Study of Political Elites**, New Jersey: Prentice Hall.
- SCHUMPETER, J. (1992), **Capitalism, Socialism and Democracy**, London: Routledge.

TOPLAM KALİTE YÖNETİMİNDE KATILIM ve KALİTE ÇEMBERLERİ: ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME

Özlem Irmak BALKIZ*

ÖZ

Bu makalenin amacı,, Toplam Kalite Yönetimi'nin tipik uygulamaları olan 'işgören katılımı' ve 'kalite çemberleri'nin işgörenler üzerindeki etkilerini eleştirel bir perspektiften hareketle değerlendirmektir. Bu değerlendirmeye dayanak oluşturan veriler, 2001 yılında tekstil sektöründen seçilmiş bir firmada gerçekleştirilen örnekolay çalışmasından elde edilmiştir. Araştırmada, firmada faal durumda olan çemberler içinden seçilmiş 50 çember üyesi işgörenle görüşmeler gerçekleştirilmiş, firma dokümanlarının incelenmesi de araştırmayı destekleyici bir teknik olarak kullanılmıştır.

***Anahtar Kelimeler:** Toplam Kalite Yönetimi, İşgören Katılımı, Kalite Çemberleri, Endüstriyel Demokrasi, Teknik Rasyonallite, Teknokratik Hegemonya.*

EMPLOYEE INVOLVEMENT AND QUALITY CIRCLES IN TOTAL QUALITY MANAGEMENT: A CRITICAL EVALUATION

ABSTRACT

The purpose of this study is to evaluate the effects of 'employee involvement' and 'quality circles' on employees, which are typical practises of total quality management, from the point of a critical perspective point of view. The data supporting this evaluation are obtained from the case study which was performed in a firm selected from the textile sector in 2001. In the related study, 50 cycle member employees selected within the active cycles in the firm were interviewed. An examination of the documents of the firm were used as reinforcing technique.

***Keywords:** Total Quality Management, Employee Involvement, Quality Circles, Industrial Democracy, Technical Rationality, Technocratic Hegemony.*

* Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

GİRİŞ

Ekonomik küreselleşmenin hız kazanıp yaygınlaşması ve teknolojiadaki başdöndürücü gelişmeler, yeni üretim ve organizasyon modellerinin yükselişine yol açmıştır. Değişen talep yapısı ve piyasa koşullarıyla birlikte kitle üretimine dayalı fordist/taylorist sisteme kıyasla daha esnek ve yalın tarzdaki bir üretim biçimine doğru dönüşüm, bazı yazarlara göre, farklı bir üretim paradigması ve sermaye birikim rejimine geçişi temsil etmektedir.

Mal ve hizmet üreten birimlerin özellikle işgücünü, yani insan faktörünü yeni üretim modellerine uyarlanacak tarzda örgütlemesi, teknik bir süreç olan üretimin sosyal olarak düzenlenmesi, üretimin organizasyonunu ifade etmektedir. Yeni organizasyon biçimleri de üretim modeline uygun olarak, 'post-fordist yönetim', 'yalın yönetim', 'japon tarzı yönetim' ya da 'toplam kalite yönetimi' (TKY) gibi isimlerle anılmaktadır. Son on yıldır ülkemiz firmalarında da yaygın bir kullanıma konu olan TKY, 'kalite standartlarına uygunluk', 'sıfır hatalı üretim', 'kaizen-sürekli iyileştirme' gibi ölçüm ve istatistiğe dayalı yönlerinin daha çok ön planda olduğu teknik bir süreç olarak görülse de, geleneksel yönetim biçimlerine alternatif teşkil etme yolunda kapsamlı bir 'yönetim felsefesi' olma mücadelesi içine girmiştir. Bu süreçte insan unsurunu merkeze aldığını ileri süren TKY, müşteriye adeta tanrılaştırarak, müşteri memnuniyetini birinci sıraya, çalışanların mutluluğunu ise ikinci sıraya yerleştirmiştir. İşinde mutlu olmayan bir işgörenin üretken de olamayacağı kabulünden yola çıkarak TKY, 'işgören katılımı', 'yetkilendirme', 'otonomi', 'firma kültürü ve işgören bağlılığı' gibi insan faktörüne ilişkin unsurları devreye sokarak daha hümanist ve demokratik bir işyeri yaratma gayreti içerisine girmiştir.

Ülkemizde de işletme yönetimi alanında adeta tüm sorunlara çözüm getirecek bir reçete gibi sunulan TKY, hemen her firma tarafından hızla benimsenerek uygulanmaya çalışılmaktadır. TKY esas itibarıyla rasyonalizasyona dayalı bir yönetim biçimi olduğu için, üretim sürecinde kalite ve mükemmelliğe ulaşma doğrultusunda istatistiksel yöntem ve prosedürleri, zaman-hareket ölçümlerini, verimlilik hesaplarını ve standardizasyonu kullanan bir sistemdir. Modern kalite yönetimi anlayışı, savaş sonrası istatistiksel süreç kontrolünün üretim süreçlerine uygulanması ile gelişmiştir. Dolayısıyla tüketici tercihlerinde 'kalite'nin en temel ölçüt olduğu günümüzde, sıfır hatalı ve kaliteli üretimin gerçekleştirilmesi doğrultusunda TKY; ölçüm, standardizasyon gibi teknik yönleri ve işgörenlerin mentalitesinde yarattığı değişimle işletmelerin profilinde gerçek bir dönüşüm yaratmıştır.

Toplam Kalite Yönetiminde Katılım ve Kalite Çemberleri: Eleştirel Bir Değerlendirme

TKY, teknik yönlerinin yanısıra işgörenleri yani insan unsurunu da ilgilendiren pek çok boyuta sahiptir. İşgören katılımı, işgörenlerin yetkilendirilmesi, işgörene otonomi ve takdir yetkisi sağlanması, ekip çalışması, firma kültürü ve işgörenlerin firmalarına bağlılığının temin edilmesi gibi uygulamalar, insan unsuruyla bağlantılı olarak TKY'nin yumuşak yönleri olarak nitelendirilmektedir.

TKY'ne ilişkin halihazırdaki literatür gözden geçirildiğinde TKY çoğunlukla mükemmellik yolunda bir sistem olarak takdim edilmekte ve uygulamalar genellikle yöneticilerin cephesinden değerlendirilmektedir. TKY'nin çalışanlar tarafından nasıl algılandığına ve değerlendirildiğine ilişkin somut bilgilere pek fazla rastlanmamaktadır. Oysa TKY uygulamalarının asıl muhatabı atölye düzeyinden yönetsel mevkilere kadar her düzeydeki işgörenlerdir. TKY'nin karakteristik tüm unsurları işgörenleri ilgilendirmekte, önemli iddialar işgörenler üzerinde odaklanmaktadır. İşgörenlerden daha ziyade yöneticilerin mantığı ve bakışını yansıtan TKY perspektifi, doğal olarak eleştirel sorgulamaları da pek fazla içermemektedir. Bu bakımdan TKY'ne eleştirel yaklaşımlar bağlamında önemli bir boşluk kendini göstermektedir.

Bu makaledeki temel amaç, TKY'nin tipik uygulamaları olan 'işgören katılımı' ve 'kalite çemberleri'nin işgörenler üzerindeki etkilerini eleştirel bir perspektiften hareketle değerlendirmektir. Bu değerlendirmeye dayanak oluşturan veriler, 2001 yılında tekstil sektöründen seçilmiş bir firmada gerçekleştirilen örnekolay çalışmasından elde edilmiştir. Çalışmada küreselleşme dalgalarıyla beraber ilgi odağı haline gelen ve yaygın biçimde uygulanmaya çalışılan esneklik, esneklik uygulamalarını mümkün kılan yeni teknolojiler ve TKY uygulamalarının öncelikle işgörenler daha sonra da yöneticiler cephesinden eleştirel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bu makalenin sınırları içinde TKY'nin adı geçen tipik iki uygulaması öncelikle eleştirel teorik zeminde irdelenmiş, ardından işgören grubu ile yapılmış görüşme sonuçlarına ve muhtelif firma dokümanlarının incelenmesi sonucu elde edilen verilere dayanarak değerlendirilmiştir.

1. İŞLETMELERDE BİR KÜLTÜREL DÖNÜŞÜM PROJESİ OLARAK TOPLAM KALİTE YÖNETİMİ

Toplam kalite yönetimini en genel anlamda, toplum ve müşterinin ihtiyaç ve beklentilerini karşılama yönünde organizasyonların hedeflerine en etkin ve en düşük maliyetle ulaşabilmesini sağlayan, çalışanların potansiyellerini, sürekli geliştirmeye katkıda bulunacak şekilde maksimize edici tüm aktiviteleri kucaklayan bir yönetim felsefesi olarak tanımlamak olasıdır. Bu bağlamda TKY'nin anahtar unsurları, üst düzey yöneticilerin bağlılığı ve

liderliği, plânlama ve organizasyon, kalite yönetimi araç ve tekniklerinin kullanımı, eğitim ve yetiştirme, işgören katılımı, takım çalışması, ölçüm, geribildirim ve kültürel değişimdir (Dale, 1994:3).

1970'lerden günümüze, kalite geliştirme faaliyetlerinin evrimini inceleyen Dale, kalite denetim aşamasından toplam kalite yönetimi gibi sistematik bir yönetim tarzına gelinceye kadar kalite yolculuğunun dört temel aşamadan geçtiğini ileri sürmektedir. Bunlar kalite denetim, kalite kontrol, kalite güvence ve toplam kalite yönetimidir (1994:5). Bazı yazarlar TKY'ni teknik süreçleri ve sosyal düzenlemelerini birbirinden ayrı ele almak suretiyle, ikili bir yapıda değerlendirmektedir (Hill, 1991:399-400; Wilkinson, vd., 1998: 11-12-15; Dale, 1994:273; Crosby, 1995:5). TKY'nin sert yüzü, sistematik ölçüm ve işin kontrolü, performans standartlarının kuruluşu ve kalitenin değerlendirilmesi açısından istatistiksel prosedürlerin kullanımı gibi niceliksel özellikleri vurgulayan bir üretim yönetimini temsil etmektedir. TKY'nin sert yüzünün işgörene daha az otonomi ve takdir yetkisi sunduğu iddia edilmektedir. TKY'nin 'yumuşak' yüzü, müşteri odaklılık, mükemmeliyet kültürü, performans engellerinin ortadan kaldırılması, takım çalışması, eğitim ve işgören katılımı gibi niteliksel özellikleri vurgulayan insan kaynakları yönetimini temsil etmekte ve özellikle kültür değişimini içermektedir. Sorumluluğun işgörenlere devrinin, onların artan otonomisiyle sonuçlandığı iddia edilmektedir.

Deming'e göre, kalite artık teknik bir aktivite olmaktan çıkmış ve yönetsel bir problem haline gelmiştir. İşletmelerde kaliteyi, üretkenliği ve rekabetçi konumu iyileştirmek için artık bir yönetim teorisi vardır (Deming, 1997:15-16). Bugün birçok araştırmacı ve yazar Japon başarısı ve mucizesinin güçlü bir örgütsel kültür yaratabilme becerisine dayalı olduğunda hemfikirlerdir. Kalite yönetiminin yumuşak yönü kültür değişimidir ve bir firmada kalite yönetiminin başarısını etkileyen en önemli unsur da eskiye ait çalışma yöntemlerini, işgören ilişkilerini, sendikal yapıyı, işgörenin firmasına bakış açısını farklılaştırabilmek, kısacası kültür değişimini yaratabilmektir. Bu çerçevede TKY'nin firmalarda hem bir kültürel dönüşüm yaratabilme kapasitesine sahip olduğu, hem de bu kültürel dönüşüme dayandığı ileri sürülmektedir (Hill, 1995: 38).

TKY'nin esas itibarıyla firmaların hiyerarşik emir-komuta zincirine dayalı, bürokratik nitelikli geleneksel yönetim biçimlerine ciddi bir alternatif teşkil ettiği iddia edilmektedir. Bu çerçevede TKY, büyük firmaların 'üst yönetimi diğer kademelerden tecrit eden katı hiyerarşilerden, orta düzey yöneticileri yönetsel roller içine hapseden bir sistemden ve karar-alma süreçlerinde başarısızlığa uğramış operasyonel ve denetleyici bir yönetimden' çektiği sıkıntılara bir çözüm olarak görülmektedir (Dale, 1994:13, 139, 283).

Toplam Kalite Yönetiminde Katılım ve Kalite Çemberleri: Eleştirel Bir Değerlendirme

Bu çerçevede TKY'nin kontrolden bağlılığa doğru değişen bir örgütsel model sunduğu ileri sürülmektedir. Yönetimin kontrolüne bağımlı olarak çalışanların işbirliği ve uyumunu üretmek yerine, firmaların gelecekte, ortak hedeflerin üstesinden gelmek için çoğunlukla üyelerinin (çalışanların) öz-yönetimine dayanacağı belirtilmektedir. Çalışanların öz-yönetimi gerçekleştirebilmeleri, problem çözme ve kalite geliştirme takımlarında ortak karar alma sürecine dayanmaktadır. İşgören katılımı programları, öz-yönetim formlarını tanıtmak ve yerleştirmek için stratejik öneme sahiptir (Bank, 1992: 44-45). TKY'nin, 'doğrudan kontrole dayalı bir yönetim stratejisinden, oto-kontrol ve yüksek bağlılık düzeylerine dayalı, 'sorumlu otonomi' yaklaşımına doğru bir dönüşümü içerdiği' iddia edilmektedir. TKY'nin sağlıklı yürütülmesi için firmalarda işgörenlerin dışsal denetim ve gözetimi yerine, otonomilerini arttıracak şekilde onların yetkilendirilmesi ve katılımlarının artırılmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. TKY, dışarıdan gelen kontrolün odağının içeriye, yani bireye doğru çekilmesidir. Amaç her bir çalışanı kendi performansından sorumlu hale getirmek, oldukça motive olmuş bir tarzda onları kaliteye ulaşmaya odaklamaktır (Dale, 1994: 275; Wilkinson, vd., 1998: 47).

TKY'nin işgörelere ilişkin 'sorumlu otonomi' yaklaşımı, işletmelerde endüstriyel demokrasinin temeli sayılabilecek biçimde despotik yönetim tarzından öz-yönetim biçimlerine doğru bir dönüşüm görüntüsü vermektedir. Ancak bu yaklaşım, işgörenlerin hem iç hem de dış müşteri unsurunu hesaba katarak ürettikleri ürünlerin ihtiyaçları karşılama açısından daha büyük sorumluluk yüklenmeleri ve kendi yaptıkları işin kalitesine ilişkin olarak daha fazla kişisel kaygı taşımaları yönünde bir bilinç değişimi yaratmak unsurunu da içinde taşımaktadır.

Juran'ın öz-kontrol kavramı, işi yapan kişilerin kalite kontrolü de yapması için kaliteden sorumluluğun onlara devredilmesini ifade etmektedir. Bu durum, çalışanların kendi yaptıkları işten tatmin olmalarını sağlayarak motivasyonu da geliştirmektedir. Benzer şekilde Ouchi'nin Z teorisine dahil olan şirketlerde, hiyerarşiye ve doğrudan denetlemeye karşı bir duruş vardır. Z tipi şirketler öz-yönetim, sorumluluk ve güven duygularına dayanırlar. Çalışanlar daha yüksek otonomi ve özgürlüğe sahip oldukları için daha hevesli ve istekli çalışacakları düşünülür. TKY'nin, organizasyonların geleneksel iktidar kültürlerini etkileyebilecek içerimlere sahip olduğu yönünde güçlü bir inanç söz konusudur. TKY, sistemi geliştirme yönünde 'çalışanları yetkilendirme' misyonuna sahiptir. İşgörenler kendi işlerini etkileyen kararlara daha fazla katılım gösterdikçe ve işleri onların bilgi ve vasıflarını geliştirdiği ölçüde, yaptıkları işler onlar için daha ilginç ve doyurucu olmaktadır (Ouchi,

tarihsiz: 72-74; Juran, Gyron, 1976: 2-4-6; Ishikawa, 1997: 128-67; Feigenbaum, 1983: 207).

İşletmelerin yönetim biçimlerinde, işgören profilinde ve yöneticilerin mentalitesinde radikal bir dönüşümü vaat eden TKY'nin hedeflerine ulaşabilmesinde, yani firmalarda bir kültür değişimi yaratmasında onun teknik fonksiyonlarından daha ziyade sosyal fonksiyonları önem arz etmektedir. Katılımcı yönüyle, firmalarda geleneksel-otoriteryan tepeden tabana karar alma süreci yerine, yöneticilerle çalışanların işbirliği içerisinde olduğu daha düz örgütsel yapıları yerleştirmeye çalışan TKY'nin bu bağlamda en önemli unsuru işgören katılımıdır.

2. TOPLAM KALİTE YÖNETİMİNDE KATILIM: ENDÜSTRİYEL DEMOKRASİ Mİ TEKNOKRATİK HEGEMONYA MI?

İşgören katılımı TKY literatürünün en önemli unsurlarından biridir. Feigenbaum'a göre, birçok endüstriyel firmada en az faydalanılan kaynak işgörenlerin vasıf ve bilgileridir. Hem işgörenlerin hem de firmanın yararı için insan potansiyelinin kullanımının geliştirilmesi, firmaların ana hedefi olmalıdır. Bu hedefin üstesinden gelmek için öncelikle işlerin (hem büro hem atölye düzeyinde) işgörenlerin elleri kadar zihinlerini de kullanabilmeleri yönünde tasarlanması gereklidir (1983: 207). İşgören katılımının temeli, tasarım sürecini uygulama sürecinden keskin sınırlarla ayıran Bravermanvarı* bir vasıfsızlaşmaya meydan okuma, işyerinde insan faktörüne hak ettiği değeri verme ve bu faktörden mümkün olduğu ölçüde faydalanabilmedir. Toffler'a göre, düşünmekle yapmayı birbirinden ayırmak, geleneksel modele has bir durumdur. Ancak hızlı teknolojik ilerlemelerin yaşandığı günümüz koşullarında geçerli değildir. Sadece verili talimatları yerine getiren boyun eğici, itaatkâr işçi, artık iyi işçi sayılmamaktadır. Fabrikalarda ve üretimde kural ve yöntemler sıkça değiştiğinden işçilerin bu tür değişiklikleri önermeye teşvik edilmesi gerekmektedir (Toffler, 1992: 225-226).

* Bilimsel Yönetim (Taylorizm) sayesinde üretim sürecinde bedensel işlerin zihinsel işlerden ayrılmasını 'tasarım sürecinin uygulama sürecinden ayrılması' olarak kavramsallaştıran H. Braverman, böylelikle emek sürecinin hünlerden, gelenekten ve işçilerin bilgisinden bağımsız kılındığını ileri sürmüştür. İşçilerin bilgi ve nitelikleri yönetimin tekeline girdiği vakit emek süreci, işçilerin yeteneklerine bağlı değil, ancak tamamıyla yönetim uygulamalarına bağımlı duruma gelmiştir. İşgücü ise yüksek derecede kontrol altında tutulan, yönlendirilen/yönetilen, vasıfsızlaştırılmış ve güçsüzleştirilmiş unsurlara dönüştürülmüştür. H. Braverman'ın vasıfsızlaşma tezi ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Braverman, Harry, *Labour and Monopoly Capital, The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Press, New York, 1974.

*Toplam Kalite Yönetiminde Katılım ve Kalite Çemberleri:
Eleştirel Bir Değerlendirme*

Ishikawa'ya göre, sanayi topluma aittir ve sanayinin esas amacı insanı merkeze koyarak, yönetime katılımı sağlayabilmektir. Şirkette ilgisi olan herkes kendini rahat hissedebilmeli, şirketten memnun olabilmeli, yeteneklerini kullanabilmeli ve gücünü anlayabilmelidir. 'Önce kâr' ilkesi demode olmuş bir düşüncedir. İnsanlığı esas alan bir yönetim, insanların sınırsız güçlerinin gelişmesine izin veren bir yönetim sistemidir. İnsana saygının tamamen gerçekleştiği bir sistem, yukarıdan aşağıya ve aşağıdan yukarıya bütün çalışanların katıldığı, ayrıca üst ve orta düzey yöneticilerin gereken yetkiyi verebilecek kadar cesur olduğu bir sistemdir. Bu yönleriyle Ishikawa, Japon yönetim sisteminin, batılı ülkelerce 'endüstriyel demokrasi' olarak adlandırıldığını belirtmektedir (1997: 114). Dale, TKY'de iyileştirme sürecinin tüm aşamalarına çalışanların katılımının esas olduğunu, bu katılımın basit düzeyde değil, onların rollerini doğrudan etkileyecek konularda olması gerektiğini vurgulamaktadır (1994: 38-39). Nitekim Deming, batılı ülkelerin, özellikle de Amerika'daki şirket yönetim biçiminin değişimi için önerilerde bulunduğu kitabında, Japon şirketlerinin işgörenlerini en değerli rekabet güçleri olarak gördüklerini ifade etmektedir. Öyle ki, işgörenler rutin olarak çalışma kararlarına katılmaktadırlar. Bu katılımın içeriğine plânlama, hedef belirleme ve performansın izlenmesi de dahildir. İşgörenler sürekli öneride bulunmaya ve genel performansta görece yüksek sorumluluk almaya cesaretlendirilmektedirler (1997:39).

İşgören katılımının çok önemli kişisel faydalar ürettiğine değinen bazı yazarlar (Kearney and Hays, 1994: 45-46), bunlardan en önemli üç tanesinin kişisel gelişim, iş tatmini ve değişime gönüllülük olduğunu belirtmektedirler. Bu faktörler, doğrudan ya da dolaylı yolla, arzu edilen bazı örgütsel sonuçlara katkıda bulunmaktadır. Örneğin yüksek iş tatmini işgörenlerin işe giriş çıkış oranının düşmesine neden olmaktadır. Mazeret gösterilmeksizin işe gelmeme ve iş kazalarının oranındaki azalma da, iş tatmininin doğrudan sonuçları sayılmaktadır. İş tatmini aynı zamanda daha kaliteli ürünlerin üretilmesine, stresle bağlantılı hastalıkların azalmasına ve hastalığa bağlı iş kayıplarını önleyerek daha sağlıklı bir işgücüne de yol açmaktadır.

TKY'ni eleştiren literatürde ise işgören katılımına yaklaşım biçimi sorulayıcıdır. Eleştirel teorisyenlere göre, TKY organizasyonlarında çeşitli formlarda işgören katılımı programları yürütülmektedir. Ancak halihazırda katılımın doğası ve içeriği pek fazla tartışılmamaktadır. Katılım hangi konuları kapsamaktadır? Katılımın sınırları nelerdir? Sınırlar kimler tarafından ve neye göre belirlenmektedir? Mevcut durumu ve işleyişi ile işgören katılımı programları, bir işyeri demokrasisi yaratmaya muktedir midir? Bu soruların cevapları eleştirel yazarlarca bulunmaya çalışılmaktadır.

Son dönemlerde işgören katılımına yapılan vurgunun ve ona verilen önemin, çalışanların bu yöndeki baskı ve taleplerinin değil, piyasada daha rekabetçi duruma gelebilmek için işletme yönetimleri tarafından alınan önlemlerin bir sonucu olduğu tartışılmaktadır. Bu bağlamda katılımın yeni biçimleri, tam zamanlı üretim ya da esnek üretim sistemleri gibi üretim teknolojisinde meydana gelen değişimlerden ayrı düşünülmemelidir. İşgören katılımı TKY'nin temel unsurlardan biri iken, işletme stratejisine ilişkin daha geniş çaplı konulardan meselâ yatırımlar ya da istihdamdan ziyade, görev üzerinde odaklanmıştır. Bu yönüyle TKY'de katılım işgören otonomisini bir dereceye kadar sınırlandırabilir (Wilkinson, vd., 1998: 50).

Kapitalist ekonomide ve yeni üretim/organizasyon modelleri çerçevesinde işgören katılım programları, görünen yüzünün gerisinde esas itibarıyla işletme verimliliği ve kârlılığını arttırmak amacıyla uygulamaya konmaktadır. Bazı yazarlara göre, kapitalizmin varlığını devam ettirmesinde en hayati unsur verimlilik ve kârlılığını arttırmasıdır. Daha yüksek kârlılık için işgören verimliliğinin artırılması, verimliliğinin artırılması içinse işgörenleri içinde buldukları sistemle barışık duruma getirmek gereklidir. 1970'lerde işgören katılımı, işçiler, bir grup akademisyen ve bazı politikacılar tarafından desteklenen, ancak yöneticiler ve firma sahipleri cephesinden asla destek bulamayan bir fikir konumundaydı. Bunun aksine son dönemlerde yapılan araştırma sonuçları, katılım fikrinin işgörenler ve yöneticilerden çok az destek almasına karşın firma sahiplerinin bu konuya büyük önem verdiğini göstermiştir. Son dönemlerde işgören katılımı yönündeki yoğun desteğin emek piyasalarının ve işçi hareketlerinin genel anlamda zayıflamasına dayalı olduğu düşünülmektedir. Çünkü bu zayıflama, işgören katılımını önceki dönemlere göre firma açısından daha kârlı duruma getirmiştir. Kapitalist sistemin sorunu üretkenlik iken, kaygısı, katılımın bu sorunu aşmada bir araç olup olamayacağıdır (Drago and Heywood, 1989: 523; Belek, 1993: 80-81-133-135).

Rekabetin yoğun yaşandığı günümüz koşullarında 'endüstriyel demokrasi' firmalar açısından 'ekonomik anlamda yaşamda kalmanın' temel unsuru haline gelmiştir. Piyasalar ve teknolojideki değişimler işin demokratikleşmesini gerekli kılmaktadır. Çoğu işyerinde katılım programlarının uygulanması verimliliğin artırılması bakımından yarar sağlarken, işyeri demokrasinin geliştirilmesi açısından katkı sağlayamamaktadır. İşletmelerde katılım işgören odaklı bir yaklaşımdan ziyade yönetime kapitalist destek sağlayan bir girişim konumundadır.

70'li yıllarda işletmelerin temel hedefleri üretkenliği arttırmak iken, işgörenlerin hedefi katılımcılığa dayalı daha demokratik bir işyeri idi. Örgütlü mücadeleler sonunda işgörenler cephesinde sendikalar ve sosyal haklar konusunda önemli kazanımlar elde edilmiştir. 80'li yıllarda üretkenliğe ek

Toplam Kalite Yönetiminde Katılım ve Kalite Çemberleri: Eleştirel Bir Değerlendirme

olarak üretimde *kalite* hedefi göz önüne alınırken, 90'lı yılların sloganı üretimde, işgücünün kullanımında ve organizasyonda *esneklik* olmuştur. Esneklik uygulamalarının değişik düzeylerde de olsa işletmelerin yapısına nüfuz etmesi, işgören bağlamında çalışma saatleri, ücretler, görev tanımları açısından bir heterojenlik yarattığı için, işgücünün belirli amaçlar etrafında örgütlenmesi ve kolektif hareket etme dürtüsü de yok olmaya yüz tutmuştur. Bu tabloya sendikal örgütlenmeyi zayıflatma amacındaki mevzuatın dayatmaları ve firma yöneticilerinin sendikasılaştırma eğilimleri de eklendiğinde, işgören açısından moral bir boşluk kendini göstermeye başlamıştır. Grup dayanışmasına duyulan ihtiyaç, kendini ifade etme isteği ve kararlara katılım güdüsü tam da burada yönetimin katılım senaryosunu devreye sokması için uygun bir fırsat yaratmıştır. İçeriği ve sınırları firma yöneticileri tarafından incelikle tasarlanan katılım programları, işgörenin sadece işi ile ilgili konularda bir katılım illüzyonu yaratarak onun düşünme, fikir üretme ve katılım dürtüsünü ve örgütlenme yeteneğini üretim sürecine tâbi kılmıştır.

Sonuç itibariyle TKY'de işgören katılımı programları yönetimgüdümlü, firma verimliliği ve kârlılığını temel alan, sosyal hedeflerden daha ziyade teknik rasyonaliteyi ön plâna koyan bir yapıya sahiptir. 'Demokratik katılım' söylemi içi boş bir slogandan öteye gidememektedir. Çünkü katılım programları, işgörenlerin çalışma koşulları üzerinde gerçek anlamda kontrol sahibi olmaları ve 'işyeri demokrasi'sinin üstesinden gelmelerini imkânsız kılan bir kurumsal yapı içinde, işgörenler arasında işbirliğini temin etmek üzere, yeterli derecede katılım ve otonomi yanılması sağlamak için tasarlanmıştır (Fantasia, vd., 1988: 471-473-474). İşverenleri ile olan ilişkilerinde işgörenlerin gücünü zayıflatarak yönetimin meşruiyetini sağlamlaştırmaya çalışan katılım retorisi, endüstriyel demokrasiye teknokrasiye tâbi kılarak ideolojik işlevini yerine getirmektedir.

3. ARAŞTIRMACILAR TAKIMI OLARAK KALİTE ÇEMBERLERİ

İşgörenlerin grup olarak katılımının en yaygın formlarından biri kalite çemberleridir (KÇ). Çemberler en genel anlamda şirketin iyiye gitme ve gelişmesine katkıda bulunmak, insana saygı duymak ve içerisinde yaşanmaya değer, mutlu ve aydınlık bir işyeri yaratmak, insan yeteneklerini tamamen harekete geçirmek ve sonsuz olanaklar ortaya çıkarmak amacıyla işgörenlerin gönüllülük esasına dayalı olarak katılım gösterdiği bir işgören grubu olarak tanımlanmaktadır (Ishikawa, 1997:142). Daha teknik bir tanım verilecek olursa KÇ, ürün ve hizmetlerin her yönüyle kalitelerinin geliştirilmesinde işgörenlerin bilgi ve uzmanlıklarını işin içine sokan yani onların

potansiyellerini harekete geçirdiği varsayılan bir yönetim tekniğidir (Wickens, 1987:74).

Genellikle 8-10 işgörenden ibaret olan ve periyodik aralıklarla toplanan çemberler, çoğunlukla kalite, aynı zamanda verimlilik, güvenlik, iş ilişkileri, maliyet, fabrikaya hizmet ve diğer konulardaki problemlere işaret etmek, sorgulamak, analiz etmek ve çözmek için organize bir tarzda yapılanmıştır. KÇ liderleri fabrikaya ilişkin problemlerin teşhis edilmesine yönelik teknikler ve probleme nasıl yaklaşım gösterecekleri konusunda eğitilirler. Bu eğitim süreci genellikle grup katılımı kavramını, yaratıcılığı ve beyin fırtınasını, konu tespitini ve problem çözümünü kalite ve verimlilik bilincinin gelişimini ve daha sonrasında da istatistiksel teknikleri içerir (Feigenbaum, 1983: 210-211).

KÇ'nin katılım yoluyla işgörenleri kendi organizasyonlarıyla daha çok bütünleştirdiği, firmaların verimliliğini artırma potansiyeline sahip olduğu ve çemberlerin, firmaların değişen örgütsel kültüre uyum gösterdiklerinin bir işareti olduğu ileri sürülmektedir (Hill, 1991a:541). Dale tarafından yapılan çalışmalarda, kalite çemberlerinin arkasında yatan temel dürtünün işgörenlerin iş doyumunu artırma dürtüsü olduğu ortaya çıkmıştır. Bunun yanında kalite çemberlerinin maliyetleri sınırlandırmaktan daha ziyade eğitim, iletişim, çevreyi iyileştirme ve tutum değiştirme gibi gerekçelerle devreye sokulduğu yönünde bir iddia söz konusudur (Dale, 1994: 12-13-104-105; Wilkinson, vd.,1998: 23) Bazı firmalarda üst yöneticiler, firmalarında kapsamlı bir kültürel değişim sürecini başlatmada ve sürdürmede çemberlere büyük güven duymaktadırlar.

TKY organizasyonlarında çemberler görünüşte özerk yapılar olarak dikkat çekerler. Çünkü işgörender bir çember kurmaya kendileri karar verir, üzerinde çalışacakları konuyu kendileri belirlerler, liderlerini kendileri seçerler, grubun büyüklüğünü tayin ederler, toplantı zamanlarını kendileri ayarlarlar vs. Ancak tüm uygulamalarda çemberler, belirli alanlarda iyileştirmeler yapmak üzere kurulurlar. Yani etkinlik alanları eninde sonunda yönetimin sınırlandırmasına tâbi durumdadır.

İşgörenlerin çember faaliyetleri bağlamındaki görelî otonomisi aslında küçük operasyonel geliştirmeler ve iyileştirmeleri temsil ederken, çemberlerin insan ilişkileri ve firma kültürünün değişiminde sınırlı bir rol oynadığı iddia edilmektedir (Hill, 1991:404). İşgören katılımında olduğu gibi çember organizasyonlarında da firma verimliliği, makinelerin ve insan faktörünün daha etkin çalışabilmesi, kalitenin geliştirilmesi, sıfır hatalı üretim, üretim maliyetlerinin sınırlandırılması gibi temalar daima ön plânda yer almakta, bu

*Toplam Kalite Yönetiminde Katılım ve Kalite Çemberleri:
Eleştirel Bir Değerlendirme*

çerçevede işgörenin daha geniş kapsamlı katılımı ve fikir üretme özgürlüğü yüzeysel kalmaktadır.

'Otonom çalışma grupları' ya da 'kendi kendisini yöneten ekipler' gibi isimlerle de anılan çemberlerin otonomisi görünüşte kalmakta; bu çemberler gerek kuruluşları, gerek üzerinde çalıştıkları konular ve gerekse işleyişleri bakımından merkezî kontrolün etkisinden kurtulamamaktadırlar. Japon otomobil sanayiinde emek sürecinin sosyal organizasyonuna ilişkin bir çalışmada (Dohse, vd., 1985:142), Japon yönetim tarzının katılımcı bir model olarak görülmemesi gerektiği ileri sürülmektedir. Yazarlar, merkezden uzaklaşma, otoritenin devri, gücün eşitlenmesi ya da örgütsel yapıda değişimi içinde barındıran katılım modellerinin Japonya'daki kalite çemberlerine uygulanamayacağını iddia etmektedirler. Katılımın; içerisinde konuların, hedeflerin ve ifade biçimlerinin kontrol altında bulundurulduğu bir bağlamda, firma çıkarlarıyla sınırlandırılmış pratik amaçlar için kullanıldığını ve bu koşullar altında işgören katılımının, Japonya'da verimlilik deposu olarak kullanıldığını dile getiren yazarlar, bu bağlamıyla katılımın, Fordizm'e yaratıcı bir alternatif olarak yorumlanamayacağını vurgulamaktadırlar.

Hill'in düşüncesine göre çemberler aslında katılımı hedeflemezler. Çünkü çemberler çalışanların fikirlerini doğrudan üretim sürecine uygulamalarına izin vermezler. Çemberler çalışanların nazarında yönetimin meşruiyetini güçlendirmek amacıyla onlarla bireysel ilişkiler kurmak ve bunun sonucunda da sendikal bağları zayıflatmak için kullanılan araçlar konumundadır (Hill, 1995:34). Wickens, çoğu firmada yöneticilerin, çemberleri, işgörenlerin gerçek katılım süreci olarak değerlendirdiklerini ifade etmektedir. Öyle ki firmalar, sanki formal sendika yapısına sahip değilmiş gibi, çoğu konuda sendikadan bağımsız biçimde işgörenlerin direkt katılımı ve katkısı gerçekleşiyormuş izlenimi verebilmektedirler. Ancak çemberler gerçek endüstriyel demokrasinin vekili olamazlar (Wickens, 1987:74). Çünkü TKY kollektif amaçların gerçekleştirilmesi ve işyeri düzeyinde demokratik olarak seçilmiş bir temsilin geliştirilmesi eğiliminde değildir. Dolayısıyla da sendikal ilgilerin temelini zayıflatma amacını güder (Kelly, 1995:130).

Çalışanların hem bedensel hem de zihinsel enerjilerinden çift taraflı yararlanma imkânı sunan çemberler, işgörenlerin sadece çalışma zamanlarında değil, çalışma dışı zamanlarında da zihinlerinin firma kârlılığı, verimlilik, performans geliştirme, sürekli iyileştirme gibi konularla meşgul olmasını sağlamaktadır.

İşgörenlerin düşünce özgürlüklerini manipüle edebilme özelliğine sahip TKY uygulamaları sayesinde işgörenlerin ürettikleri şeyler konusunda daha çok düşünerek, işletme ile tam bir özdeşleşme konumunda ve kendi çıkarı ile

işletmesinin çıkarlarını ortak gören bir zihniyetle üretim yapmaktadır. TKY ile bağlantılı son gelişmelerin çalışanların öznelliklerinin boyunduruk altına alınması ile ilgili olduğunu ifade eden eleştirel teorisyenler (Tuckman, 1995: 74; Delbridge and Turnbull, 1992: 60), yeni sistemde işçilerin çıkarlarının ayrı bir platformda ifade edilmediğini, işçilerin firma hedefleri ve çıkarlarıyla bütünleşmeye teşvik edildiklerini dile getirmektedirler. TKY uygulamalarının önemli bir amacı da işgörenlerin kendilerini, firmanın ekonomik performansına katkıda bulunmaya zorunlu hissetmelerini ve onun rekabetçi başarısıyla özdeşleşmelerini sağlamaktır.

4. ARAŞTIRMA BULGULARI

Araştırma birimi olarak seçilen A Firması*, Türk Tekstil Sektörü'nün en kaliteli iplik ve kumaşlarını üreten öncü kuruluşlardan biridir. Esneklik, kalite ve anında hizmet ilkelerini kendisine amaç edindiği ve Toplam Kalite Yönetimi ile yönetilmekte olduğu belirtilen şirketin, 1995 yılından bu yana ISO 9001 Kalite Güvence Sistemi Belgesi'ne ve TS-EN-ISO 14001 Çevre Yönetimi Sistem Belgesi'ne sahip olduğu saptanmıştır. 1971 yılında kurulmuş olan A Firması, 1973 yılında ring iplik işletmesi olarak üretime başlamış, daha sonra iplik-boya, dokuma ve terbiye işletmelerinin de kurulmasıyla dört ana birimi içeren entegre bir tesis haline gelmiştir. A Firması'nda kaliteli bir ürünün arkasında başarılı bir organizasyonun ve takım ruhunun olduğu ve insana yapılan yatırımın daima ön planda olduğu dile getirilmektedir. TKY'nin en temel uygulamalarından olan kalite çemberleri ve öneri sistemi faaliyetlerinin firmada 1994 yılından beri aralıksız sürdürüldüğü tespit edilmiştir.

Tipik TKY uygulamaları olan işgören katılımı ve kalite çemberlerine ilişkin derinlemesine bilgiler elde etme amacına yönelik olan bu araştırma, işgörenlerden** oluşturulan bir grupla gerçekleştirilen mülâkatlara dayanmaktadır. Örneklem grubu belirlenirken öncelikle, toplam işgören sayısının birbirinden farklılık gösterdiği dört ana işletmeyi temsil edecek biçimde, TKY'nin tipik uygulamaları olarak firmada yürütülen çemberler ve öneri sistemine katılan işgörenlerden bir örneklem oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak A Firması 24 saat kesintisiz üretimin yapıldığı bir firmadır.

* Araştırma kapsamına alınan firmanın yetkilileri tarafından böyle talep edildiği için, bu makalede firma adı kullanılmamış, araştırma yapılan firma 'A Firması' olarak adlandırılmıştır.

** Çalışmada kullanılan anlamıyla işgören; işletmelerde üretim süreci içerisinde bizzat bulunan, emek gücünü kullanarak ücretli çalışan kişileri kapsamaktadır. Ancak bu kategoriye sadece makine ya da hat operatörleri değil, makine bakımcıları, ustabaşılar, postabaşılar, denetçi ya da süpervizörler gibi emek güçleriyle üretim sürecine bizzat katkıda bulunan tüm işgücü dahil edilmiştir. Mühendisler, şefler ya da amirler gibi üretimin mühendisliği ve koordinasyonunu üstlenen kişiler bu grubun dışında tutulmuştur.

Toplam Kalite Yönetiminde Katılım ve Kalite Çemberleri: Eleştirel Bir Değerlendirme

İşgörenler haftalık olarak değişen vardiyalarda çalışmaktadır (07.00-15.00, 15.00-23.00 ve 23.00-07.00). Dolayısıyla normal şartlar altında işgörenlere ulaşılmasının pratik olarak mümkün görünmemesi, buna karşın çemberlerin haftada bir gün en az bir saat toplanması zorunluluğu, örneklemin çember üyesi işgörenlerden oluşturulmasına yol açmıştır. Toplantı gün ve saatlerini üyelerinin vardiya durumuna göre belirleyen çemberler, toplanacakları günü ve saati bir hafta öncesinden eğitim müdürüne bildirmek durumundadırlar. Mülâkatların gerçekleştirilebilmesi için firmanın eğitim müdüründen çemberlerin toplantı takvimleri edinilmiştir. Firmada mevcut bulunan 36 çemberin tümüne ulaşılması hedeflenirken çemberlerden 12'sinin, araştırma yapılan dönemde üzerinde çalışacakları konu belirleyemedikleri için toplanamadıkları tespit edilmiştir. Geri kalan 24 çemberden 6'sına, üye işgörenlerin vardiyalarındaki yoğunluk yüzünden ulaşılabilmiştir. Sonuç olarak firmanın 4 ana işletmesini temsil edecek şekilde 18 çemberi baz alarak her çemberin lideri ve iki üyesi olmak üzere toplam 50 çember üyesi ile mülâkatlar gerçekleştirilmiştir. Mülâkatlarda 43 açık uçlu sorudan oluşan bir soru formu kullanılmıştır.

4.1. Verimlilik ve Kaliteye Yapılan Katkı: Operasyonel Katılım

A Firması'nda işgören katılımını sağlama doğrultusundaki tipik uygulama 'öneri sistemi'dir. Firmanın öneri sistemi başvuru kılavuzunda 'öneri' şöyle tanımlanmaktadır: '*Öneri, ürün, hizmet ya da çalışma metotları konularında gelişme sağlamak amacıyla ileri sürülen somut bir tekliftir. Öneri bir şikayet değildir.*' Bütün firma personelinin öneride bulunabileceğinin belirtildiği kılavuzda önerinin 'bireysel' ya da 'grup' olarak verilebileceği ve aşağıdaki sahalarda öneri yapılabileceği dile getirilmektedir:

Tasarruf: Zaman, malzeme, enerji tasarrufu.

Verimlilik: Hizmetlerin zamanında ya da en uygun sürede gerçekleştirilmesi, işlem metodunun iyileştirilmesi, kullanılan üretim ve hizmet araçlarının geliştirilmesi.

Kalite: Ürün ve hizmetlerin kalitesinin iyileştirilmesi.

İdari İşler: Standartlaşma, idari işlerin kolaylaşması.

Çalışma Koşulları: İş ortamının iyileştirilmesi; temizlik, tertip, düzen, gürültü, çevre, uyarı işaretleri, güvenlik.

Ancak şu konularda verilen önerilerin değerlendirme dışı bırakılacağı ifade edilmektedir:

- Maaşlar ve sosyal haklar,
- Şirketin anlaşmaları ve yönetmelikleri,
- Kalite çemberlerinin çalıştığı konular,
- Nihai ürün tasarımı.

A Firması'nda görüşlerini aldığımız 50 işgörenden 38'i bireysel, 3'ü grup olmak üzere toplam 41'i öneri verdiklerini belirtirken 9 işgören şimdiye kadar öneri götürmediklerini dile getirmiştir. Öneri vermiş olan 41 işgörenin verdiği öneri sayısı genellikle farklılık göstermektedir. Öyle ki, bu sayı 1 öneriden 20-30 öneriye kadar çıkabilmekte ve hatta verdiği önerilerin sayısını hatırlamayanlar da bulunmaktadır. Belli yıllar içinde öneri şampiyonu olmuş işgörelere de rastlanabilmektedir. Aşağıdaki tablo, işgörenlerin beyanları doğrultusunda, onların verdikleri önerilerden bir kesit sunmaktadır.

Tablo-1: A Firması'nda İşgörenlerin Verdikleri Öneri Konularından Bir Kesit

İŞGÖRENİN ÇALIŞTIĞI BİRİM	ÖNERİ KONUSU
Ring-Hazırlık	1-Çalışma alanında elektrik süpürgesi kullanılması 2-Fitil makinesi üzerinde kopuşları gösteren ışıkların değiştirilip yeni bir ışık tertibatının yapılması
İplikhaneler	1-Kışın soğuk yazın sıcak olan dinlenme-sigara salonu için klima takılması 2-Lavaboların tıkanmasını önlemek için getirilen bir öneri 3-Mesai sonrası temizlik için sünger verilmesi
İplik-Boya (yaş proses)	1-Silindir konikler arasına pul takılması (burada bobinler birbiriyle temas ettiği için iyi boyanmıyor, beyazlık oluşuyor)

*Toplam Kalite Yönetiminde Katılım ve Kalite Çemberleri:
Eleştirel Bir Değerlendirme*

İplik-Boya (kuru proses)	1-Dispo kartlarını makineye girerken metraj farklarının ustabaşı tarafından değil, plânlamadan alınıp operatörlerle direkt gelmesi böylelikle hataların önlenmesi 2-Çizgili ve çizgisiz bobinlerin ayrı koniklere sarılması 3-Kışın çalışma alanının soğuk olması nedeniyle Muratta makinesi bacalarının içeriye yönlendirilmesi 4-Etiket sarfiyatını önlemek.
Dokuma-Hazırlık	1-Bobinlerde plâstik konik yerine karton konik kullanılması 2-Konik çözüde ışık yansımından dolayı farklı ışık takılması 3-Tambura metre yapılması 4-Konik 6'nın ham çalışması yüzünden oluşan uçuntu problemine karşı hava yapılması önerisi 5- Konik 6'da ham çözülerin direkt operatöre gelmesi dolayısıyla makinede yaşanan kopuşun operatöre gelmeden önce işlem tam olarak bitirilsin yönünde bir iş emri verilmesi.
Dokuma	1-İplik teleflerinin azaltılması ile ilgili öneri 2-Çerçeve civataları kontrol edilmediği için içeride bunlar sıkılamayınca düşüyor ve makinelerin bozulmasına neden oluyordu bunların dokuma-hazırlıkta kontrol edilmesi önerisi. 3-Didim işletmesinde dağınık duran düğüm malzemeleri için yer tahsis edilmesi önerisi

Terbiye	<p>1-Hot Flue makinesinde kumaşın nemli olup olmadığının manuel olarak tespit edilmesinin zorluğu yüzünden dijital bir araç takılması önerisi</p> <p>2-Yakma makinesine perde takılması önerisi</p> <p>3-Yakma makinesinde kullanılan suyun birikmesini önlemek için küçük bir kanal yapılması</p> <p>4-Yakma makinesinde kumaş lekelelerini takip etmek için lâmba takılması</p> <p>5-Yakma makinesinin su ile yıkanmasından bekler etkilendiği için sactan muhafaza yapılması</p> <p>6-Kimyasal sarfiyatını düşürme yönünde öneri.</p>
---------	--

‘Öneri sistemine katılmak sizin için ne gibi avantajlar sağlamaktadır?’ sorusuna karşılık işgörenlerin değerlendirmeleri, öneri sisteminin çift taraflı yarar sağlayan bir uygulama olduğu görüşünü ortaya koymaktadır. İşgörenler öneri sisteminin sadece kendileri için değil, işletme açısından da büyük faydalar doğurduğunu ifade etmişlerdir. İşgörenler açısından öneri sistemine katılmanın getirdiği avantajlar şöyledir:

- Çalışma sistemini rahatlatmak ve işi kolaylaştırmak,
- Düşünme gücü ve fikir üretebilme yeteneğini artırması,
- Firma açısından kalite ve tasarrufun yakalanması,
- Yöneticiler ve işgörenler arasında bir köprü kurması, iletişim ve diyalogu kolaylaştırması.

Bu sistem sayesinde işgörenler, bazı sorun ve aksaklıkları üstlerine yani amirlerine daha kolaylıkla iletebildiklerini ifade etmişlerdir. Bu konuda bir işgörenin beyanı dikkat çekicidir: ‘*Son on yıl içinde fabrikanın politikası değişti, bizim de sözümüz dinlenmeye başladı. Öneri ile doğrudan yönetime katıldık, önceden şef ve müdürler ulaşılmaz kişilerdi kimse onlarla konuşamazdı.*’

*Toplam Kalite Yönetiminde Katılım ve Kalite Çemberleri:
Eleştirel Bir Değerlendirme*

- İşgörenlerin manevî tatmin duygusu, özgüven ve takdir kazanmaları.

Öneri uygulamasını faydalı gördükleri halde bazı aksaklıklarını da vurgulayan işgörenlerin beyanları şöyledir:

- *Güzel bir sistem ancak, insanlar düşündükleri şeyi bazen öneri olarak sunamıyor komik ya da basit olabilir diye.*
- *Çok olumlu bir şey ama insan belli bir yere kadar fikir üretebiliyor, sonra kendini geliştiremezse fikir de üretmiyor.*
- *Kişi bilinçli oldukça ve bunu iyi değerlendirdikçe iyi bir uygulama, bana ilk başta biraz ters gelmişti, çember konusu olabilecek konular öneri konusu haline geliyor bir forma sığdırılıyor ve mekanikleşiyordu.*

'Öneri sistemini halihazırdaki işleyişi ile nasıl değerlendiriyorsunuz? Sizde nasıl olması gerekir?' sorularına 50 işgörenden 32'si, öneri sistemini kapsamı ve mevcut işleyişiyle olumlu ve yeterli bulduklarını belirtmiştir. Bu işgörelere göre, ücretlere, sosyal haklara ya da şirketin istihdam, endüstriyel ilişkiler ve finansal konulardaki politikalarına ilişkin olarak öneri götürmek zaten kendilerini aşmaktadır. Bu konularda öneri verseler de değerlendirme dışı kalacağını bilmektedirler. Çünkü öneri sisteminin sınırları ve çerçevesi zaten yönetim tarafından belirlenmiştir. Bu durumda tasarruf, kalite, verimlilik ve çalışma koşullarına ilişkin konularda her türlü öneriyi sunabildiklerini belirten işgörenler, zaten kendilerine düşenin de bu olduğunu, bu konuda yönetimin her türlü kolaylığı gösterip imkân sağladığını ifade etmektedirler. On sekiz işgören, sistemin aksayan bazı yönlerini vurgulamıştır. Bu beyanlardan çarpıcı olanlar şöyledir:

- *Öneriler kapsam olarak kısıtlı, sosyal haklar, para ve çalışma koşulları konusunda da öneriler getirilebilse daha iyi olur. Kapsamın darlığı yüzünden öneri vermeyen ve bu sistemi benimsemeyen çok arkadaş var. Bence kapsam genişletilse verilen öneri miktarı ikiye katlanır.*
- *İşçilerin çalışma ortamlarıyla ilgili öneri sunulabilir. Böyle bir durum yok, öneriler genelde makine ve iyileştirme ile ilgili. Meselâ bizim ortamımız çok sıcak, dinlenme odamız çok küçük, klima yok, havasız. Bunlar da kapsam dahilinde olsa iyi olur.*
- *Öneri konularının kapsamı genişletilse iyi olur, biz sadece üretim ve tasarrufla ilgili öneriler götürüyoruz.*

- *Geniş kapsamlı olması iyi olurdu, diyelim ki yemekhaneye bir kola makinesinin konması ya da bir istirahat odamızın olması konularını öneri olarak götürebilsek iyi olurdu.*

Firmada katılımın, çerçevesi sıkı biçimde belirlenmiş dar bir alanda gerçekleştirilebildiğini bilen işgörenlerin bilincinde, mevcut durumun zamanla mutlaklaşmakta ve meşrulaşmakta olduğu görülebilmektedir. Firmanın verimliliği ve kârlılığına katkı sağlayan bu sistem, işgörenler tarafından veri kabul edilip sorgulanmamaktadır. Belirlenmiş sınırların dışında bir öneri götürdüklerinde nasıl olsa onay görmeyeceklerini düşünen işgörenler, bu durumu değiştirmek ya da duruma direnç göstermek yerine 'sessizce kabul lenmek' tavrını benimsemektedirler. İşgörenlerin mentalitesinde dönüşüm gerçekleştirme amacını güden firma içi yoğun eğitim programları ve firma kültürü yaratmaya yönelik kültürel süreçlerin de etkisiyle işgörenler, zamanla kendi etkinlik alanlarını sadece makineleriyle sınırlı görmektedirler. İşgörenlerin verimliliğe ve kaliteyi yükseltmeye, hatasız üretim yapmaya ve tasarruf sağlamaya olan bağlılıkları teknik rasyonalitenin işgörenler üzerinde de etkili olduğunu göstermektedir.

4.2. İşletmelerin Yeni Mucitleri: Kalite Çemberleri

A Firması'nda kalite çemberi uygulamasının 1994 yılında 3 grupla başlatıldığı ve 2001 yılı itibariyle 36 grupla devam ettirildiği saptanmıştır. Kalite çemberlerine ilişkin firma broşüründe kalite çemberlerinin amacı şu şekilde tablolastırılmıştır.

*Toplam Kalite Yönetiminde Katılım ve Kalite Çemberleri:
Eleştirel Bir Değerlendirme*

Tablo 2: A Firması'nda Kalite Çemberlerinin Amaçları

Kuruluşun İhtiyaçlarının Giderilmesi	Çalışanın İhtiyaçlarının Giderilmesi
Sürekli Gelişme	Kendini Gerçekleştirme
Çalışanların işlerini kendi işleri olarak benimsemesi	Kararlara katılma hakkı
Daha fazla yaratıcılık kullanılması	İşle ilgili problemlere çözüm bulma hakkı
Yenilikçi düşüncelerin geliştirilmesi	Yaratıcı düşüncüyü kullanabilme fırsatı
İşbirliği ve Bütünlük	Düşüncelerini aktarabilme fırsatı
Daha fazla ve sürekli iletişim	Üretilen çözümleri uygulama olanağı
Ortak sorunları paylaşma	Benlik (Ego)
Hatalara sahip çıkma	Adam yerine konma
Birlikte en doğru çözüme ulaşma	Önemli bulunma
İşlerin İyi Yapılması	Beğenilme
Daha fazla sorumluluk üstlenme	Taktir edilme
Problemlere anında müdahale	Söylediklerinin dinlenmesi
Disiplinli çalışma	Toplumsal
	Birlikte çalışabilme, düşünebilme, çözüm bulma ve uygulayabilme olanağı

A Firma'sından edinilen bir diğer dokümanda, kalite çemberleri, ürün ya da hizmet üretimini bizzat yapan, tercihen aynı çalışma biriminden (firmanın aynı işletmesinden hatta aynı birimden) gönüllü katılımcıların oluşturduğu 5-10 kişilik çalışanlar grubu şeklinde tanımlanmaktadır. Bu dokümanda kalite çemberinin amaçları şöyle sıralanmıştır:

1. *Şirketin iyiye gitmesini sağlamak ve gelişmesine katkıda bulunmak,*
2. *İnsana saygıyı geliştirmek, içinde mutlu ve anlamlı çalışmaların yapılabileceği bir iş ortamı yaratmak,*
3. *Verimliliği arttırmak,*
4. *Uyumlu yönetici-çalışan ilişkileri geliştirmek,*

5. Sorun çözücü bir kapasite oluşturmak,
6. Kişisel gelişmeyi ve önderlik niteliklerini ilerletmek.

Bu dokümanda kalite çemberlerinin üzerinde çalıştıkları konu türleri de şöyle belirtilmiştir: 'Kalite çemberleri, işletme ve idarî bölümlerde kalite, verimlilik, maliyet, iş güvenliği vb. konularda çalışma yapabilmektedir.'

Her iki dokümanda da görüldüğü gibi çemberler özellikle işgörenlerin işlerinde daha fazla yaratıcılık kullanmalarını, yenilikçi düşünceler geliştirmelerini, hatalarına sahip çıkarak şirketin daha iyiye gitmesine katkıda bulunmalarını ve daha fazla sorumluluk yüklenerek disiplinli çalışma pratiğini edinmelerini sağlayıcı bir mekanizma olarak görülmektedir. Çemberlerin verimliliği artırma amaçları da bu zincire eklendiğinde, işgörenlerinkinden daha ziyade firma kazançlarını ön planda tutan bir mantıkla çember faaliyetlerinin teşvik edildiği ve devam ettirildiği görülebilmektedir. Çember faaliyetleri işletmenin verimliliğine, kârlılığına, daha az maliyetle üretim kapasitesini arttırmasına ve rekabetçi başarısına katkı sağlamaktadır.

A Firması'ndan edinilen bir firma dokümanında çemberlerin 2001 yılı itibariyle üzerinde çalıştıkları konular şöyle sunulmuştur:

Tablo 3: A Firması'nda 18 Çember Grubunun Çalışma Konuları

GRUP ADI	BÖLÜMÜ	ÇALIŞMA KONUSU
EMEK	Ring-Hazırlık	Karde çalışan fitillerdeki tipler
UMUT	Ring-İplik	Lycra montaj alanlarının belli olmaması
RADİKAL	Büküm	
YÜKSELEN SES	İplikhaneler (Karma)	Mettler katlama makinelerinden çıkan fantezi bobinler
YENİ OLUŞUM	İplik-Boya	Durulamalardaki su israfı
GELECEK	Kuru Proses	Boyahanedey boyanan bobinlerin abrajlı çıkması
DESTAN	Dokuma-Hazırlık	Kullanım dışı kalan lameller
KIVILCIM	Dokuma-Hazırlık	Konik çözgülerde alınan çaprazlar

*Toplam Kalite Yönetiminde Katılım ve Kalite Çemberleri:
Eleştirel Bir Değerlendirme*

ATILIM	Dokuma	Hazırlık teleflerinin fazla olması
YAKAMOZ	Dokuma	Tezgâhta dışa açılan uçlar
MİLET	Dokuma	Atkı Bitişleri
ATILGAN	Dokuma	Kenar leventi ve kenar üstübülerinin karışması
EFES	Dokuma-Bakım	Polyester bobinleri kullanımındaki düzensizlikler
DEĞİŞİM	Kumaş Kontrol	Kesim makinelerindeki etiket sarfiyatı
EGE	Terbiye	Yıkama II makinesindeki su kayıpları
4 EKİM	Terbiye	Kırık hataları
ŞAFAK	Terbiye	Kılavuz kaynaklı üretim kayıpları
DERMAN	Terbiye	İşletmede kullanılan naylon ve bant israfı

‘Çember konularını belirlerken neleri ölçüt alıyorsunuz?’ şeklindeki soruya 50 işgörenden oldukça detaylı cevaplar gelmiştir. Çember konularını belirlerken işgörenler;

- Çalışma birimlerinde kendilerini en çok etkileyen, sorun çıkaran, üretimi aksatan, dolayısıyla da çözümünü en çok kendi işlerini kolaylaştıracak problemlere yönelmektedirler,
- Genel olarak fabrikanın kayıplarını önleyici ve onun kazancını ön plânda tutacak biçimde kalite, verimlilik ve tasarruf sağlamaya dönük konulara yönelmektedirler,
- Veri toplama ve çözüm aşaması fabrika açısından çok fazla maliyetli olmayacak problemlere yönelmektedirler,
- Gerek veri toplama gerekse çözüm aşamasında dış yardım gerektirmeyen basit, yalın ve kolay anlaşılır düzey ve içerikteki konulara yönelmektedirler.

Bu beyanlardan da anlaşıldığı gibi, işgörenler, öneri sisteminde olduğu gibi kendi çalışma birimlerinde karşılaştıkları gündelik, teknik nitelikli ve operasyonel konulara yönelmektedirler. Bu tür konular üzerinde odaklanmaları işgörenler açısından da doğal-meşru- bir seçim olmaktadır. Çünkü kendi çalışma birimlerine ya da kendi makinelerine ilişkin olan ve kendileri için sürekli zorluk çıkaran bir problemle uğraşıp, kolektif bir çözüm üretmek, sonuçta kendileri için fayda doğuracak, çalışma sistemleri düzgün ve rahat işleyecektir. İkinci olarak işgörenlerin firma yararını ön plana alacak biçimde kalite, verimlilik ve tasarruf sağlamaya dönük konulara yönelmeleri teknik-rasyonel bir mantığın sonucudur. Zaten kalite çemberlerinin kuruluş ve amaçlarına ilişkin firma yönergelerinde de bu ilke temel oluşturmaktadır. Veri toplama ve uygulama aşaması çok fazla maliyet ve dış yardım gerektirmeyen, basit düzeyde, yalın ve çözümü kolay problemlerin işgörenler tarafından tercih edilmesi de gündelik tarzda operasyonel konulara yönelmesinin en açık kanıtı sayılmalıdır. İşgörenler pek fazla dış yardım gerektirmeyecek, özellikle de veri toplama ve uygulama (deneme) aşaması maliyetli olmayacak konulara yönelmektedirler. Öneri sisteminde işgörenlerin, uygulaması pek fazla maliyet gerektirmeyen, ancak önemli bir katkı sağlayacak önerilere yönelmesinde olduğu gibi çember konusu seçmede de maliyet, belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

‘Sizce çember faaliyetleri A firmasına ne gibi katkılar sağlamaktadır?’ şeklindeki soruya karşılık işgörenler en çok şu temalar üzerinde yoğunlaşmışlardır:

Çember çalışmaları sayesinde fabrikanın maddî kazancı olmaktadır; zamandan, işgücünden, hammadeden, enerjiden kısacası maliyetten tasarruf sağlar,

Çemberler sayesinde üretilen malın kalitesi artmakta, hata oranları düşmekte, yani kaliteyi arttırmaya yönelik katkılar yoğunlaşmaktadır,

Üretimin bizzat gerçekleştirildiği işletmelerde işgörenin yaptığı işin kolaylaşmasını sağlayıcı düzenlemeler ve iyileştirmeler çemberler sayesinde yapılmaktadır,

Çemberler aslında insan faktörüne yapılmış bir yatırımdır. Çember sayesinde fabrika, çalışanına eğitim vermekte ve bu da işgörende bir zihniyet ve davranış değişimine yol açmaktadır. İşgörenin işe bakışı olumlu yönde farklılaşmakta ve işi ile ilgili düşünüp, kafa yormaktadır. Yani fabrikanın kazancı, işgörenin değişen kafa yapısıdır.

İşgörenlerin bedensel enerjileri yanında zihinsel potansiyellerinden de yararlanma amacını güden çemberlerin üstesinden gelmeye çalıştıkları prob-

*Toplam Kalite Yönetiminde Katılım ve Kalite Çemberleri:
Eleştirel Bir Değerlendirme*

lemler, ulaştıkları çözümler ve yaptıkları iyileştirmeler operasyonel düzeyde görünebilir, ancak bu iyileştirmeler bir birikim oluşturduğunda A Firması'nın bu faaliyetlerden yüksek düzeyde bir kazancı olmaktadır. Görüşleri alınan işgörenler de bunun farkındadırlar. Bu yüzden ağırlıklı olarak çember faaliyetleri sayesinde A Firması'nın maliyetten tasarruf sağladığı, üretim sürecindeki hataların minimize edilmesi yoluyla kaliteli üretimi gerçekleştirdiği ileri sürülmüştür.

Ancak asıl önemli nokta, firmanın çemberler yoluyla işgörenlerde bir zihniyet ve davranış değişimi yarattığının beyan edilmesidir. Çünkü çemberler sadece teknik ve operasyonel düzeydeki sorunlara pratik çözümler geliştirmeyi amaç edinmekle kalmamakta, aynı zamanda işgörenlerin bilincinde ve mentalitesinde bir dönüşüm yaratmaya çalışmaktadır. Bu yönüyle çemberler, işgörenlerde firmanın istediği yönde davranış değişikliği yaratan bir eğitim ve sosyalizasyon süreci olarak da kabul edilmelidir. A Firması'ndaki çember üyesi işgörenler de bunun farkındadırlar. Bu süreçte işgörenlerin firmalarının verimliliğine, kârlılığine, rekabetçi başarısına içten bağlılıklarının temin edilmesi amaçlanır. İşgörelere firmalarının hedefleriyle özdeşleşmeleri, bu hedeflere ulaşmak için fikirler üretmeleri ve yaratıcı potansiyellerini harekete geçirmeleri empoze edilir. Bir eğitim ve yetiştirme aracı olarak çemberler, işgörenlerde oto-kontrol bilincini güçlendirerek onların düzenli çalışma disiplini edinmelerini sağlayabilmektedir. Bu çerçevede firmasının hedefleriyle özdeşleşerek, öz-denetim bilinciyle firması için çalışan ve yaratıcı fikirler üreten işgören tipi, firmalar için daima bir kazanç noktasıdır.

İşgörenler, ekip halinde çalışarak, grup sinerjisi sayesinde firmaya büyük katkılar sağladıklarının farkındadırlar. Zira çemberler, işgörenlerin kolektif düşünme ve fikir üretme potansiyelinden yöneticilerin faydalanabilmesini, bu potansiyeli firma yararına kullanabilmelerini mümkün kılan mekanizmalardır.

Çember faaliyetlerinin firmaya yaptığı katkılar yadsınamazken çemberlerin aslı unsuru olan işgörenlerin hak ve yetkilerinde, firma içi kararlara katılım ve otonomi düzeylerinde herhangi bir dönüşüm yaratıp yaratmadığı da araştırmada irdelenen diğer bir noktadır. 'Çember faaliyetlerinde bulunmak size ne tür katkılar sağladı?' sorusuna, işgörenlerin yanıtları, üzerinde yoğunlaştıkları konular itibariyle şöyledir:

- Çemberlere katılım sayesinde sosyal ilişkiler gelişmekte, diğer insanlarla ortak fikir üretme, paylaşma, dayanışma duyguları yaşanmaktadır,

- Çemberlere katılım sayesinde sadece bedensel güçle değil, zihinsel potansiyelle de firmaya katkıda bulunmanın mutluluğu yaşanmaktadır,
- Çemberler sayesinde üst ve orta düzey yöneticilerle, birim amirleriyle ilişki ve diyaloglar gelişmekte, yöneticilere karşı duyulan korku ve endişeler azalmakta, çemberlere katılım sayesinde yöneticilerden takdir toplayarak işte kalma güvencesi sağlanmaktadır,
- Çemberlere katılım ve çember sunuşları sayesinde güzel konuşma ve hitabet öğrenilmekte, toplum içinde düşündüklerini rahatça dile getirebilme ve kendini ifade edebilme yeteneği geliştirilmektedir,
- Çemberlere katılımı öz-güven duygusu artmaktadır. 'Ben de bu fabrikada bir işe yarıyorum', 'ben de bir iş başarıyorum' düşüncesiyle problem çözmenin ve başarılı olmanın gururuna erişilmektedir.

İşgörenler esas itibarıyla çemberler sayesinde sosyal ilişkilerinin gelişmesine vurgu yapmışlardır. İkinci olarak çemberler sayesinde üretim sürecinde sadece 'uygulayan' olmaktan çıkıp 'düşünen', 'fikir üreten', 'yaratıcı projeler geliştiren' unsurlar haline geldiklerini ifade etmişlerdir. İşgörenler çemberlere üye olarak üretim sürecine sadece beden güçleri ile değil, zihinsel potansiyelleri ile de katılmış olmaktadır. A Firması'nın bir dokümanında da belirtildiği gibi, çemberlerin çalışanlar bağlamında en temel amacı, işgörenlerin kendilerini gerçekleştirmelerine ve kararlara katılmalarına imkân sağlamaktır. Ancak A Firması'nda, çemberler yoluyla gerçekleşen katılımın yönetim sürecinden daha ziyade üretim sürecine katılım anlamını taşıdığı tespit edilmiştir. Üretimde dahi işgörenlerin, ürünün tasarımının yapılması, üretimde kullanılacak malzemenin, araç ve gerecin seçimi, iş prosedürleri ya da üretim yöntemlerinin belirlenmesi veya değiştirilmesi gibi stratejik kararların alınması sürecinden muaf tutuldukları saptanmıştır. Üretim kararları ve hedefleri yönetim tarafından belirlenmektedir. İşgörenlerin çemberler yoluyla harekete geçirdikleri zihinsel potansiyelleri, sınırları yönetim tarafından belirlenmiş kontrollü bir alanda, yani kendi işlerinde ortaya çıkan sorunların çözümü ya da bu işlerin daha verimli hale getirilmesine yönelik çalışma yapmak için kullanılmaktadır. Çemberler sayesinde işgörenler, işlerini yapmalarının ötesinde, işlerini nasıl daha iyi yapabileceklerini, hata oranlarını nasıl düşürüp kaliteyi yükseltebileceklerini düşünmekte ve tüm enerjilerini yaptıkları işe kanalize etmektedirler. Bu çerçevede çemberlerin sunduğu kararlara katılım fırsatı, işgörenlerin iş koşullarını, hak ve yetkilerini etkile-

*Toplam Kalite Yönetiminde Katılım ve Kalite Çemberleri:
Eleştirel Bir Değerlendirme*

yebilecek kararlara katılımdan ziyade firma verimliliğinin, kârlılığının ve rekabetçi başarısının artırılmasına dönük bir katılım olmaktadır.

İşgörenler tarafından beyan edilen üçüncü kazanç noktası, öncelikle birim amirleri olmak üzere yöneticileriyle iletişimlerinin, çember faaliyetleri sayesinde gelişmesidir. Daha önceki yıllarda yöneticilerini 'ulaşılabilir insanlar' olarak gördüklerini, onlardan çekinip korktuklarını ifade eden işgörenler, çemberlere üye olduktan sonra kafalarında yöneticilere ilişkin yarattıkları bu imajı silmeye başladıklarını belirtmişlerdir. TKY uygulaması içinde olan firmaların çoğunda, yöneticiler ve işgörenler arasındaki iletişim engellerinin yıkılması, yöneticilerin işgörelere arkadaşça yaklaşp onlarla gerektiğinde resmi olmayan sohbetler etmesi, bilinçli olarak yürütölen bir stratejidir. Bir çember toplantısı sonrası sohbet sırasında görüş bildiren birkaç işgören, TKY ve çemberlerin firmaya girişinden önce yöneticilerin, kendi fikir ve önerilerine hiç önem vermediklerini belirtmiştir. Gündelik problemlerde yöneticilerin tavrının 'bu sorumu ben halledemiyorum sen mi halledeceksin?' şeklinde olduğunu ifade eden işgörenler, TKY'nin firmada uygulanması, çemberler ve öneri sistemiyle yöneticilerin tavırlarında değışim olduğunu dile getirmişlerdir.

A Firması'nda mevcut haliyle çember faaliyetlerini nasıl değerlendirirsiniz? Sizce nasıl olması gerekir? sorularını yönelttiğimizde, 50 işgörelenden 28'i çemberleri mevcut durumu, işleyişi ve çember konularının içeriğı bakımından olumlu bulduklarını belirtmiştir. 22 işgören ise aksayan bazı yönlere dikkat çekerek çemberlere çeşitli noktalarda eleştiri getirmişlerdir. Bu eleştiriler şu noktalarda yoğunlaşmıştır:

- Çember çalışmalarının problem tespit etme, veri toplama, uygulama -atölye- aşamalarında ve dış yardım gerektiren hususlarda, üst yönetimden özellikle de birim yöneticilerinden yeterli destek görememesi,
- Çember üyelerinin toplantı takvimlerine uymaması sonucu toplantıların aksayabilmesi,
- Çemberlerin üzerinde çalıştığı konuların çok sınırlı olması.

A Firması'nda çemberler, halihazırda yerine getirdikleri fonksiyonları itibariyle, işletmelerde karşılaşılan küçük çaplı, operasyonel düzeydeki sorunlar üzerinde yoğunlaşan ve bunları çözmeye çalışan gruplardır. Bu bağlamda çemberlerin teknik ve görev odaklı yönü ön plana çıkmakta ve işgörenlerin nazarında çemberlerde yanlış giden şeyler de ancak bu teknik işlevlerini yerine getirmesindeki aksaklıklar olmaktadır.

İşgörenlerin çemberlerde aksayan yönler olarak en çok yoğunlaştıkları nokta, çember çalışmalarının önemli aşamalarında yöneticilerin yetersiz desteğidir. TKY literatüründe otonom gruplar olarak tanımlanan çemberler, problem seçiminden çözüme kadar tüm çalışma aşamalarında bağımsız karar vermeye teşvik edilmekte, çember çalışmalarına dış yardım ve müdahale söz konusu olmamaktadır. Bu bakımdan A Firması'nda da grupların olası problemlerle bizzat kendilerinin başa çıkması onlara empoze edilmektedir. Çember problemleriyle ilgili çözüm üretme aşamasına gelen üyeler, uygulamada dış yardım talebinde bulduklarında bu talebin kolay kolay yerine getirilmediğini, yöneticilerin bu konuda riske girmek istemediklerini, dolayısıyla da deneme aşamasının uzun zaman aldığını ve zor işlediğini belirtmektedirler. Görülen o ki, 'otonomi' ve 'otonom çalışma grupları' gibi kavramlar, yeterli destek ve altyapı sağlanmadığında işgörenlerde sorumluluğun yoğunlaşmasına yol açabilmektedir.

A Firması'nda çemberlerin aksayan yönlerini dile getiren 22 işgörenden 4'ü, çemberleri halihazırda yerine getirdikleri fonksiyonları ve üzerinde çalıştıkları konular bakımından eleştirmiştir. İşgörenler, çember konularının genellikle makine iyileştirmeye ve tasarrufu sağlamaya dönük olmasının belli bir noktadan sonra tıkanma yarattığını, çemberlerin yeni konu bulmakta sıkıntı çektiklerini belirtmiştir. Çember konularında yeni açılımlar sağlanamazsa birkaç yıl sonra çember sayısının azalabileceğine dikkat çeken bu işgörenler, zaten şu anda da çemberlere eski ilginin kalmadığını ifade etmişlerdir. Çalışma ortamlarının iyileştirilmesine, işçi sağlığına ve sosyal konulara da yönelik olarak çalışılmasının çemberler için bir gereklilik olduğunu vurgulamışlardır.

SONUÇ

TKY, özü itibarıyla standartlara ve prosedürlere dayalı olan, işletmelerde verimliliği, hatasız ve kaliteli üretimi amaç edinen teknik ve rasyonel bir yönetim biçimidir. Bunun yanı sıra insan faktörünü ilgilendiren konularda, 'çalışan memnuniyeti' ve 'insana verilen önem' gibi hümanist değerlerle ve 'içinde mutlu ve anlamlı çalışmaların yapılabileceği bir iş ortamı yaratmak' gibi demokratik açılımlarla hareket etmektedir. TKY'nin işgörenler üzerinde odaklanan temel modelleri, işgören katılımı' ve 'kalite çemberleri'dir.

Araştırmanın yapıldığı A Firması'nda işgören katılımını sağlamaya yönelik olarak uygulanan 'öneri sistemi'ne işgörenlerin katılımı yüksek bir düzeydedir. Ancak öneri sisteminin çerçevesini belirleyen firma dokümanları ve işgörenlerin verdiği önerilerin konuları, içeriği itibarıyla incelendiğinde; katılımın, sınırları titizlikle çizilmiş bir alanda firmaya ilişkin daha geniş çaplı ve stratejik konulardan soyutlanmış ancak gündelik, görev-odaklı ve

*Toplam Kalite Yönetiminde Katılım ve Kalite Çemberleri:
Eleştirel Bir Değerlendirme*

ufak çaplı iyileştirmeleri içeren operasyonel konularla bütünleşmiş olduğu görülmektedir. A Firması'nda katılım yöneticilerin belirlediği sınırlı bir alan içerisinde, belirli konu başlıkları çerçevesinde işlemektedir. Bu konu başlıkları ise işletme verimliliği ve kârlılığının artırılması yönünde üretim maliyetlerinin sınırlandırılması, hata oranlarının minimize edilmesi, telef ve israfların azaltılması gibi konulardır. Katılım, işgörenlerin işyerindeki gerçek rollerine ilişkin olarak iş güvencesi, sosyal haklar ve ücretler, çalışma süreleri ya da izinler gibi konuları genellikle içermemektedir. Bu yönüyle de mevcut katılım programları yönetime, üretim süreci ile ilgili kararlara, finansal kararlara ya da firmanın izlediği strateji ve politikalara katılım anlamını içermemekte, sadece işgörenin işi ile ilgili düşünüp, gündelik problemlere ilişkin fikir üretmesiyle sınırlandırılmaktadır.

İşgören katılımını sağlamaya yönelik en temel mekanizmalardan biri olan çemberler konusunda A Firması'nın bilgilendirme amaçlı firma dokümanları, mevcut kalite çemberlerinin çalışma konuları ve işgörenlerin konuyla ilgili görüşleri irdelendiğinde şu sonuçlara varılabilir:

- A Firması'nda çemberler işgörenlerin işlerinde daha fazla yaratıcılık kullanmalarını, yenilikçi düşünceler geliştirmelerini, hatalarına sahip çıkarak şirketin daha iyiye gitmesine katkıda bulunmalarını,
- İşgörenlerin işleri ile ilgili daha çok kafa yorup, daha fazla sorumluluk yüklenmelerini, disiplinli çalışma pratiği edinmelerini,
- İşletmenin verimliliğine, kârlılığına, daha az maliyetle üretim kapasitesini arttırmasına ve rekabetçi başarısına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

TKY'de işgören katılımı ve kalite çemberleri adı altında yürütülen katılımcı model, pratik olarak firma çıkarlarıyla sınırlandırılmış kontrollü bir bağlam içerisinde ortaya çıkmaktadır. Böylesi bir katılım ise, çoğu durumda işgörenin kontrolü ve takdir yetkisini yansıtmaktan çok yoğunlaşmış bir yönetsel gücü ortaya koyabilmektedir. Firmalarda bir nevi mucitler gibi görev yapan çemberler, maliyetten tasarruf sağlama, çalışma performansını ve verimliliği artırma, üretim sürecindeki hataların minimize edilmesi yoluyla kaliteli üretimi gerçekleştirme amacına dönük konular üzerinde yoğunlaşmakta ve bu konularda yaratıcı fikirler üretmektedirler. TKY'nde çemberler ve diğer katılımcı modeller sayesinde işgörenlerin hem bedensel hem de zihinsel enerjilerinden faydalanılmaktadır. Günümüzde firmasının hedefleriyle özdeşleşerek, öz-denetim bilinciyle çalışan ve yaratıcı fikirler üreten

modern ve katılımcı işgören tipi, firmalar için daima bir kazanç noktası sayılmaktadır. Ancak işgörenler cephesinden bakıldığında, TKY'nin katılımcı anlayışı; çalışanların yetkilerinin genişletilmesi, işleriyle ilgili karar almada özerkliklerinin artırılması, üretim ve yönetim sürecine gerçek anlamda katılımlarının sağlanması bakımından işlevsel olamamaktadır.

SUMMARY

Total Quality Management (TQM), which has also been popular in the last decade in Turkey, may be considered the organizational framework of flexible type of production. Many elements of TQM concern the employees. It is claimed that a more democratic and humanist workplace is created by elements like employee involvement, employee empowerment and the rise in autonomy and the discretionary power. The aim of this study is to evaluate, in a critical manner, the impact of typical TQM practices on the employees. Within this context, in a firm of the textile industry which is chosen, it is made interviews with a sample group which consisting of employees. In addition to the interviews, examinations of firm documents have formed the complementary technique.

According to the data collected from this study, proposal system and quality circles, which are the typical TQM practices of the firm, provide a visual involvement. Involvement whose content and limits are determined by the management appears in a limited field. Involvement that is isolated from strategic aspects concerning the firm covers operational issues including daily, task-based and small-scale improvements. The employees' proposals that stimulating their innovative and experimental skills mean involving in the raise of quality, reducing production costs and improving productivity. This kind of involvement puts the strengthening of technical rationality first rather than industrial democracy. In addition the circles are by no means a mechanism for providing employees' real involvement in the process of decision-making in strategic issues or more clearly their involvement in the management. The employees, however, adopt the attitude of 'quietly acceptance' rather than questioning this type of involvement.

*Toplam Kalite Yönetiminde Katılım ve Kalite Çemberleri:
Eleştirel Bir Değerlendirme*

KAYNAKÇA

- BANK, J.(1992) **The Essence of Total Quality Management**, UK: Prentice-Hall.
- BELEK, İ.(1993) **Bilimsel Teknolojik Devrim ve Endüstriyel Demokrasi**, İstanbul: Sorun Yayınları.
- BRAVERMAN, H. (1974) "Labour and Monopoly Capital, The Degradation of Work" in **The Twentieth Century**, New York: Monthly Review Press.
- CROSBY, P.B., (1995) **Ouality is Still Free-Making Quality Certain**, New York: Mc Graw Hill Book.
- DALE, B.(1994) **Managing Quality**, New York: Prentice-Hall.
- DELBRIDGE, R.; TURNBULL, P.(1992) "Human Resource Maximization: The Management of Labour Under Just-in-Time Manufacturing Systems", in **Reassessing Human Resource Management**, (Ed. By Paul Blyton and Peter Turnbull), London: Sage Publications.
- DEMING, E. (1997) **Krizden Çıkış**, Arçelik.
- DOHSE, K; JURGENS, U; MALSCH, T. (1985) "From Fordism to Toyotism: The Social Organization of Labour Process in the Japanese Outomobile Industry", **Politics and Society**, Vol.14, No.2.
- DRAGO, R.; HEYWOOD, J.S. (1989) "Support for Worker Participation", **Journal of Post-Keynesian Economics**, Vol. 11, No.4, pp.522-530.
- FANTASIA, R.; CLAWSON, D.; GRAHAM, G. (1988) "A Critical View of Worker Participation in American Industry", **Work and Occupations**, Vol.15, No.4, pp. 468-488.
- FEIGENBAUM, A.V. (1983) **Total Quality Control**, New York: Mc Graw Hill.
- HILL, S.(1991) "How Do You Manage a Flexible Firm: The Total Quality Model", **Work, Employment and Society**, Vol.5, No.3, pp.397-415.
- HILL, S.(1991a) "Why Quality Circles Failed but Total Quality Management Succeed", **British Journal of Industrial Relations**, Vol.29, No.4, pp.541-568.

- HILL, S.(1995) "From Quality Circles to Total Quality Management", in **Making Quality Critical**, (Ed. By A. Wilkinson, H. Willmott), London: Routledge.
- ISHIKAWA, K.(1997) **Toplam Kalite Kontrol**, (Yay. Haz. Semih Ordaş ve Nedret Yayla), İstanbul: Kal-Der Yayınları.
- JURAN, J., GYRANA, F. (1976) **Quality Control Handbook**, USA:Mc Graw Hill Book Com.
- KEARNEY, C; HAYS, R. W. (1994) "Labour- Management Decision Making Toward a New Paradigm", **Public Administration Review**, Vol.54, No.1, pp.44-51.
- KELLY, R.(1995) "Total Quality Management: Industrial Democracy or Another Form of Managerial Control", **Labour and Industry**, No.6, pp.119-140.
- OUCHI, W. **Teori Z**, İlgı Yayınları, (Basım yeri ve yılı yok).
- TOFFLER, A.(1992) **Yeni Güçler, Yeni Şoklar**, (Çev. Belkis Çorakçı), İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- TUCKMAN, A.(1995) "Ideology, Quality and TQM", in **Making Quality Critical: New Perspectives on Organizational Change**, London: Routledge.
- WICKENS, P. (1987) **The Road to Nissan**, London: Macmillan Press.

ESNEK ÜRETİMİN SOSYAL VE KÜLTÜREL BELİRLEYENLERİ:

Mersin ve Adana Yöresi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri Üzerine Bir Değerlendirme*

Nalan YETİM**

ÖZ

Küreselleşme sürecinde gelişmekte olan ülkelerin yeni üretim süreçleriyle bütünleşme yollarının belirlenmesinin önemi artmaktadır. Yaşanan bu süreçte, değişken pazarlara ve tüketici taleplerine uyum sağlayabilmenin yolu post-Fordist esnek üretim anlayışıyla belirginleşmektedir. Bu bağlamda araştırmanın amacı, Mersin ve Adana Bölgesi'nde konfeksiyon sektöründeki KOBİ girişimcilerinin ve üretimin post-Fordist esnek üretim örgütlenmeye yakınlığının, sosyal ve kültürel boyutlarla ele alınmasıdır. Bu amaç çerçevesinde Mersin ve Adana Bölgesi'nde konfeksiyon sektöründe yer alan 140 KOBİ girişimcisiyle bir alan araştırması gerçekleştirilmiştir. Girişimcilerle yüz yüze görüşmeler yapılmış ve anket formu uygulanmıştır. Araştırmada yer alan KOBİ'ler sırasıyla emek istihdamı, firmalar arası ilişkiler ve teknolojik düzeydeki uygulamaları ile esnek üretim örgütlenmesine uyum sağlayabilmektedir. Girişimciler tarafından gerçekleştirilen bu uygulamalar, girişimcilerin demografik özelliklerinden etkilendiği gibi, sosyal sermaye olarak kültürün belirleyiciliğinde şekillenmektedir. Özellikle emek istihdamı ve firmalar arası ilişkiler bölgedeki yerel kültürün belirleyiciliğiyle gerçekleşmektedir. Girişimciler esnek üretim örgütlenmesine uyum sağlayabilmede süregelen sosyal ve kültürel dinamikleri organizasyonla bütünleştirmektedir. Esnek üretim örgütlenmesinde önem taşıyan ve KOBİ'ler arasında kolektif etkililiğe yol açabilecek işbirliği ve dayanışma eğilimleri, informal ilişkilerle desteklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Esnek Üretim, KOBİ, Sosyal Kapital, Girişimcilik

* Bu çalışma, "Post-Fordist Ekonomik Örgütlenmenin Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri: KOBİ Örneği" başlıklı doktora çalışmasından derlenmiştir.

** Dr., Mersin Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

THE SOCIO-CULTURAL DETERMINANTS OF FLEXIBLE PRODUCTION: AN EVALUATION OF SMEs IN MERSİN AND ADANA PROVINCES

ABSTRACT

The importance of the determination of the ways of integration of the developing countries with new production processes is increasing throughout the globalisation process. By the globalisation, the way to accommodate to variable market and consumer demands is crystallized as the post-Fordist flexible notion of production. The purpose of the research in this context is to investigate the proximity of SME entrepreneurs at the clothing sector and the production in the Provinces of Mersin and Adana to post-Fordist flexible organization of production with social and cultural dynamics. Within this framework, a field research has been conducted with 140 entrepreneurs from the clothing sector of the Provinces of Mersin and Adana. Face-to-face interviews have been conducted and a questionnaire format has been implemented. SMEs of the research are well accommodated to the flexible organization of production with their practises of labour employment, interfirm relations and technological level. These practises implemented by the entrepreneurs have been affected by the demographical properties of the entrepreneurs and forged by the determinism of the culture as the social capital as well. Especially labour employment and interfirm relations have increased the determinism of the local culture. The entrepreneurs have integrated the social and cultural dynamics with the organization that is ongoing in accommodating to the flexible organization of production. The tendencies of colloboration and solidarity engendering collective activities among SMEs and which bear importance in the flexible organization of production are supported by informal relations.

Keywords: Flexible Production, SME, Social Capital, Entrepreneurship

GİRİŞ

Değişimin hızla yaşandığı günümüz dünyasında “değişme”nin nedenlerini ve yönünü açıklamaya ilişkin çabaların önemi artmıştır. Küreselleşmenin getirdiği zorunluluklar, ulusların ve bölgelerin küresel olanla bütünleşme yollarının belirlenmesini gerekli kılmaktadır. 1970'lerle birlikte yaşanan ekonomik bunalım, dünya genelinde ekonomik gelişmelerin dönüm noktası

Esnek Üretimin Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri: Mersin ve Adana Bölgesi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri Üzerine Bir Değerlendirme

olurken, sosyal ve kültürel alandaki değişimleri de beraberinde getirmiştir. 1970 sonrası değişimleri açıklamaya ilişkin olarak kullanılan geç kapitalizm, post-Fordizm, örgütsüz kapitalizm v.b gibi tanımlamalar, yeni bir dönem anlayışından çok, kapitalizmin ekonomik bunalım sonrasına uyum çabalarıdır. 1970'li yıllar sonrasında gelişmiş ülke ekonomileri, üretimin örgütlenmesinde niteliksel değişimlere yönelerek, üretimin yeniden yapılanmasını hedeflemiştir. Özellikle kapitalist endüstrileşmenin ikinci dünya savaşı sonrası gelişimiyle ilişkili olan Fordist üretim örgütlenmesi, standart, büyük ölçekli kitlesel üretim anlayışı, özel amaçlı makine kullanımı ve Taylorist yönetim anlayışı gibi özelliklere dayanmaktaydı. Bu üretim örgütlenmesinde, iç pazar ve tüketici gelirleri arasındaki denge sosyal refah devleti ile sağlanmakta ve Fordist üretim için gerekli olan korunmuş pazar yaratılmaktaydı. 1960'lı yıllarda başlayarak 1970'lerde ekonomik bunalıma neden olan etmenler, Fordist üretim ve üretkenlikte yaşanan tıkanıklıklarla ilişkilidir. İç pazarların doygunluk noktasına ulaşması, pazarların genişleyememesi, verimlilik ve karlılıkta yaşanan düşüşler, özellikle gelişmiş ülkeler açısından, sosyal, ekonomik ve politik sorunları yaratmıştır. Elbette, ekonomik bunalım ve beraberinde getirdiği değişim, gelişmiş ülkeleri olduğu kadar Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeleri de etkilemiştir. Gelişmekte olan ülkelerin uyguladığı ithal ikamesi politikasında yaşanan sorunlar, bu ülkeleri yurt içi kaynak kullanarak küresel pazarlara açılmaya zorlamıştır. Türkiye'de de yaşanan bu değişimde, ekonomik ilişkilerin dışında politik, dini ve kültürel süreçlerin de belirgin etkileri sözkonusudur (Nichols, Suğur ve Demir, 2002:23-47). Gelişmekte olan ülkeler özellikle, kullanılan girdiler açısından ithalata bağımlı olmayan konfeksiyon sektörü gibi emek yoğun sektörler aracılığıyla küresel pazarla bütünleşme çabasına yönelmiştir. Küresel pazarda yaşanan istikrarsızlıklarla başa çıkabilmek, tüketici taleplerindeki farklılaşmalar ve kalite arayışları, Fordist üretim örgütlenmesindeki değişimleri gerekli kılmıştır. Bu bağlamda, Post-Fordist esnek üretim örgütlenmesinde firmaların küçük, istikrarsız pazarlara ve değişen tüketici tercihlerine yanıt verebilmesinin koşulu, 'esneklik' olarak belirlenmiştir.

Esnek üretim örgütlenmesi, küreselleşmenin öngördüğü yeni eğilimlere uyum sağlayabilmede Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeleri (KOBİ) ön plana çıkarmıştır. Ancak, esnek üretime yönelik tartışmalar öncesinde de özellikle 3. Dünya ülkeleri açısından enformel sektör, ekonomik büyüme hedeflerinin gerçekleştirilmesine konu olmuştur. 1980'lerin ikinci yarısından itibaren küçük ölçekli ekonomik aktivitelerin tercih edilmesi ve desteklenmesi esnek üretime yönelik tartışmalarla yeni bir biçim kazanmıştır (Suğur, 1995:85). KOBİ'lerin büyük firmalara oranla daha kolay ve hızlı değişebilmeleri, değişen ve çeşitlenen tüketici tercihlerine yanıt verebilmeleri, kü-

resel ticaret ağlarına bağlanma yeteneklerini arttırmaktadır. Bununla birlikte, esnek üretim anlayışında KOBİ girişimcileri, sermaye sahibi olmanın dışında yeni yönetim anlayışlarını uygulamak ve işletmeyi yeni yapılanma süreçlerine hazırlamakla yükümlüdür. Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki, yeniden yapılanma süreçlerine uyum, yerel kaynakların ve kültüre özgü olan sosyal sermayenin değerlendirilmesini gerektirmektedir. Sosyal ve kültürel değerlerin değişime izin vermesi, yeni üretim süreçleriyle bütünleşmeyi kolaylaştırmaktadır. Esnek üretim örgütlenmesi fordist üretimin aksine, yerel, sosyal ve kültürel ilişkileri ön plana çıkarmakta; işbirliği, güven, dayanışma gibi sosyal ve kültürel değerler, hem firma çalışanları arasında bağlılığı arttırmakta hem de KOBİ' ler arasında kolektif etkililiğe yol açan zeminleri hazırlamaktadır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Üretim örgütlenmelerinde yeni arayışlar, 1970'de yaşanan ekonomik bunalımın nedenlerinin ve çıkış yollarının belirlenmesiyle ilişkilidir. Küresel pazar anlayışı, teknoloji ve kurumsal düzenlemeler etrafında şekillenen bu arayışlar, bunalımdan çıkış yolları üzerine de farklı öngörülerde bulunmaktadır. Bu dönemde, 1970'de yaşanan krizin nedenleri ve çıkış yolları üzerine, Yeni-Shumpeterci, Yeni-Smithçi ve Yeni-Marksist yaklaşımlar belirginleşmiştir. Ekonomik örgütlenme bunalımının anlaşılmasında teknolojinin önceliğine vurgu yapan Yeni Shumpeterci Yaklaşım, yeniden yapılanma süreçlerinde çözümü teknoloji odaklı olarak değerlendirmektedir (Freeman ve Perez, 1988:45). Piore ve Sabel'in (1984) "İkinci Endüstriyel Bölünme" başlıklı çalışması, Yeni-Smithçi Yaklaşımı temsil etmiş ve esnek uzmanlaşma modeline ilişkin tartışmaların yönlendirilmesinde etkili olmuştur. Piyasalara öncelik veren bu yaklaşım, çeşitlendirilmiş tüketim mallarının üretimi ve nitelikli-çekirdek işgücü üzerine temellenmiştir. Marksist literatür ise, değişme kavramına ilişkin yaklaşımını "eski" ve "yeni zamanları" tanımlayarak belirginleştirmiştir. Düzenleme okulu olarak da adlandırılan bu yaklaşım, sermaye birikimi ve düzenleme tarzı arasındaki farklılığı sorgulamaktadır (Boyer, 1988:67-94). Bu yaklaşım, ekonomik bunalımın aşılmasında emek sürecinin ve emek piyasalarının düzenlenmesiyle ilişkili bir çözüm önermektedir. Tüm bu yaklaşımlar ışığında, "post-Fordizm", "esnek uzmanlaşma", "esnek birikim" gibi terimlerle anlatılan değişiklikler "esneklik" kavramı üzerinde birleşmektedir (Öngen, 1996:127-128). Yaklaşımlar çerçevesinde önemli olan nokta, post-Fordizmin "alternatif bir üretim modeli" ya da "kapitalizmin yeni koşullar altında gelişen bir uyum süreci" olarak değerlendirilmesidir (Yentürk, 1993:42). Bu çerçevede post-Fordizm, Fordist üretimden tamamen farklılaşmış bir kopuş zemininde değil,

Esnek Üretim Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri: Mersin ve Adana Bölgesi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri Üzerine Bir Değerlendirme

Fordizmin geçirmesi gereken değişimin yönünü belirleyen bir anlayış çerçevesinde ifade edilebilir.

1.1. Üretimde Esneklik

Bu çalışmada esnek üretim, temel olarak emek, teknoloji ve firmalararası ilişkiler çerçevesinde ele alınmaktadır. Esnek üretimde, pazardaki talep dalgalanmalarına uyum sağlayabilmek, hayatta kalabilmenin temel koşuludur. Esnek firma modeli geliştiren Atkinson ve Meager'in (1986) yapmış olduğu formülasyona göre esnek firma, ideal bir tip olarak ele alınmalıdır ve bu firmanın anahtar ögesi de çalışma pratikleri olarak tanımlanmalıdır. İdeal tipteki esnek firmalar üç tip esnekliği sağlamaktadır. Bunlardan ilki olan sayısal esneklik, işletmede işgücünün sayısında değişikliklerin kolaylıkla yapılması ve bu yolla pazardaki değişikliklere uyum sağlanmasıdır. İkinci olarak fonksiyonel esneklik, çalışanların farklı görevleri yerine getirebilmesi anlamını taşımaktadır. Bu esneklik türü, pazarın taleplerine, teknolojiye ve firma politikasına bağlı olarak gerçekleşmektedir. Son olarak maliyet ve ödeme esnekliği, yukarıda sözü edilen diğer iki esneklik biçimini kolaylaştırabilmek için gerekli olan bir öğedir. Esnek firma, sayısal esnekliği başarabilmek için bazı yöntemler kullanabilmektedir. Örneğin, bu yöntemler, yasal güvencesi olmayan çevre işgücü, kısa süreli sözleşmeli çalışan işgücü ve part-time işlerde yoğunlaşma şeklinde olabilir. Bunun yanı sıra, sayısal esneklik, firmanın dışarıya yönelmesi ile, yani evde çalışma biçimleri ile de gerçekleşebilmektedir. İşlevsel esneklik, işgücüne yüksek ücretle birlikte gönüllülük esasına bağlı farklı niteliklerin kazandırılmasıdır. Maliyet ve ödeme esnekliği ise, fonksiyonel esnekliği destekleyen ücret politikaları ile ilişkili olarak ele alınmaktadır. Tüm bu esneklik türleriyle birlikte esnek üretim, hem kolektif hizmetlerin üretiminde yeni yöntemlerin kullanılmasına izin veren bir örgütlenme biçimini hem de insanının çalışırken özgürleşmesini sağlayan yeni bir iş düzenini betimlemek için kullanılmıştır (Aglietta, 1979:122). Buna karşın ekonominin salt küresel pazardaki istikrarsızlıklara kısa sürede yanıt verme temelinde kavranması, toplumsal kurumların esnek kapitalizm adına sürekli bir değişim içinde bırakılmasına neden olabilmektedir. Esnek kapitalizm ile birlikte yaşanan değişimle toplumların "şimdi" ye odaklaşmasının, kalıcı değerleri, uzun vadeli hedefleri, topluma sadakat ve bağlılığı tahrip ettiğine ilişkin açıklamalar da bulunmaktadır (Sennett, 1998:12). Ancak gelişmekte olan ülkelerde, özellikle de konfeksiyon gibi emek yoğun sektörlerde uluslar arası rekabet, üretim maliyetlerinin ucuz işgücü aracılığıyla düşürülmesine dayanmaktadır. Girişimci yüksek ücret talep eden örgütlü işgücünden uzaklaşmayı tercih etmekte, örgütsüz olan enformel işgücü ise bu süreci desteklemektedir (Castells ve Portes, 1995:35).

Firma açısından kolay ve hızlı değişebilme yeteneği, işçi alma ve çıkarmada yasal sınırlamalardan daha az etkilenme ile sağlanmaktadır. Bu durum genel olarak sayısal esnekliğe izin verirken özellikle kadın emeği açısından oldukça ağır maliyetleri beraberinde getirmektedir. 1990'lerden itibaren Türkiye'de "kadın emeği" ve "evde çalışma" arasındaki ilişkiyi irdeleyen çalışmalar yapılmıştır (Ecevit, 1995,1998; Özbay, 1995; Eraydın, 1998). Çınar (1994:370-380), çalışmasında özellikle evli kadınların işverenler tarafından tercih edilmediğini belirtmiş; örgütlü işgücü piyasasının dışında kalan evli kadınların, işyerine gitmeden evde çalışmaya yöneldiklerini vurgulamıştır. Genellikle konfeksiyon sektörü gibi enformelitenin hakim olduğu sektörlerde, yasal çerçeveye dayanmama, sigortasızlık ve güvencesizlik gibi karakteristikler, işveren açısından yasal prosedürlere bağlı kalmamak gibi bir serbestliği, -esnekliği- beraberinde getirir. Bu durumda esneklik, aynı zamanda firmaya maliyet ve ödeme bakımlarından belirli avantajlar da sağlamaktadır. Enformalite sanayileşme sürecinde daha çok az gelişmişlik paradigması içinde ele alınmasına karşın esnek üretim ve enformel istihdamın özellikle işgücü piyasaları ile doğrudan ilişkisi günümüzde fason üretim, ve sayısal esneklik çerçevesindeki uygulamalar ile tüm dünya genelinde yaygın olarak gözlenmektedir (Lordoğlu, 2000:874). İşlevsel esneklik ise sayısal esneklikten farklı olarak emek sürecinde, çalışanların farklı işleri yapabilme yeteneklerinin gelişmesini ve bu yeteneğin kolaylıkla üretim etkinliklerine aktarılmasını ifade etmektedir. Kendini yöneten takımlar ve kalite çemberleri gibi uygulamalar da işlevsel esneklik çerçevesinde şekillenmiştir. Organizasyonel düzeyde yeniden yapılanma gerektiren bir süreç olan işlevsel esneklik, organizasyonda merkeziliğin ortadan kalkması, yetkinin çalışanlara devredilmesi ve yeni çalışma biçimlerini zorunlu kılmaktadır. İşletmede çalışanların sorumluluklarını artırmak ve bağlılık derecelerini yükseltmek hedeflenmektedir. Çalışanın üretim aşamalarında alınan sonuçlardan sorumlu tutulması, kalite kontrolü konusunda yeni bir anlayışın ürünüdür. Ancak, kullanılan mikro-elektronik aksamli teknolojiler, emekten tasarruf etmekte ve önemli oranda istihdam azalmasına neden olmaktadır. Emeğin çok sayıda niteliksiz işçiden az sayıda nitelikli işçiye doğru kayması, bölünmüş ve farklılaşmış bir işgücü yapısını ortaya çıkarmaktadır (Öngen,1996:132-133). İşin tanımlarında meydana gelen değişimler ve esnek üretim sistemlerinin emeğe ilişkin farklı beklentileri, çekirdek (core) ya da merkez işçiler üzerine yoğunlaşmaktadır. İşçilerin farklı işleri yapabilme yeteneği ve kolaylığı, yalnızca merkez işçilere göre tanımlanmaktadır.

Esnek üretimde teknoloji, yalnızca girdiyi-çıktıya dönüştüren teknikler dizgesi olarak tanımlanamaz. Teknoloji aynı zamanda bazı temel özellikleri içermektedir. Örneğin bilgi ve uzmanlık, teknolojik dönüşüm sürecinde

Esnek Üretim Söyşel ve Kültürel Belirleyenleri: Mersin ve Adana Bölgesi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri Üzerine Bir Değerlendirme

merkezi bir rol oynamaktadır. Yine teknoloji, yalnızca üretim aktivitesinde yer alan teknikler bileşimi değil, yeni buluşları yapmayı sağlayan bilgi kapasitesi niteliği de taşımaktadır (Yentürk ve Duruiz, 1993:78). Gelişmekte olan ülkeler, küresel pazarda rekabet şansını, bilgi kullanımıyla bağlantılı teknolojik gelişmeler yerine, ucuz emek kullanarak yakalayabilen sektörlerde gerçekleştirmektedir. Gelişmekte olan ülkeler açısından yeni teknolojilerin kullanımı, büyük oranda yatırımı gerektirmekte ve bu nedenle teknolojik maliyetleri azaltabilmek, birçok firmanın işbirliğini zorunlu hale getirmektedir (Taymaz, 1995:62-71).

Gelişmekte olan ülkelerin emek yoğun sektörlerinde pazarda yenilikçi bir rekabetin baskısı ortaya çıkmakta ve böyle sektörlerde yer alan firmaların teknolojik yeniliklere duyarlılıkları artmaktadır. Tekstil ve konfeksiyon sektörü de, bu kesimin içinde yer almaktadır. Örneğin konfeksiyon sektöründe sayısal kontrollü makinelerin yer alması, fazla miktardaki ürünün doğru ve çabuk olarak kesilmesine olanak sağlamaktadır. Yarı nitelikli bir işçi, teknoloji yardımıyla üç ya da dört nitelikli kesicinin onda bir zamanında doğru kesimi yapabilmektedir. Kesim işinde yer alan bir işçinin eğitimi, eskiden 6 ya da 12 ay iken, bu teknolojilerin kullanımı sayesinde sadece iki güne inmiştir. Buna karşın kullanılan yeni teknolojilerin emek üzerinde niteliksizleştirme etkilerinin bulunduğunu gösteren bulgular da mevcuttur. Örneğin, İngiltere ve ABD'de konfeksiyon sektöründe yapılan çalışmalarda, esnek üretim teknolojilerinden yararlanmanın işgücü açısından niteliksizleşmeyi beraberinde getirdiği değerlendirilmektedir (Taplin, 1995:435-437).

Esneklik kavramının tanımlanmasında emek ve teknoloji gibi faktörlerin yanısıra firmalar arasındaki ilişkilerin niceliği ve niteliği de önem kazanmaktadır. Firmalar geliştirdikleri fason ilişkiler ve aę tipi (network) örgütlenme modelleriyle, üretim sürecinde esnekliği gerçekleştirebilmektedir. Firmaların birbirleriyle ilişkileri temel olarak fason ilişkiler, enformasyon değişimi, ortak öğrenme süreçleri ve kolektif etkililik gibi süreçlerde analiz edilmektedir. Gelişmekte olan ülkeler açısından özellikle konfeksiyon sektörü gibi sektörler açısından esnekliği gerçekleştirebilmek, genellikle fason bağlantılar aracılığıyla olanaklı hale gelmektedir. Elbetteki fason ilişkilerin hüküm sürdüğü bir ortamda sermaye birikim mekanizmalarını anlamak, hem fason veren hem de fason çalışan işletmelerde ortaya çıkan emek-sermaye ilişkisinin niteliğinin iyi kavranmasına ve bu iki tür işletme arasındaki bağımlılıkların bütünsel bir bakış içerisinde değerlendirilmesine bağlıdır (Ayata, 1991:146). Konfeksiyon sektörü gibi emek yoğun sektörlerde fason üretim terimi, yalnızca çalışma ve örgütlenme biçimi olarak değil "ekonomik varoluş" tarzı olarak değerlendirilmektedir (Aktar,1990:397). Aynı zamanda firmaların malın üretiminin bir kısmından sorumlu olması, üretimin farklı

parçalarının bütünleştirilmesi ve satış, pazarlama gibi işlemlerin farklı firmalara tamamlanması durumunda, firmaların sayısal esnekliği söz konusu olmaktadır (Özgen, 1998:61). Firmalar arasında fason ilişkilerin dışında, üretime yönelik enformasyon alış verişi ve enformel bilgi değişimi de söz konusu olabilmektedir.

Özellikle gelişmekte olan ülke firmalarının hem coğrafi hem de sektörel olarak kümeleşmesi, "kollektif etkililik" kavramı çerçevesinde ele alınmakta, KOBİ'ler arasındaki karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma, bölgesel düzeyde sektörel temelli esnekliği kolaylaştırmaktadır. Schmitz'e (1990) göre, küçük firmalar bireysel olarak esnek uzmanlaşmayı gerçekleştirememekte ve sektörel olarak bir araya gelme, toplanma, KOBİ'lere görece bir güç kazandırmaktadır. Böylelikle firmaların sektörel olarak işbirliği geliştirip bir araya gelmeleri, pazar taleplerine yanıt verebilmeyi kolaylaştırmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde yapılan çalışmalarda, KOBİ'lerin grup halinde birleşme eğilimlerinin olduğu gözlenmiştir (Nadvi, 1989:1605). Nadvi (1989:1620), Pakistan'da cerrahi araç üretenler arasında benzer sonuçlara ulaşmıştır. Nadvi'ye göre, firmalar arası ilişkileri düzenleyen ve işbirliğini kolaylaştıran çok yönlü ve karmaşık sosyal kimlikler söz konusudur. Firmalar arası ilişkilerde, firma girişimcisinin sosyal tanınırlığı ve firmanın bulunduğu bölgede yerel olarak bilinmesi önemli rol oynamaktadır.

1.2. Yerel Kültür ve Sosyal Sermaye

Toplumlarda süregelen sosyal ve kültürel değerlerin yeni üretim süreçleriyle bütünleştirilmesi, değişmeye uyum sağlayabilmede önemli görünmektedir. Herhangi bir bölgenin küresel pazarlara açılmasında politik karar mekanizmaları, ülkede izlenen ekonomik politikalar, finans yapısı, teknolojik donanım gibi faktörlerin yanısıra, bölgedeki sosyal ve kültürel süreçlerin de önemli etkisi bulunmaktadır. İnsan sermayesinin (human capital) yanında, sosyal bir sermaye (social capital) olarak kültürün etkili olarak değerlendirilmesi, yerel ve ulusal düzeyde yeni yapılanma eğilimlerinin uygulanmasını kolaylaştırmaktadır. Gerçekte bütün toplumlar sosyal sermayeye sahiptir; aralarındaki farklılıklar "güven çemberi" olarak adlandırılacak şekilde ilişkilidir (Fukuyama, 2002:32).

Fordist ekonomik örgütlenme, sosyal sermayenin önemini azalmasına; bunun yerine bürokrasi, rasyonelleşme gibi süreçlerin belirginleşmesine neden olmuştur. Buna paralel olarak, kişisel girişimcilik, yerel ilişkiler, örneklere ve kültür gibi toplumsal öğeler geri planda kalırken, ayrıntılı iş planları ve hiyerarşik örgütlenme öne çıkarılmıştır. Post-Fordist esneklik, esnek üretim biçimleri, sosyal sermayenin önemini yeniden belirginleştirmiştir. Es-

Esnek Üretim Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri: Mersin ve Adana Bölgesi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri Üzerine Bir Değerlendirme

neklik ve kalite, yalnızca firmaların iç yapılarında özerkliği değil, her şeyden önce, artan oranda dışa yönelimli işbirliğini gerektirmektedir. Bu çerçevede, firmalar arası geniş ağlara sahip işletmeler, esnekliği ve kaliteyi başarabilmektedir. Sosyal ve kültürel örüntüler, hem firma içerisinde çalışanlar arasında, hem de firmalararası ilişkilerde işbirliği, ortak çalışma anlayışının gelişmesini ve yenileşmeyi içerdiğinden, esnekliğe ve kaliteye yol açmaktadır.

Fransız sosyolog Pierre Bourdieu tarafından ilk kez kullanılan sosyal sermaye kavramı, James Coleman (1990)'ın, "Foundations of Social Theory" adlı eserinde genişletilmiş ve ekonomik gelişme sorunu ile ilişkilendirilmiştir. Sosyal sermaye kavramı, farklı anlamları içermektedir. Örneğin sosyal sermaye bir yapı olarak ele alınabileceği gibi (Coleman, 1990) aynı zamanda belirli bir sosyal bağlamdaki eylemleri kolaylaştıran sosyal etkileşimler, sosyal bağlar, güven ilişkileri, değer sistemleri gibi farklı toplumsal alanları kapsar (Anderson ve Jack, 2002:193-194). Yerel bir özellik olarak sosyal sermaye, insanlar arasındaki güven, karşılıklı anlayış, paylaşılan değerlerle, insani örüntülerin bütünleşmesini ve işbirliğine yönelik eylemlerin gerçekleşmesini açıklamaktadır (Cohen ve Prusak, 2001:90).

Bu bağlamda esnek üretimde firmaların birbirleriyle ilişkilerinde bilgi ve güven dolaşımını (sirkülasyon) güçlendirmesine yönelik sosyal bağlar belirginlik kazanmaktadır. Bu nitelikteki sosyal ilişkiler ağı, bilginin özellikle yenileşme ve değişim süreçlerinde işbirliği çerçevesinde kullanılmasını olanaklı hale getirmektedir. Dolayısıyla esnek üretime yol açan bilgi birikimi, yenilik ve değişim, sosyal sermayenin engelleyici değil, elverişli olmasını gerektirmektedir .

Sosyal sermaye kavramının yeni üretim süreçleriyle ilişkisi, girişimcileri ve çalışanları birbirine bağlayan, işbirliğini ve güven ilişkilerini geliştiren ağlar çerçevesinde şekillenmektedir. Organizasyonda süregelen ilişkiler ağı, girişimcilerin hedeflerini başarımlarında etkili olmaktadır. Yerel gelişmede bireysel (firmalar, işçiler) ve kolektif aktörler (çıkar organizasyonları, kamu kurumları) arası ilişki ağlarının elverişliliği, sosyal, politik, ve kültürel olmak üzere farklı düzeylerde gerçekleşmektedir. Örneğin, sosyal sermaye, işbirliği yönelimli kolektivist öğeleri içeren kültürel süreçlerin önemini artırmaktadır (Putnam, 1995:67). Bu çerçevede organizasyonda sosyal sermaye, sosyal ve kültürel ilişkiler yoluyla elde edilen kaynaklar veya engelleyiciler bütünüdür. Yerel sosyal ve kültürel ilişki örüntülerinin küresel üretim süreçlerine uyum sağlamayı kolaylaştıran etkilerinin yanısıra engelleyici etkileri de bulunmaktadır (Granovetter, 1985:481-510;Trigilia, 2001:429). Örneğin, girişimciler arasındaki uzlaşma, rekabetten uzaklaşmaya ve yenileşmenin gözardı edilmesine de neden olabilmektedir. Ayrıca sosyal ve kül-

türel ilişki örüntülerinin özellikle girişimciler üzerinde, ekonomik alanda yeniliğe izin vermeyen etkileri de bulunabilmektedir (Coleman, 1990: 300).

Sosyal sermaye, değişme ve gelişmede yer alan diğer sermayelerin kalitesini ve birikim oranını biçimlendirmektedir. Bu nedenle, yerel kültürle birlikte, sosyal sermaye olarak girişimciliğin de ele alınması gerekmektedir. Girişimcinin sahip olduğu sosyal ve kültürel özelliklerin, bölgesel ve sektörel olarak gelişen esnek üretim yapılanmasına katkısı bulunmaktadır. Bu çerçevede girişimcilerin ve organizasyonun üst düzey yöneticilerinin karakteristikleri ve sosyo-demografik nitelikleri bir sosyal sermaye kaynağıdır (Hambrick ve Mason, 1984:193-206). Uygun özelliklere sahip girişimciler, işletmelerin başarısında ve yenileşmesinde itici güç olarak değerlendirilmektedir. Özellikle girişimcilerin demografik özellikleri, istikrarsız ekonomik ve çevresel koşullar altında firmaların başarısını etkilemektedir (Grimm ve Smith 1991:557-562). Girişimcilerin firmalarda yenileşme eğilimi yaratan özellikleri, yaş, eğitim düzeyi, deneyim, etnik köken, iletişim kapasitesi, gibi özelliklerin yanı sıra, organizasyon içinde paylaşılan normları, değerleri, yaratma ve geliştirme yeteneği ile yakından ilişkilidir (Finkelstein ve Hambrick, 1990:484-485). Yine KOBİ'lerde sosyal sermayenin, girişimcinin eğitim düzeyi, cinsiyeti, etnik kökeni, yönetim becerisi, güven ilişkilerini ve normları oluşturma kapasitesi ile etkinlik kazandığı öne sürülmektedir (Cooper vd., 1994:390). Firmaların küresel pazardaki başarısında, girişimcilerin eğitim düzeyi, sektörde uzmanlaşması, uluslar arası deneyime sahip olması, çalışanlarla ve iş çevresi ile benzer sosyal ve kültürel değerleri paylaşma gibi özellikleri belirginlik kazanmaktadır.

2. YÖNTEM

Araştırmanın temel beklentisi, Türkiye'nin Adana ve Mersin bölgesindeki konfeksiyon sektöründe bulunan girişimcilerin esnek üretim örgütlenmesine uyumu gerçekleştirdiği yönündedir. Konfeksiyon sektöründe yer alan girişimci ve işletmenin esnek örgütlenmeye uygunluğu, öncelikle sayısal esnekliğe dayanan emek örgütlenmesinde gerçekleşebilir. Bilindiği gibi özellikle ihracata yönelik sektörlerde ucuz işgücünden yararlanılma yoluyla maliyetlerin düşürülmesi, konfeksiyon sektöründe belirgin bir şekilde bulunmakta; kadın emeği de bu çerçevedeki esnekliği kolaylaştıran bir nitelik taşımaktadır. Sayısal emek esnekliğine dayanan esneklik anlayışı, firmalar arası ilişkilerin düzenlenmesinde, son olarak da, teknolojik donanımın yeterliliğinin gerçekleştirilmesinde mümkün olmaktadır. Araştırmaya dayanak oluşturan bir diğer varsayım ise, bölgede uygulanan esnek örgütlenme modelinin sosyo-kültürel dinamiklerle desteklendiği yönündedir. Çalışmada, girişimcilerin demografik özelliklerinin ve sosyal kültürel ilişkilerinin esnek

Esnek Üretim Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri: Mersin ve Adana Bölgesi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri Üzerine Bir Değerlendirme

üretim örgütlenmesine uyumu nasıl etkilediği araştırılmaktadır. Girişimcilerin ve işletmelerin diğer sosyal ve kültürel belirleyen olan işbirliği ve dayanışma eğilimleri, esnek üretim örgütlenmesinin uygulanma koşullarını etkilemektedir. Özellikle KOBİ girişimcilerinin diğer girişimcilerle ve çalışanlarla geliştirdiği enformel ilişkiler, esnek üretim anlayışının şekillenmesinde önemli olmaktadır.

İlgili beklentiler kapsamında araştırmanın evreni, Mersin ve Adana bölgesinde yer alan ve konfeksiyon sektöründeki küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin girişimcilerinden oluşmaktadır. Girişimcilere ulaşmak için, referans alınacak KOBİ'lerin belirlenmesinde, Mersin ve Adana bölgesindeki KOSGEB merkezlerinin ve Akdeniz İhracatçılar Birliği'nin kayıtları kullanılmıştır. Ancak, bu kayıt bilgilerinde yer alan bazı firmaların kapanması, kapanan firmaların yeni bir isim ya da yeni bir hukuki statü altında değişmesi gibi güvenilirlik sorunları ile karşılaşmıştır. Dolayısıyla evrenin tamamına ilişkin bir belirlemede bulunmak güçleşmiştir. Bu nedenle, herhangi bir kuralla örneklem seçmek yerine, evren alanında erişilebilir tüm girişimci ve işletmelere ulaşılması ve olabildiğince çok sayıda girişimci ile görüşülmesi hedeflenmiştir.

Araştırma kapsamı içinde yer alan KOBİ'lerin tanımlanmasında, çalışan sayısına bağlı niceliksel ölçütlerden yararlanılmıştır. Araştırmada kabul edilen KOBİ ölçütleri, Avrupa Birliği tarafından kabul edilen ve çalışan sayısını temel alan tanımlama çerçevesinde netleştirilmiştir. Bu tanım çerçevesinde çalışan sayısı 250 ile sınırlandırılmış ve ikiyüzelli çalışandan daha fazlasının istihdam edildiği işletmeler büyük işletmeler kapsamında yer almıştır. Araştırmada Adana ve Mersin'de kayıtlarına ulaşılan ve konfeksiyon sektöründe çalışan toplam KOBİ sayısı 140'tır. Bu yüz kırk işletmenin seçildiği yerleşme yerleri dört ana başlık altında sınıflanabilir. İlk bölge kent içinden; ikinci bölge kent dışından; üçüncü bölge, Organize Sanayi Bölgesi'nden ve son bölge de, Mersin Serbest Bölgesi'nden oluşmaktadır. Bu bölgelerden Serbest Bölge'de yer alan yirmiiki girişimciye, diğer alanlarda yer alan yüzonsekiz girişimciye ve işletmeye ulaşılmıştır. Diğer bir ifadeyle çalışmanın sürdürüldüğü 2000-2001 yılları arasında bölgede faaliyetini sürdüren konfeksiyon sektöründeki tüm KOBİ girişimcilerine ulaşılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın alan araştırması bölümü Mayıs-2000 ve Haziran-2001 tarihleri arasında iki ana aşamada yürütülmüştür. İlk adımda, bir pilot çalışma gerçekleştirilmiş ve bu aşamada hedeflenen popülasyon içinden girişimcilerle derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. İkinci aşamada, literatür bilgisine ek olarak, bu derinlemesine görüşmelere dayanan bir ön soru kağıdı hazırlanmış ve 16 kişilik bir girişimci grubu ile, yine kısmen derin görüşme-

ler şeklini de alabilen soru kağıdı uygulaması gerçekleştirilmiş ve yeniden düzenlenen soru kağıdı aracılığıyla araştırma kapsamında yer alan girişimcilerle ulaşılmıştır.

Veri toplama aracı olarak kullanılan soru kağıdı, toplam 93 sorudan oluşmaktadır. Soru kağıdında üç ana bölüm bulunmaktadır. İlk bölüm işletmeye ilişkin bilgileri kapsamakta ve işletmenin unvanı, işletmenin mülkiyet ve yönetim biçimleri, işletmenin yeri, ürün girdi ve çıktı pazarı, işletme içi emek ve çalışma düzenlemelerine ilişkin alt-alanları içermektedir. İkinci ana bölüm, kültüre; üçüncü ana bölüm ise, girişimcinin kişisel durumuna ilişkin bilgilerin toplanmasına yöneliktir.

3. MERSİN VE ADANA BÖLGESİ'NDE YER ALAN KONFEKSİYON KOBİ'LERİNİN ÖZELLİKLERİ

Araştırma kapsamında yer alan konfeksiyon işletmeleri genellikle 1990 yılı ve sonrasında kurulmuştur. Mersin-Tarsus organize sanayi bölgesinin 1998 yılında kurulması, halen alt yapısının oluşturulamaması ve kentsel alan kullanımında çalışma alanlarının düzenlenememesi, işletmelerin büyük bir çoğunluğunun kent içinde plansız olarak dağılmasına neden olmuştur. 1987 yılında Mersin'de serbest bölgenin kurulmasıyla, ihracaat olanaklarını taşıyan alt yapının geliştirilmesi, KOBİ niteliğinde konfeksiyon sektörünün gelişimine olanak sağlamıştır. Araştırma kapsamı içinde yer alan işletmelerin %16'sı doğrudan doğruya bu bölgede kurulmuş işletmelerdir. Mersin Serbest Bölgesi'nde yer alan işletmelerin kullanımına sunulan binalar müstakil alt yapı ve donanımına sahiptir. 140 işletme içinde sadece 3 işletme organize sanayi bölgesinde aynı alt yapı olanaklarına sahip olarak faaliyet göstermektedir. İşletmelerin %82'si ise kent dokusu içinde plansız alanlara dağılarak faaliyet sürdürmektedir. Alt yapı olanakları, donanımları sınırlı olan bu işletmeler, müstakil çalışma alanlarına sahip değildir. Büyük bir kısmı apartmanların zemin katlarında faaliyet göstermektedir. Kent dokusu içinde plansız olarak faaliyet gösteren işletmeler kuruluş aşamasında iç pazar yönelimli iken, zaman içinde fason bağlantılarla ihracaatçı firmalar adına çalışmaktadır. Serbest Bölge ve Organize sanayi bölgesinde faaliyet gösteren işletmeler ise, kuruluş yılından itibaren gerek fason gerekse dolaylı yoldan dış pazara yönelik üretim yapmaktadır. Fason üretim bağlantıları fason çalışan işletmelere ihracat kalitesinde mal üretebilmede deneyim kazandırmaktadır. Bu açıdan söz konusu firmaların ileride ihracaata daha kolay yönelebilecekleri düşünülmektedir.

Araştırma kapsamındaki işletmelerin hukuki statüleri, limited şirket (%52) ve adi ortaklık (%39) olarak belirginlik kazanmıştır. Adi şirketlerin tüzel kişilikleri ve yasal olarak tanımlanmış şekil zorunluluğu bulunmamak-

Esnek Üretimin Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri: Mersin ve Adana Bölgesi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri Üzerine Bir Değerlendirme

tır. Konfeksiyon sektörü gibi talep değişkenliğinin sıkça yaşandığı sektörlerde, adi ortaklıkların tüzel kişilik taşımamaları ve yasal olarak tanımlanmış şekil zorunluluklarının bulunmaması, girişimcilere sektöre giriş ve çıkış kolaylığı sağlamaktadır. Şirket sahibinin sözü, hem çalışanlarla hem de diğer firmalarla girilen ilişkilerde belirleyici olmaktadır. Küçük sermayelerle kurulabilen ve yasal olarak, kolay açılabilme ve kolay feshedilebilme özelliği taşıyan adi şirketler, çalışanların kolay işe alınmasına, sosyal güvenceleri olmadan istihdam edilebilmelerine ve kolay işten çıkartılabilmelerine uygun bir nitelik taşıyabilir. İşletmelerin bu hukuki statü ile şekillenmesi, ekonominin sektörel genişleme ve daralmalarına, aynı zamanda pazar dalgalanmalarına yanıt vermeyi de kolaylaştırabilmektedir. Kapanan şirketler, kısa bir süre sonra yeniden kurulabilmekte ve bu düzeyde gerçekleştirilen ortaklıklar, sermayenin büyümesine, şirketin orta ölçekli işletmelere dönüşmesine daha az izin vermektedir. Bu nedenle, adi şirket sahipliğinin genellikle yenilikçi eğilimlerden çok, geleneksel işletme anlayışının izin verdiği enformel sektöre yönelik girişimciliği desteklediği söylenebilir. İşletmelerde, aile dışından kişilerle ortaklık yaygın değildir. Aile ve akrabalık ilişkileri, işletmenin yönetiminde belirleyici olmaktadır. Girişimciler, profesyonel yöneticilerle yetki ve sorumluluk paylaşma yerine, aile ve akrabalar arasındaki güven ilişkilerine yönelmektedir. Ayrıca esneklik tartışmaları içinde yer alan işbirliği kavramının üretim organizasyonlarına aktarılması, işletmenin yönetiminde aile içi dayanışma boyutunda şekillenmektedir. KOBİ girişimcileri yetki ve sorumluluğu üstlenme eğiliminin sonucu olarak, işletmede sürdürülen bütün faaliyetlerin sorumluluğunu taşımaktadır. Girişimciler işletmelerin kuruluş sermayesini, formel krediler aracılığıyla değil, kişisel birikimleri ve aile çevresinden borçlanma yoluyla sağlamışlardır. Araştırma kapsamında yer alan işletmelerin, sermaye ve yönetime ilişkin faaliyetlerini kan bağına dayalı aile ve akrabalık ilişkileri şekillendirmektedir. Girişimciler, işletme için nakit temininde de kurumlardan ziyade, akrabalar ve hemşehrilerden oluşan kişilere başvurmaktadır. Girişimci, işletmeye istikrar kazandırabilmek ve ani talep dalgalanmalarına yanıt verebilmek için informal ilişkilere yönelmektedir.

Post-Fordist esnek üretim örgütlenmesinde yüksek düzeyde teknoloji kullanımı önemli olmasına rağmen, işletmelerde model ve tasarım yaratmaya uygun teknolojik donanım yerine, makinelerin değişen ürün taleplerini karşılama yeterliliği ön plandadır. İşletmelerin yarısına yakınında makine sayısı 8-25 arasındadır. Kullanılan makinelerin büyük çoğunluğunun ithal olduğu belirlenmiştir (%65). İşletmelerde ithal makinelerin kullanılması, teknolojinin kullanılabilirliği açısından da olumsuzlukları beraberinde getirmektedir. İşletmelerde bakım ve onarım işlerinde uzman niteliğinde çalışanların bu-

lunmaması, ithal makine kullanımını zorlaştırmaktadır. Makinelerde çalışanların bakım ve onarıma ilişkin bilgi ve donanım eksiklikleri ve bu sorunların genel olarak işletme dışındaki kişiler aracılığıyla çözülmesi, teknolojinin kesintisiz kullanılabilirliğini engellemektedir. Yeni yapılanma eğilimlerinde enformasyon teknolojilerinin öneminin bilinmesine rağmen, araştırma kapsamında yer alan işletmelerde bilgisayar kullanımı idari ve mali işlerde (%54.3) yoğunlaşmaktadır. İşletmelerde teknolojik kapasite ile ilişkili tüm bu olumsuzluklara rağmen, işletmelerin yarısından fazlasının (% 67.9) özellikle son yıllarda teknolojik yatırımda bulunduğu gözlenmiştir. Bu durum, İngiltere’de konfeksiyon sektörüyle ilişkili olarak yapılan çalışmalarla paralellik göstermektedir (Hardill ve Wynarczyk,1996:111-117). İşletmelerin büyük çoğunluğunun teknolojik yatırımda bulunması, girişimcilerin maliyeti düşük emeğin yanı sıra, teknolojik yeterliliği de önemsedğini göstermektedir. 1990 öncesinde kurulan işletmelerde de teknolojik yatırımlar gerçekleştirilmiş ve çok amaçlı makinelere yatırım yapılmıştır ($\chi^2=6,650$ s.d=2, $p=0,036$). Yapılan teknolojik yatırımların amacı, sektörde rekabet gücünü koruyacak ürün kalitesinin sağlanması yönündedir (% 57).

İşletmelerde genel olarak teknolojik donanım ürün çeşitlenmesine elverişlidir. İşletmelerin sahip olduğu makineler arasında tek amaçlı olanların oldukça sınırlı olduğu, buna karşılık, çok amaçlı makine kullanabilenlerin yaygın olduğu belirlenmiştir. Özel amaçlı makinalar, daha çok, kemer ve yakanın takılması, cebin birleştirilmesi ve dekoratif dikiş yapılması gibi alanlarda kullanılmış ve üretkenliği %50-300 arasında artırmıştır (Hoffman ve Rush, 1988:88). Özel amaçlı makina fiyatlarının yüksekliği nedeniyle, bu makinalarda yapılan işler daha çok uzmanlaşmış firmalar tarafından yapılmaya başlanmıştır. Bu nedenle, ilik açma, kapitone yapma, fermuar dikme, nakış gibi işler, fason olarak çalışılmaktadır. Esnek üretim sistemlerine izin veren teknolojik değişimlerden birisi, operatör tarafından programlanabilen dikiş makinalarıdır. Bu makinalar genel amaçlıdır ve model değişimlerine göre sınırlı da olsa uyarlanabilir özelliklere sahiptir. Sektörde kullanılan bu tür makinalar, özel amaçlı makinalara oranla daha ucuzdur (Zeitlin, 1992:18). Örneklemede özel makine kullanan işletmelerin oranı, yalnızca %11.4’dür. Bu nedenle işletmelerin genel olarak farklı ürünler için kullanılabilir makinalara sahip olduğu belirlenmiştir. Serbest Bölge ve Organize Sanayi Bölgesi’nde bulunan işletmelerde tek amaçlı makine kullanımı bulunmamakta, bu bölgelerde bulunan işletmelerde girişimciler, çok amaçlı makine kullanımını tercih etmektedir. Sözkonusu işletmeler, özellikle dış pazarlarla bağlantılı olarak çalıştığı için büyük oranda çok amaçlı, farklı ürünleri üretmeye uygun teknolojik yeterliliğe sahip olma eğilimindedir.

Esnek Üretim Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri: Mersin ve Adana Bölgesi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri Üzerine Bir Değerlendirme

İşletmelerin büyük bir çoğunluğu, talebe göre üretim gerçekleştirebilmektedir. Konfeksiyon sektöründe yer alan firmaların, değişen tüketici tercihlerine bağlı üretimi karşılayabilmesi ve sektörde yaratılan moda akımlarına, mevsimsel ihtiyaçlara yanıt verebilmesi gerekmektedir. Hem 1990 yılı sonrasında kurulan genç işletmelerin hem de Serbest Bölge ve Organize Sanayi Bölgesinde yer alan işletmelerin talebe bağlı üretimi gerçekleştirdiği dikkat çekmektedir ($\chi^2=12,769$; $sd=2$; $p=0,002$). Organize sanayi bölgesi ve serbest bölge gibi düzenlenmiş alanlarda talebe göre ürün çeşitlenmesini gerçekleştirebilmek belirgin bir özelliktir ($\chi^2= 15,857$; $sd= 4$; $p= 0,003$). Bu durum, işletmelerin çoğunluğunun fason bağlantılar içinde bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Firmaların yarısından fazlası (%55.7), tam kapasite çalışmamaktadır. Araştırmada tam kapasite kullanımı, fason üretime ilişkin alınan siparişlerle bağlantılı olarak değerlendirilmiştir. Tam kapasite kullanımını engelleyen faktörler sırasıyla; finansman sorunları, yeterli sipariş alınamaması ve nitelikli eleman yetersizliğidir. İşletmeler finansman sorunları yaşamakta, yaşanan sorunlar işletmelerin küresel pazarla bütünleşmesini engellemektedir. Bunun yanı sıra kent dokusu içinde plansız olarak dağılan işletmeler, kentnin alt yapı hizmetlerinden kaynaklanan sorunlar yaşamaktadır. Örneğin Mersin ve Adana Bölgesi'nde sık yaşanan elektrik kesintileri, özellikle kentsel yaşam alanı içindeki işletmeleri olumsuz yönde etkilemektedir.

KOBİ'lerde esnek üretim örgütlenmesinin gerçekleşmesi, büyük ve küçük firmalar arası ilişkilerde belirginlik kazanmaktadır. Konfeksiyon sektörünün özelliğine paralel olarak, araştırma kapsamında yer alan işletmelerde, üretimin yapısı ve üretilen ürünlere ilişkin talebin dalgalanma göstermesi, fason ilişkilerin yoğun yaşanmasına izin vermektedir. Fason bağlantılar genel olarak girişimciler tarafından kurulmaktadır. Profesyonel yöneticilerin diğer firmalarla bağlantı kurması ise, ancak girişimcilerin bölge dışında olduğu durumlarda sınırlı yetki ile gerçekleşmektedir. Karşılıklı çıkar esasına göre kurulan fason ilişkiler ve ticari bağlantılar, firmaların ve girişimcilerinin birbirlerini "özellikleriyle" tanınmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle girişimcilerin yüzyüze etkileşimi sonucunda oluşan "güven" ortamı, firmalar arasındaki ilişkilerin mesafesini belirlemektedir.

İşletmelerin fason bağlantıları ile ilgili olarak girdi temininde büyük ölçüde üreticilerin, perakendecilerin ya da toptancıların payı azalmıştır. Girdi temini önemli oranda yurt içi ya da dışı olmak üzere birlikte çalışılan firmalardan sağlanmaktadır (%65.7). İşletmelerin fason bağlantılı çalışmanın sonucu olarak genellikle girdi ve çıktı stoklamaya yönelmedikleri belirlenmiştir (%85.7). İşletmelerde girdi teminine paralel olarak, alıcılar arasında

doğrudan tüketicilerin, perakendecilerin ve toptancıların payı azalmıştır. Bununla birlikte yurt dışında ve özellikle yurt içinde çalışılan firmaların payı artmıştır. İşletmeler üretim zincirinde kendi uzmanlığını yaratarak tek bir ürünle sınırlı çalışmamakta, talebe bağlı ürün çeşitlenmesini gerçekleştirmektedir.

KOBİ'ler arasında gerçekleşen ya da KOBİ'ler ve büyük ölçekli firmalar arasında kurulan ilişkiler irdelendiğinde, büyük ölçekli firmalarla ve KOBİ'lerle kurulan ilişkilerde farklılıklar ortaya çıkmaktadır. KOBİ işletmelerinin kendi aralarında kurmuş olduğu ilişkiler dikiş, nakış ve ütü aşamalarıyla sınırlıdır. Üretim aşamasında, işletmeler arasında paylaşımaya yönelik işbölümünün genellikle gerçekleşmediği ortaya çıkmaktadır. Belki bu nedenle, KOBİ'ler arası kollektif etkililiğe izin veren işbirliği ve dayanışma eğilimleri, özellikle üretim aşamalarında yetersiz kalmaktadır. Bu durum, KOBİ'lerin tasarım ve model geliştirme açısından büyük ölçekli firmalara bağımlılığını beraberinde getirmektedir. KOBİ'lerin büyük ölçekli işletmelerle kurmuş olduğu ilişkiler, fason bağlantılı üretimin dışına çıkamamaktadır. Özellikle büyük firmaların geliştirmiş olduğu model ve tasarıma göre yine büyük firmaların belirlediği miktarlarda üretim yapılmaktadır. Bu fason ilişkilerin en yoğun olarak gözlemlendiği üretim aşaması, dikiştir (%84). Eve iş verme ise, İstanbul Konfeksiyon sektöründe yapılan çalışmalardan (Eraydın ve Erendil, 1999:265-272) farklı olarak, araştırma kapsamında yer alan işletmelerde yoğun olarak gözlenmemektedir.

Araştırma kapsamında yer alan işletmelerin yarısı, yakın çevresinde yer alan işletmelerle ilişkilerini sürdürmektedir. Bu türde ilişkilerin yoğun olduğu alanlar, sırasıyla; bilgi (%37), teknoloji (%32), eğitim amacıyla eleman alıp-verme (%18,6), eleman alışverişi (%17.1) ve para alışverişi (borçlanma)(%16.4) dır. Bu nedenle özellikle Serbest Bölge ve Organize Sanayi Bölgesinde bulunan KOBİ'ler arasında işbirliği ve dayanışma kolaylaşmakta, bilgi alışverişi ($\chi^2=24,241$; $sd=2$; $p=0,000$) ve ortak makine kullanımı ($\chi^2=17,355$; $sd=2$; $p=0,000$) yoğun olarak gözlenmektedir. Buna karşın kentlin farklı yerleşim alanlarına dağılmış olan işletmelerin mekansal yakınlığın sağladığı avantajları kullanmadığı ortaya çıkmaktadır.

KOBİ işletmeleri arasında beklenen organize işbirliği bölgedeki işletmeler arasında sistematik bir biçimde işlememektedir. Gerek pazar arayışında gerekse ortaya çıkan pazar taleplerini karşılayabilmede ortak güç birliği şekillenmemektedir. Post-Fordist esnek örgütlenmede, bölgesel yoğunlaşma ve dinamizme bağlı olarak, küçük firmaların kümeleşme ve üretim ağı oluşturma eğilimlerinin önemi artmaktadır. Bu çerçevede esnek üretim örgütlenmesi, küçük firma temelli bölgesel ilişki ağını ve bu firmalar arasındaki

işbirliğini kapsamaktadır. Firmalar arasındaki ilişkilerin tanımı, küçük firmanın diğer büyük firmalara bağımlılığı yerine, özellikle KOBİ'ler arasındaki dayanışma ve yardımlaşma zemininde kavranmaya başlanmıştır. Dayanışma ve yardımlaşma, firmalar arası ilişkilerde rekabete rağmen varolabilen yeni değerlerdir. Bununla birlikte, Türkiye genelinde dokuma ve konfeksiyon sektörü ile ilgili çalışmalar, firmalar arası yardımlaşmanın yoğun yaşanmadığını göstermektedir. Bu çalışmalarda, firmalar arası dayanışmanın belirginleştiği alan, hammadde temini olmaktadır (Kaytaç, 1994:50). Araştırma kapsamında yer alan konfeksiyon KOBİ'lerinde girişimciler, ancak gelen siparişleri zamanında karşılamak ya da donanım maliyetlerini düşürebilmek gibi nedenlerle işbirliğine yönelmektedir. Pazar paylaşımında eşgüdüm içinde hareket etme kabiliyetini geliştirdikleri ileri sürülemez.

4. İŞLETMELERDE İŞGÜCÜNE YÖNELİK EĞİLİMLER

Konfeksiyon sektöründe emeğin istihdamında esneklik, fonksiyonel esneklikle değil, sayısal esneklik esasına göre düzenlenmektedir. Türkiyede beyaz eşya sektöründe yapılan bir çalışmada, yalın üretim, kalite çemberleri, takım çalışmaları, tam zamanlı üretim (JIT), Kaizen ve esnek üretim gibi uygulamalara hem yöneticilerin hem de çalışanların görece aşina oldukları belirlenmiştir (Nichols, Suğur ve Demir, 2002:68-85). Oysa konfeksiyon sektörü gibi emek yoğun sektörlerde esnek üretim örgütlenmesinin gelişimi, düşük eğitilmiş/becerili, düşük ücretli, sosyal güvencesi olmayan örgütsüz emek yapılanması ile birlikte yaşanmaktadır. Ayrıca sektörde ucuz işgücü olarak kadın emeğinden yararlanılması, sayısal esneklik sürecini desteklemektedir. Benzer olarak Yunanistan'da da konfeksiyon sektöründeki esnek örgütlenmenin işgücü sömürüsü ile birleştiği bulgulanmıştır (Lyberaki, 1991:35-47). Elbette ki esnek üretim örgütlenmesinin bu biçimi özgünleşme ve yenilik gibi boyutlardan ziyade temelde firmanın veya sektörün hayatta kalmasına yöneliktir.

Tablo 1: İşletmelerde Sektörde Yaşanan Daralma ve Krizde Alınan Önlemler

Sektörde Yaşanan Daralma ve Krizlerde Alınan Önlemler	n	%
Üretimi durdurarak, işçileri izne çıkarıyoruz	89	63.6
Kapasiteyi düşürüp, üretimi azaltıyoruz ve işçilerin bir kısmını izne çıkarıyoruz.	29	20.7
Diğer işletmelerle birleşerek sorunlarımızı çözmeye çalışıyoruz.	4	2.9
Fason çalıştığımız firmadan kredi alıyoruz.	7	5.0
Birikimlerimizi tüketerek, işçiye ve çevreye borçlanıyoruz.	7	5.0
Elimizdeki ürünleri yarı fiyatına satarak ayakta kalmaya çalışıyoruz.	4	2.8
TOPLAM	140	100

Tablo 1’de görüldüğü üzere girişimciler, konfeksiyon sektöründe yaşanan kriz ya da talep yetersizliklerinde, çalışanlara yönelik önlemler uygulamaktadır (%63.6). KOBİ girişimcileri, kredi bulmak, birikimlerini kullanmak, fason ilişkide bulunduğu başka firmalardan destek almak, firmalarla dayanışmaya girmek gibi çözümler yerine; yaygın olarak, üretimi durdurarak, çalışanları izne çıkartmaktadır.

İşletmelerde usta, teknisyen, mühendis gibi nitelikli çalışan yerine, çoğunlukla niteliksiz çalışanlar istihdam edilmektedir. Sektörde yoğun olarak kadın emeğinden yararlanılmaktadır. Örneğin dikiş aşamasında yalnızca kadın emeğinden yararlanan işletmelerin oranı %79,3 tür. Mersin ve Adana’ya yaşanan yoğun göç, geçici statüde çalışmayı kabul eden kadın işgücü potansiyellerini açığa çıkarmaktadır. Bu nedenle, çalışanların üretim sürecinde farklı görevleri üstlenmeleri nitelik artışıyla değil, sektörün niteliksiz işgücü etrafında örgütlenmesi ve sektörde yapılan işlerin niteliği ile açıklanabilmektedir. Sektörde çalışma saatleri ile ilişkili olarak, esnek zaman dilimleri yerine, çalışanlar tarafından zorunluluk olarak değerlendirilen mesai

Esnek Üretimin Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri: Mersin ve Adana Bölgesi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri Üzerine Bir Değerlendirme

uygulamaları söz konusu olmaktadır. Konfeksiyon sektöründeki emeğin sayısal esnekliğe uygunluk koşulları, bölgeye olan yoğun göç ile desteklenmekte ve işletmelerin pazar taleplerine yanıt verebilmesi, işgücüne yönelik uygulamalar çerçevesinde şekillenmektedir.

İşletmelerde işlevsel esnekliğe ilişkin olarak, çalışanların birbirinin işini yapabilmesi, yapılan iş tanımlarına bağlı olarak değerlendirilmektedir. Sektördeki işler "herkes tarafından yapılabilecek ve nitelik gerektirmeyen işler" olarak görülmektedir. Dolayısıyla çalışanların niteliklerindeki artışla şekillenen işlevsel esneklik tanımı yapabilmek oldukça zordur. Girişimciler tarafından hem uzmanlaşmış hem de genel niteliklere sahip olan çalışanlar, "joker" olarak tanımlanmaktadır. Joker çalışanların işletmedeki tüm işleri yerine getirebilmesi çalışanın niteliğindeki yükselmeye birlikte şekillenmektedir. Ancak, sektörde yoğun olarak kadın istihdam edilmesine karşın, joker olarak tanımlanan işgücü erkektir. İşletmelerde, girişimciler, yapılan işler açısından, çalışan niteliklerini genellikle yeterli bulmakta (%76,4) ve çalışanların formel eğitim kurumlarından alacakları eğitim yerine, işletme içindeki geleneksel usta-çırak ilişkisi çerçevesindeki eğitimi tercih etmektedir. İşletmelerde şekillenen eğitim anlayışı, yeni uygulamalara ilişkin çalışanlara nitelik kazandırılmasına değil, işletmedeki deneyimli kişilerin aktarımlarına dayanmakta ve eğitim için ayrıca harcama yapılmamaktadır.

5. SOSYAL SERMAYE OLARAK GİRİŞİMCİLİK

Mersin ve Adana Bölgesi'nde araştırma kapsamında yer alan KOBİ girişimcilerinin yarısı (%50), Güneydoğu ve İç Anadolu Bölgesi başta olmak üzere diğer bölgelerden göç yoluyla gelmişlerdir. Özellikle 1980 sonrası Mersin Serbest Bölgesi'nin kurulmasıyla birlikte KOBİ girişimcilerinin iş kurmak amacıyla bölgeye geldikleri anlaşılmaktadır. Girişimciler alanda özgün eğitim görmemelerine karşın çalışma yaşamındaki birikimlerini ve iş deneyimlerini konfeksiyon sektörüne taşımaktadır. Aynı zamanda göç yoluyla gelen girişimcileri bölge doğumlu girişimcilerden ayıran diğer bir özellik, gelmiş olduğu yörenin inanç ve geleneksel sosyal değerlerini, kendi aralarında dayanışma ve işbirliğinin aracı olarak kullanmalarındadır. Göç yoluyla Mersin ve Adana kentlerine gelen girişimciler, Mersin ve Adana kentlerinin yerlisi olan girişimcilere göre kendi aralarında bilgi alışverişi ($\chi^2=4,646$; $sd=1$; $p=0,031$), eleman alışverişi ($\chi^2=4,691$; $sd=1$; $p=0,030$) ve sipariş aktarımı ($\chi^2=5,378$; $sd=1$; $p=0,020$) gibi işbirliğine yönelik etkinlikleri daha fazla tercih etmektedir. KOBİ'ler arasındaki işbirliği, bölgesel, yerel, sosyal ve dini değerlerle desteklenerek firmalar arası ilişkilere aktarılabilmektedir. Göç eden girişimciler arasındaki karşılıklı dayanışma ve kendiliğinden oluşan güven koşulları, işletmenin esnekliği gerçekleştirebilmesinde etkilidir.

(Butler ve Greene, 1997:267-280). Göçmen girişimciler arasında dayanışma genel olarak, çağdaş organizasyon düzeyindeki örgütlenmeler yerine cemaatleşmeyle gerçekleşmektedir (Gökçe vd.,1993). Aynı bölgede doğan ve yaşamını sürdüren girişimciler bölgesel değerlere, dayanışma mekanizması olarak yeniden işlerlik kazandırmaktadır. Genel olarak bölgede yer alan işletmelerin girişimcileri, KOBİ dayanışmasında “kişisel özellikleri ve kimlikleri” ile ön plana çıkmaktadır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere ilişkin olarak esnek üretim örgütlenmesi, aile, hemşehrlik, komşuluk, etnik ve dini cemaatler vb. sosyal ve ekonomik dinamikler dikkate alınarak incelenmektedir (Buğra, 2000:23). Esnek üretim biçimleri, üretimde devlet müdahalesini dışlamakta ve kontrol mekanizmalarını gereksiz hale dönüştürmektedir. Bu nedenle, geleneksele özgü olarak tanımlanabilecek güven, dayanışma ve işbirliği gibi informel ilişkiler temelinde biçimlenen toplulukların önemi artmaktadır. Örneğin yerel işletmeler arasındaki rekabeti ve dayanışmayı da içeren ekonomik ilişkilerde etnik ve dini cemaat mensupları arasındaki yakınlığın, işçi-işveren ilişkilerini düzenleyen formel kuralların yerini alması söz konusu olmaktadır (Buğra, 2000:23-24).

Araştırma kapsamında yer alan girişimciler genel olarak (%79) orta yaş diliminde yer almaktadır. Bu durum, araştırma kapsamında yer alan girişimcilerin işletme için gerekli olan sermayeyi ancak orta yaşta temin edebildiklerini ve girişimci potansiyellerini ancak orta yaşta değerlendirebildiğini göstermektedir. Sektörde yoğun olarak kadın emeğinden yararlanılmasına rağmen, girişimci olabilen kadın sayısı oldukça azdır (%4). Genelde kadın ve erkek girişimciler arasında benzerlikler bulunmasına rağmen, kadın girişimciler farklı güdülere, iş hüneri düzeyine ve mesleki geçmişe sahip olmaktadır (Çelebi, 1997:19). Araştırma kapsamında yer alan kadın girişimciler erkek girişimcilerin aksine bekar, genel olarak meslek lisesi mezunudur. Kadın girişimciler genel olarak ailelerinden veya akrabalarından erkeklerle birlikte çalışmaktadır. Kadın girişimci işletme içi ilişkileri düzenlenme görevini üstlenmekte, firmalarla kurulan bağlantılar ise erkek ortaklar tarafından gerçekleştirilmektedir. Sektördeki işlerin kadının geleneksel becerilerine uygun olarak düşünülmesi, kadının girişimci olmasına izin vermekte, ancak profesyonel yönetici özelliklerini kazanmasını engellemektedir.

Girişimcilerin yarısına yakını (%40) ilkökul mezunu olmasına karşın Türkçe dışında farklı dilleri kullanabilmeleri söz konusudur (%57). Özellikle Mersin ve Adana bölgesinin etnik yapılanması, Türkçe dışındaki dillerin bilinmesine neden olmaktadır. Türkçe dışında dil bilen girişimcilerin %26'sı Arapçayı anadil olarak kullanabilmektedir. Kürtçe bilen girişimci oranı, %19, hem Arapça hem de Kürtçeyi birlikte kullanabilen girişimci oranı ise %11'dir. Mersin ve Adana kentlerinde farklı etnik kökenlerden girişimcilerin

Esnek Üretim Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri: Mersin ve Adana Bölgesi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri Üzerine Bir Değerlendirme

bulunması, İngilizce dışında Arapça ve Kürtçe gibi dillerin ağırlıklı olarak bilinmesini de beraberinde getirmektedir.

Formel eğitim modernliğin bir göstergesi olarak, yalnızca geleneksel kültürden kopuşu öngören evrensel bir sosyalleşme süreci değil, aynı zamanda meslek edinmeyi ve uzmanlaşmayı sağlayan sistematik bir yapılandırma (Tatlıdil, 1993:11). Buna rağmen lisans ve lisansüstü eğitimden yararlanan girişimcilerin oranı %22 düzeyindedir. Araştırma kapsamında yer alan girişimcilerin yarısına yakını (%40) ilköğretim mezunudur. Baba mesleğinin devamı olarak, küçük ve orta büyüklükte işletme girişimciliğini yapanların oranı, yalnızca, %3'tür. Lisans ve lisansüstü eğitim düzeyindeki girişimciler ise, mühendis, avukat gibi farklı meslek gruplarındandır. Lisans ve lisansüstü eğitim düzeyindeki girişimciler, genellikle serbest bölge ve organize sanayi bölgesi gibi alanlarda bulunmaktadır. Mersin Serbest Bölgesi'nde yalnızca bir tane ilköğretim mezunu girişimci bulunmaktadır. Lisans ve lisansüstü eğitim olanaklarından yararlanan girişimciler, diğer eğitim düzeyindeki girişimcilere göre esnek üretim örgütlenmesine uygun teknolojik yatırım yapmakta ($\chi^2=10,839$; $sd=4$; $p=0,028$), piyasadaki talep dalgalanmalarına etkili bir biçimde yanıt verebilmede çok amaçlı makine kullanımına yönelmektedir. Eğitim düzeyi yüksek olan girişimciler aynı zamanda yurt dışı firmalarla çalışmaktadır ($\chi^2=28,758$; $sd=2$; $p=0,000$). Girişimcilerin eğitim düzeylerinin yanı sıra politik eğilimleri de firmalar arası işbirliğini desteklemektedir. Özellikle aynı politik eğilimdeki girişimciler arasında firmalar arası sipariş aktarımı belirginlik kazanmaktadır ($\chi^2=7,618$; $sd=3$; $p=0,05$).

Konfeksiyon sektöründe yer alan girişimcilerin sektörde ortaya çıkan değişim ve gelişmelere uyum sağlayabilmesi için derneklere ve birliklere üyelikleri beklenilmektedir. Ancak KOBİ girişimcilerinin hem KOBİ'lere yönelik örgütlenmelere hem de sektörü geliştirmeye yönelik meslek kuruluşlarına üyelikleri oldukça azdır. Girişimciler %82 oranında KOSGEB'in hizmetlerinden hiç yararlanmadıklarını belirtmişlerdir. Türkiye Giyim Sanayicileri Derneği (TGSD) gibi adı konfeksiyon sektörüyle birlikte anılan bir derneğe üyelik, yalnızca %17 oranında kalmaktadır. Girişimcilerin teknolojik yeniliklerden, insan kaynakları eğitiminden, kredi bilgilerinden yararlanmasını sağlayan bu kuruluşlar, KOBİ'ler için vazgeçilemez bir öneme sahiptir. Aynı zamanda küresel pazarda olduğu gibi Türkiye pazarında da gerek üretim gerekse istihdam açısından önemli potansiyele sahip olan KOBİ'lerin sorunlarının yerel ve ulusal yönetimlere aktarılması ve oluşturulacak olan politikalarda girişimcilerin katkılarının sağlanması, onların KOSGEB ve TGSD gibi birlikler içinde yer almalarına bağlıdır. Girişimcilerin mesleki düzeyde örgütlenme eksiklikleri, sektöre yönelik strateji geliştirmeyi engellemekte ve kolektif etkililiğin sağlanmasını zorlaştırmaktadır. KOBİ girişim-

cileri ulusal ve yerel yönetimlerden de yeterli desteği görememekte; girişimcilerin ve işletmelerin esnek üretim örgütlenmesine uyum sağlayabilmesinde dernekler, birlikler, yerel yönetimler gibi kurumsallaşmış yapıların desteği oldukça sınırlı kalmaktadır. KOBİ girişimcilerinin yenilikçi eğilimlerinde sanayi ve ticaret bölgelerine ilişkin görüşleri ve işletmenin geleceğine ilişkin karar referansları etkili olmaktadır. Girişimcilerin organize sanayi bölgesine ilişkin değerlendirmeleri, serbest bölgelere oranla daha olumludur (%72.1). Girişimciler işletmelerinin geleceği açısından, organize sanayi bölgesinin sunduğu alt yapı hizmetlerini, yatırım yapma ve gelişme olanaklarını, serbest bölgelere oranla kira ve arsa ucuzluğunu önemli görmektedir.

6. MERSİN VE ADANA BÖLGESİ'NDEKİ KONFEKSİYON KOBİ'LERİNDE ORGANİZASYON, KÜLTÜR VE SOSYAL İLİŞKİLER

Yeni yapılanma eğilimlerinde girişimciler, organizasyon kültürünün yaratılmasında ve biçimlendirilmesinde önemli aktörler olarak belirginlik kazanmaktadır. Organizasyonlarda, firmanın amaçlarıyla bütünleşmiş insan kaynağını yaratmanın ve yeniden üretmenin önemi artmaktadır. Bu çerçevede, firma içindeki dikey hiyerarşik ve yatay ilişkilerin tanımlanması gerekmektedir. Organizasyondaki hiyerarşik yapılanmaya yol açan ilişkilerin azalması, iş sürecinde çalışan katılımının ve inisiyatifinin artmasına neden olmaktadır (Hofstede, 1991: 35-37). Araştırma kapsamında yer alan işletmelerde, organizasyon içi hiyerarşik yapılanma oldukça belirgindir. Hiyerarşik yapılanma çalışanların işle ilgili problemlerin çözümünde inisiyatif alamamasına neden olmaktadır. Çalışanlar iş sürecinde karşılaştıkları sorunlar için kendileri çözüm üretememekte, girişimciye (%40) ya da ustabaşı gibi yetkili kişilere (%60) başvurmaktadır. Girişimci, işyerindeki usta başı gibi denetimcilerin kararlarına müdahale edebilmekte ve bu kararları geçersiz sayabilmektedir. İşletmelerde hiyerarşik yapılanma gözlenmesine karşın, çalışanlar ve yöneticiler arasında mesafeli ilişkiler yaşanmamaktadır. KOBİ'lerde oluşturulan kültür, bölgenin kabul gören kültürel değerlerine göre biçimlenmektedir. Girişimciden çalışanların beklemiş olduğu davranış modelleri, sadece organizasyon bünyesiyle sınırlı kalmamakta; çalışanların organizasyon dışındaki sosyal yaşamları içerisinde de önemli işlevler üstlenmektedir. Girişimciler arasında çalışanların 'evlenme', 'kız isteme', 'hastalık durumlarında yardım' gibi işyeri dışındaki yaşamını paylaşıyorlar, önemli oranda bulunmaktadır. Girişimciler, işletmelerde çalışanlarla mesafeli ilişkiler yerine, koruyucu ve çalışanların ihtiyaçlarına yönelik paternalistik eğilimlerde bulunmaktadır. Bu çerçevede, işyerindeki katı hiyerarşik koşullar, organizasyon içinde iletişimsizliği ifade etmemekte; aksine, çalışanların sıklıkla yüzyüze geldiği, onların iş dışındaki sorunları ile ilgilenen, örneğin evlenme-

Esnek Üretim Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri: Mersin ve Adana Bölgesi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri Üzerine Bir Değerlendirme

lerine yardım eden girişimci profilini karşımıza çıkarmaktadır. Sürdürülen işletme içi ilişkiler hiyerarşik yapı içinde şekillense bile, işletmelerde kurumlaşmış ilişkilerin niteliğinde esneklik yaşanmaktadır.

Girişimciler işletmelerde çalışanların başarısını bireysel olarak değil, grup performanslarına yönelik olarak değerlendirmektedir (%87.1). İşletmelerin yaklaşık yarısında çalışanların performansını artırma yönünde ödül uygulamaları bulunmaktadır. Bu ödül uygulamalarında bireysel farklılıklar ya da bireysel başarılar yerine, çalışanların tümüne yönelik olarak, ramazan ayında erzak dağıtmak gibi, eşitlikçi uygulamalar söz konusudur. Ayrıca, Mersin ve Adana bölgesinde yaşanan yoğun göçle birlikte yaşanan işsizlik, çalışanlar açısından iş bulmak, iş sahibi olmak ve işi sürdürmenin, kendi başına bir ödül olarak değerlendirilmesine de neden olmaktadır.

Araştırma kapsamında yer alan girişimcilerin, esnek üretim örgütlenmesini kolaylaştıran işbirliği ve dayanışma gibi kültürel değerleri firmalararası ilişkilere yansıtma biçimleri araştırmada ele alınan temel sorunlardan biridir.

Tablo 2: Girişimcilerin Firmalarla İlişkilerindeki Eğilimleri

Girişimcinin Diğer Firmalarla Girdiği İlişkilerdeki Kriterleri	Önemlidir		Önemli değildir		TOPLAM	
	n	%	n	%	n	%
Girişimcinin işle ilgili sözlerinin güvenilirliği	127	90.7	13	9.3	140	100
Girişimcinin yörede itibar sahibi olması	111	79.3	29	20.71	140	100
Firmasının pazar payı	106	75.7	34	24.3	140	100
Firmanın tanınması	103	73.6	37	26.4	140	100
Firmanın işinin uzmanı olması	97	69.3	43	30.7	140	100
Girişimcinin eğitilmiş olması	63	45.0	77	55.0	140	100
Girişimcinin hemşehri olması	42	30.0	98	70.0	140	100
Girişimciyle aynı dünya görüşünü paylaşma	42	30.0	98	70.0	140	100
Girişimcinin aynı dinsel inanca sahip olması	7	5.0	133	95.0	140	100
Girişimcinin aynı etnik gruptan olması	3	2.1	137	97.9	140	100
Diğer	19	13.6	121	86.4	140	100

Tablo2’de görüldüğü üzere firmalar arası ilişkiler, girişimcilerin söze dayanan güven ilişkileri ile sürdürülmektedir (%90.7). Ancak yaşanan işbirliği ve dayanışma eğilimleri yalnızca dinsel, etnik, bölgesel vb. özelliklerinin yeniden üretilmesine değil, pazar mekanizmasıyla bağlantılı, bireyci değerlerle zenginleşmiş yeni bir senteze karşılık gelmektedir. İşletmelerde geliştirilen özgün “kolektivist-bireyciliğin” en açık görüldüğü alan, firmalararası ilişkilerdir. Girişimciler firmalarla girdiği ilişkilerde bağlantı kurulacak firma girişimcisinin sözünün güvenilir olmasına ve itibar sahibi (%79.3) olmasına önem vermektedir. Ancak bununla birlikte firmanın pazar payı, pazarda bırakmış olduğu izlenim gibi özellikleri de önemsemektedir (%75.7). Firmalar arası ilişkilerde, formel sözleşme mekanizmalarından kaynaklanan gecikmeler ve maliyetler nedeniyle, girişimcilerin sözleri ve yöredeki itibarına verilen önem artmakta ve bu durum sosyal ve ekonomik dayanışmanın eşgüdüm içinde gelişmesine neden olmaktadır.

Girişimciler, kadın ve erkek çalışan istihdamında farklı eğilimler sergilemektedir.Tablo 3’te görüldüğü üzere kadın çalışanlarda aranan özellikler arasında sırasıyla; işe yatkınlık, geçici işçi olarak kullanabilme, pratiklik, sadakat, eğitim düzeyi önemli olmaktadır.

Esnek Üretim Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri: Mersin ve Adana Bölgesi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri Üzerine Bir Değerlendirme

Tablo 3: Girişimcilerin Kadına Yönelik İstihdam Eğilimleri

Kadın İstihdam Kriterleri	Önemlidir		Önemli değildir		TOPLAM	
	n	%	n	%	n	%
İşe yatkınlık, el yatkınlığı	117	83.6	23	16.4	140	100
Geçici işçi olarak kullanabilme	112	80.0	28	20.0	140	100
Pratiklik	108	77.1	32	22.9	140	100
Sadakat	93	66.4	47	33.6	140	100
Eğitim Düzeyi	75	53.6	65	46.4	140	100
Belirli işlerde ustalaşmış olma	70	50.0	70	50.0	140	100
Deneyim	70	50.0	70	50.0	140	100
Medeni Durum	46	32.9	94	67.1	140	100
Geldiği yöre, bölge	45	32.1	95	67.9	140	100
Çıraklık eğitimi göz önünde bulundurma, işe ihtiyacı olması gibi özellikler	28	20	112	80	140	100
Etnik kökeni	24	17.1	116	82.9	140	100
Mezhebi	15	10.7	125	89.3	140	100
Dindarlık	8	5.7	132	94.3	140	100

Araştırma kapsamında yer alan girişimciler kadın istihdamında dindarlık, mezhep, etnik köken gibi özellikleri genellikle önemli bulmamasına rağmen, özellikle yurt içine çalışan firma girişimcileri çalışanın geldiği yöreyi ve bölgeyi dikkate almaktadır ($\chi^2=16.17$; $sd=1$; $p=0,000$). Girişimcilerin %32'si, "kendi memleketlimi seçerim" ya da "çalışanların aynı yöreden olması gerginlikleri engeller" şeklinde yorumlarda bulunmuştur. Bilindiği gibi, girişimcilerin kendisiyle aynı yöreden ya da bölgeden olan kişileri istihdam etmesi ve bu kişilerden beşeri sermaye olarak yararlanması söz konusu olabilmektedir (Chaganti ve Greene, 2002:140). Bu yaklaşım girişimci ve çalışan arasındaki güven koşullarını sağlamaktadır. Buna karşılık erkek çalışan istihdamında deneyim, sadakat, pratiklik, belirli işlerde ustalaşmış olma, eğitim gibi özellikler sırasıyla önemli bulunmaktadır.

Girişimcilerin kadın ve erkek çalışana ilişkin farklı eğilimler sergilemesi, genellikle toplumsal cinsiyet rolleriyle ilişkilidir. Erkek çalışanlarda deneyim ilk sırada önemli görülmesine rağmen, kadın çalışanlarda el yatkınlığı ve geçici işçi olarak kullanabilme gibi özellikler belirginleşmektedir. Sektördeki işlerin genel olarak kadın emeğine uygun işler olarak görülmesi, kadın işgücüne geleneksel yaklaşımı yansıtmaktadır. Kadınların işe giriş ve çıkışlarının daha kolay olarak değerlendirilmesi ve örgütsüz çalışma koşullarının kabul edebilmeleri, istihdam eğilimlerinde farklılıklara neden olmaktadır.

SONUÇ

Esnek üretim örgütlenmesinin sosyal ve kültürel belirleyenlerini ele alan bu çalışmada, Mersin ve Adana Bölgesinde yer alan konfeksiyon sektöründeki KOBİ'lerin ve girişimcilerin esnek üretim örgütlenmesine yönelik eğilimleri irdelenmiş, bu eğilimleri şekillendiren sosyal ve kültürel süreçler ele alınmıştır. Esnek üretimle birlikte modernleşme sürecinde geleneksele özgü olarak tanımlanan değerler yüceltilmiş ve enformalitenin önemi artmıştır. Yerel kaynakların ve yerel kültüre özgü süreçlerin üretimle bütünleştirilmesi, bölgelerin ve ulusların küresel pazar koşullarına yanıt verebilmesinde araçsal bir nitelik taşımıştır. Aynı zamanda esnek kapitalizm ve üretim örgütlenmesinin yol açtığı “yüzeysellik” ve “derinliksiz” sosyal ilişkilerle şekillenen tahribat, kamusal alanda paylaşımların artması, ailenin öneminin artması ve enformel sosyal ilişkilerin geliştirilmesi yollarıyla onarılabilir (Sennett, 2000:2-5). Bu da üretim ilişkileri ve yerel, enformel kültür bağlantısının esnek kapitalizme uyum açısından önemini yeniden düşünmemizi gerektirmiştir.

Çalışmanın verileri bir bütün içinde değerlendirildiğinde, araştırma kapsamında yer alan KOBİ'lerin esnek üretim örgütlenmesine uyum sağlayabilmesinde emeğin sayısal esneklik çerçevesinde istihdam edilmesi, firmanın organize sanayi bölgesi ve serbest bölge gibi yerleşim alanlarında bulunması, teknolojik yatırım gerçekleştirilmesi önemli olmaktadır. Girişimciler hem esnek üretime izin veren organizasyon kültürünün oluşumunda hem de firmalar arası ilişkilerde işbirliği ve dayanışma değerlerini şekillendirirken, bölgenin kültürel değer ve normlarına işlerlik kazandırmaktadır.

Sektörde yer alan girişimcilerin alanla ilgili uzmanlıkları okul sisteminde çok çalışma yaşamı deneyim ve birikimlerine dayanmaktadır. Küreselleşme sürecinde, pazar paylarını koruyarak ve geliştirerek pazar koşullarına uyumda, yenilikçi “KOBİ girişimcisi” niteliklerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle, konfeksiyon sektöründe yer alan KOBİ'lere hizmet veren formel, informel kurum ve kuruluşların eğitim programlarıyla destek sunmaları, bir zorunluluk haline gelmektedir. Bölge'deki KOBİ girişimciliğinin

Esnek Üretim Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri: Mersin ve Adana Bölgesi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri Üzerine Bir Değerlendirme

fason üretim yoluyla büyük firmalara bağımlılığı, KOBİ'lerin "güç birliği" oluşturmalarına engel olmaktadır. Sektörde çalışan insan kaynağına yatırım yapılması ve çalışanın niteliğindeki artışla sağlanan esneklik anlayışının gelişmesi gerekmektedir. Sektörde yer alan KOBİ'ler arası ilişkilerde gelecekteki işbirliği ve dayanışmanın dışında meslek kuruluşları, ihracatçı birlikleri gibi kurumlar aracılığıyla sağlanacak kolektif etkililik zeminlerine ihtiyaç duyulmaktadır.

SUMMARY

The present study aimed to explore the socio-cultural determinants of the post-Fordist flexible production structure in Mersin and Adana regions of Turkey in terms of clothing SMEs. In other words, this study mainly focused on the socio-cultural dynamics behind the post-Fordist flexible organization of production in this sector. Totally 140 entrepreneurs of clothing SMEs were interviewed using in-depth interview technique. In addition, a questionnaire was also administered.

Findings indicated that numerical flexibility of labour force, working at industrial districts and free trade zones, and amount of technological investments were the best determinants of flexible organization of production in the region. It was observed that the entrepreneurs who have constituted the organisational culture in SMEs that permits flexible production system were largely based and relied on local and national cultural values such as solidarity, cooperation, collectivism, trust etc. Besides their demographic characteristics, it seems that these values and social norms of the culture enhanced interfirm relations and networks as well as labour employment among SMEs in the region. It is argued that local culture has a determining role in the flexible organization of production and hence it can be accepted as social capital.

Nevertheless it should be noted that most of networks and interfirm connections were on informal and stationery character. Formal organizational structures such as institutions and associations for giving chance to SMEs to participate in the world markets without any dependency relation to larger firms and developing innovative products for international markets have not been effective yet.

KAYNAKÇA

- AGLIETTA, Michel (1979) **A Theory of Capitalist Regulation: The US experience**, London: Verso.
- AKTAR, Ayhan (1990) **Kapitalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye’de Küçük Sanayi**, İstanbul: Afa Yayınları.
- ANDERSON, Alistair R. ve Sarah L. JACK (2002) “The Articulation Of Social Capital in Entrepreneurial Networks: a Glue or a Lubricant?”, **Entrepreneurship & Regional Development**, Vol.: 14, pp. 193-210.
- ATKINSON, John ve Nigel MEAGER (1986) **Changing Work Patterns**, London: NEDO.
- AYATA, Sencer (1991) **Sermaye Birikimi ve Toplumsal Değişim**, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- BOYER, Robert (1988) “Technical Change and Theory of Regulation”, iç. **Technical Change and Economical Theory** (der. G. Dosi, C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg ve L. Soete), London: Frances Pinter, pp. 67-94.
- BUĞRA, Ayşe (2000) **Devlet ve Piyasa Karşıtlığının Ötesinde: İhtiyaçlar Ve Tüketim Üzerine Yazılar**, İstanbul: İletişim.
- CASTELLS, Manuel ve Alejandro PORTES (1989) “World Underneath: The Origins, Dynamics And The Effects Of The Informal Economy”, iç. **The Informal Economy: Studies in Advanced And Less Developed Countries** (der. A. Portes, M. Castells ve L. A. Benton), Baltimore, MD: John Hopkins University Press, pp. 11-37.
- CHAGANTI, Radha ve Patricia G. GREENE (2002) “Who Are Ethnic Entrepreneurs? A Study Of Entrepreneurs Ethnic Involvement And Business Characteristics”, **Journal of Small Business Management**, Vol.: 40, No: 2, pp. 126-143.
- CINAR, E. Mine (1994) “Unskilled Urban Migrant Women And Disguised Employment: Home Working Women in Istanbul”, **World Development** Vol.: 22, No:3, pp. 369-380.
- COHEN, J. Donald. ve Laurence PRUSAK (2001) **In Good Company: How Social Capital Makes Organizations**, Boston, MA: Harvard Business School Press.

Esnek Üretimin Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri: Mersin ve Adana Bölgesi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri Üzerine Bir Değerlendirme

- COLEMAN, S. James (1990) **Foundations of Social Theory**, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- COOPER, C. Arnold, GIMENO-GASCON, F. Javier ve Y. Carolyn WOO, (1994) "İnitial Human And Financial Capital As Predictors of New Venture Performance." **Journal of Business Venturing**, Vol.: 9, No: 5 pp. 371- 396.
- ÇELEBİ, Nilgün (1997) **Turizm Sektöründeki Küçük İşyeri Ve Örgütlerinde Kadın Girişimciler**, T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü: Ankara.
- ECEVİT, Yıldız (1995) "Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeğinin Konumu ve Değişen Biçimleri", iç. **1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**, (der. Şirin Tekeli), İletişim Yayınları, İstanbul, s.117-129.
- ECEVİT, Yıldız (1998) "Küreselleşme, Yapısal Uyum ve Kadın Emeğinin Kullanımında Değişmeler", iç. **Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişmeler Türkiye Örneği**, (der. F. Özbay), İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, TAKAV Matbaacılık A.Ş. s. 31-78.
- ERAYDIN, Ayda (1998) "Ekonomik Başarının Yükünü Üstlenenler: Dış Pazarlarda Rekabet Gücü Kazanan Konfeksiyon Sanaayinde Kadın Emeği", iç. **Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişmeler Türkiye Örneği**, (der. F. Özbay), İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, TAKAV Matbaacılık A.Ş. s. 105-146.
- ERAYDIN, Ayda ve Asuman ERENDİL (1999) "The Role Of Female Labour in Industrial Restructuring: New Production Process And Labour Market Relations in The Istanbul Clothing Industry", **Gender, Place and Culture**, Vol.: 6, No: 3, pp. 259-272.
- FINKELSTEIN, Sydney ve Donald C. HAMBRICK (1990) "Top-Management Team Tenure And Organizational Outcomes: The Moderating Role Of Managerial Discretion", **Administrative Science Quarterly**, Vol: 35, pp. 484-503.
- FREEMAN, Cristopher ve Carlota PEREZ (1988). "Structural Crisis Of Adjustment, Business Cycles And Investment Behavior", iç. **Technical Change And Economic Theory** (der. G. Dosi v.d), Londra: Pinter, pp. 38-66.

- FUKUYAMA, Francis (2002) "Sosyal Sermaye", **Türkiye Günlüğü**, No: 71 s. 31-41.
- GÖKÇE, Birsen. v.d (1993) **Gecekondularda Ailelerarası Geleneksel Dayanışmanın Çağdaş Organizasyonlara Dönüşümü**, T.C.Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı Yayınları, No.75. Ankara.
- GRANOVETTER, Mark (1985) "Economic Action And Social Structure: The Problem Of Embedness", **The American Journal of Sociology**, Vol.: 91, pp. 481-510.
- GRIMM, Curtis M. ve Ken G. SMITH (1991) "Management And Organizational Change: A Note On The Railroad Industry", **Strategic Management Journal**, Vol.: 12, pp. 557-562.
- HAMBRICK, Donald C. ve P. A. MASON (1984) "Upper Echelons: The Organization as a Reflection of its Top Managers", **Academy of Management Review**, Vol.: 9, pp. 193-206.
- HARDILL, Irene ve Pooran WYNARCZYK (1996) "Technology, Entrepreneurship And Company Performance in Textile And Clothing SMEs", **New Technology, Work and Employment**, Vol.: 11, No:2, pp. 107-117.
- HOFSTEDE, Geert (1991) **Cultures And Organizations: Software Of The Mind**, London: McGraw-Hill.
- KAYTAZ, Mehmet (1994) "Subcontracting Practice in The Turkish Textile And Metal Working Industries", iç. **Recent Industrialization Experience of Turkey in a Global Context**, (der. F. Şenses), London: Greenwood Press, pp. 141-154.
- LORDOĞLU, Kuvvet (2000) "Esnekleşme Versus Enformelleşme", 97-99 **Petrol-İş Yıllığı**, No: 58 İstanbul: Petrol-İş Yayınları s. 867-874.
- LYBERAKI, Antigone (1991) "Crisis and Reconstruction in Greek Small Scale Industry: A Case of Flexible Specialization", **Capital and Class**, Vol.: 14, No: 4, pp. 35-47.
- NADVI, Khalid (1989) "Collective Efficiency And Collective Failure", **World Development**, Vol.: 27, No: 9, pp. 1605-1626.
- NICHOLS, Theo, SUĞUR, Nadir ve Erol DEMİR (2002) "Beyond cheap labour: Trade Unions and Development in the Turkish Metal Industry", **The Sociological Review**, Vol.: 50, No: 1, pp. 23-47.

Esnek Üretim Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri: Mersin ve Adana Bölgesi'ndeki Konfeksiyon KOBİ'leri Üzerine Bir Değerlendirme

- NICHOLS, Theo, SUĞUR, Nadir ve Erol DEMİR (2002) "Globalised Management and Local Labour: The Case of the White-Goods Industry in Turkey", **Industrial Relations Journal**, Vol.:33, No: 1, pp. 68-85.
- ÖNGEN, Tülin (1996) **Prometheus'un Sönmeyen Ateşi**, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- ÖZBAY, Ferhunde (1995) "Kadınların Ev İçi ve Ev Dışı Uğraşlarındaki Değişme", iç. **1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**, (der. Şirin Tekeli), İletişim Yayınları İstanbul. s. 129-159.
- ÖZGEN, Neşe (1998) **Küreselleşme Ve Esnek Üretim:Kalkınmada Yeni Model Arayışları**, İzmir, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi).
- PIORE, Michael J. ve Charles F. SABEL (1984) **The Second Industrial Divide: Possibilities For Prosperity**, NewYork: Basic Books.
- PUTNAM, Robert (1993) **Making Democracy Work**, Princeton: Princeton University Press.
- SCHMITZ, Hubert (1990) "Small Firms and Flexible Specialisation in Developing Countries", **Labour and Society**, Vol.: 15, No: 3, pp. 257-285.
- SENNETT, Richard (1998) **The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism**, New York: Norton.
- SENNETT, Richard (2000) "Cities Without Care or Connection", **New Statesman**, June 5.
- SUĞUR, Nadir (1995) **Small Firms in Developing Economy: A Social and Economic Case Study of the OSTIM Industrial Estate at Ankara, Turkey**, Universty of Bristol (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- TAPLIN, Ian (1995) "Flexible Production, Rigid Jobs: Lessons From The Clothing Industry". **Work and Occupations**, Vol.: 22, No: 4, pp. 412-438.
- TATLIDİL, Ercan (1993) **Toplum, Eğitim ve Öğretmen: Öğretmen Adayları Üzerinde Yapılan Bir Araştırma**, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, No: 71.

- TAYMAZ, Erol (1995) “Üretim Sürecinde Değişim ve İşgücü”, **TMMOB Değişim Sürecinde Sanayi Sempozyumu 23-4 Aralık 1994**, Ankara: MKE Vakıf Matbaası. s. 62-71.
- TRIGILIA, Carlo (2001) “Social Capital And Local Development”, **European Journal of Social Theory**, Vol.: 4, No: 4, pp. 427-442.
- YENTÜRK, Nurhan (1993) “Post-Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi İşbölümünün Geleceği”, **Toplum ve Bilim**, 56-61, s. 42-57.
- YENTÜRK, Nurhan ve Lale DURUİZ (1993) **Facing The Challenge**, İstanbul: Ayhan Matbaası.
- ZEITLIN, Jonathan (1992) “Reconfiguration of the market and the use of computerised technology”, iç. **Computer Aided Manufacturing And Women’s Employment**, (der. S. Mitter), London: Springer-Verlag. pp. 97-106.

TÜKETİCİLERİN ANKARA'DAKİ ÜÇ HİPERMARKETİ TERCİH ETME NEDENLERİ*

Abdulkadir ZORLU**

ÖZ

Araştırma Ankara'daki üç hipermarketten (Hipermarket A, B ve C) alışveriş eden tüketicilerle yapılmıştır. Çalışmanın amacı, hipermarketlerden alışveriş yapan müşterilerin profiline saptanmasına, hipermarketleri tercih etmenin rasyonel, sosyo-kültürel/psikolojik nedenlerinin hipermarketlere göre farklılık arz etmediğinin belirlenmesine ve müşterilerin hipermarketleri neden tercih ettiğinin anlaşılmasına yöneliktir. Araştırmada hem nicel (anket) hem de nitel (mülakat ve odak grup) teknikler kullanılarak bilgi toplanmıştır. Araştırmada toplam 400 anket uygulanmıştır. Aynı zamanda bu denekler içinden toplam 22 kişi ile mülakat ve odak grup görüşmeleri yapılmıştır. Tüketicilerin rasyonel, sosyo-kültürel ve psikolojik niteliklerinin tüketim süreçlerine etkilerini bulabilmek için kare, t-testi ve ANOVA analiz teknikleri kullanılmıştır. Araştırmanın sonucuna göre rasyonel, sosyo-kültürel ve sosyo-psikolojik nedenlerle Hipermarket A'nın Hipermarket B'nin ve Hipermarket C'nin tercih edilmesi farklı nitelikler taşımaktadır. Aynı zamanda tüketicilerin hipermarketleri tercih etme nedenleri cinsiyete, yaşa, mesleğe, eğitim düzeyine ve oturulan yere göre farklılıklar arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tüketici Davranışları, Yaşam Tarzı, Tüketim Kültürü, Tüketicilerin Hipermarketleri Tercih Etme Nedenleri.

THE REASONS OF CONSUMER PREFERENCES OF THE THREE HYPERMARKETS IN ANKARA

ABSTRACT

The main aim of this study is to investigate the behaviors of consumers who are shopping in three hypermarkets (Hypermarket A, Hypermarket B and Hypermarket C) in Ankara. In the study, it is

* Bu çalışma, "Tüketici Davranışlarını Etkileyen Sosyo-Kültürel Faktörler: Ankara Hipermarket Örneği", başlıklı doktora tezinden derlenmiştir.

** Dr., Kırıkkala Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

assumed that the consumers' choices could be evaluated by appealing three main factors; rational, socio-cultural and psychological. The aim of the study is to determine the profile of hypermarkets' consumer, why they prefer the mentioned hypermarkets and understanding why they made such choices. The data needed are collected by using both quantitative (questionnaire) and qualitative (dept interview and focus group) techniques. In the process of the collecting data, 400 questionnaires are administered. In addition, in-depth interview and focus group techniques are used (22 people) to collect the additional data. The analysis techniques of chi-square, t-test and ANOVA are employed to point out rational, socio-cultural and psychological factors in the process of consumption. The results of the study show that the reasons of consumers' choices for shopping varies according to the Hypermarkets A, B and C. It is concluded that gender, age, educational status, occupation and residence have effected some influences on their preferences.

Key Words: *Consumer Behaviors, Life Style, Consumer Culture, Reasons for Preferring Hypermarkets.*

GİRİŞ

Kitle üretiminin, refahın artması, toplumsal değerlerin maddileşmesi ve tüketim kültürünün giderek yayılması ile düne oranla bu gün toplumsal yaşam daha fazla tüketim etrafında oluşmaya başlamıştır. Bu süreçte toplumsal değerler değişmiş, maddi değerler ön plana çıkmıştır. Maddi ürünlere sahip olma, yaşam tarzının önemli bir bileşeni haline gelmiştir.

Modern kültürel ortamda bireyler tüketim ile kendi yaşam tarzlarını (Sobel 1981, Giddens 1991, Chaney 1999) inşa ederler. Modern tüketim kültürünün temel nitelikleri maddileşme (Simmel 1971, Miller 1987) estetikleşme (Baudrillard 1974, Featherstone 1996), hedonistleşme (Campbell 1987) ve sürekli farklılaşmadır (Simmel 1971). Yaşam tarzı sosyal olanın nesnel (piyasa, moda ve reklam) ve öznel (etkileşimler, moral değerler, anlam atfetme ve meşrulaştırma) boyutlarını bütünleştiren bir yaşam projesidir (Chaney 1999).

Genel anlamda yaşam tarzı kültürel yapılara bağlı olmakla birlikte, tüketim bağlamında eşyayı, mekanı ve zamanı kullanım biçimidir. Bir başka ifadeyle bir şeyler üretmekten çok kullanma ve tüketme biçimleridir (Chaney 1999:15). Basit anlatımla "bir kişi nasıl yaşar?" (how one lives) sorusuyla tanımlanır (Hawkins ve diğerleri 1983:392). "Yaşam tarzı, bireyin

Tüketicilerin Ankara'daki Üç Hipermarketi Tercih Etme Nedenleri

bir tüketim modeli içinde parasını ve zamanını nasıl harcadığına işaret eder” (Solomon vd. 1999:401).

Tüketici satın aldığı ürün ile kendi yaşam biçimi projesinin parçalarını ve kendi realite parçalarını seçer. Bu seçme ve karar verme sürecinde zevk ve haz alma, kültür; estetik ve moral değerler kültürün özellikleri olarak bu süreçte etkin faktörlerdir. Birey kendi realitesini inşa ederken diğer insanlarla etkileşimiyle nesnelere algılama, onlara değer biçme ve fiyat-değer arasındaki sorunları çözmeye yönelir.

Bu bağlamda satın alma ürünler arasında bir tercih değil, aynı zamanda bir yaşam biçimi tercihidir. Birey hangi ürünleri tüketeceğini hangilerini tüketmeyeceğinin sınırlarını çizer. Bu da bir inşa etme işlemi olarak hem kendinin (self) hem de nesnelere sınıflandırmaktır. Nesnelere dışlama ya da kabul etme bir yaşam biçimi stratejisidir. Bu yaşam biçimi modern tüketim kültürünün özellikleri olan maddi, hedonist ve estetik boyutlar içinde gerçekleşir. Modern yaşamın kültürel boyutu görme ve görünür olma devrinde yeni estetik boyutlar kazanır. Tüketim ürünleri yaşam tarzının sergilenmesi amacıyla kullanılan etkin araçlardır.

Batı toplumlarında modern anlamda tüketim, sanayi devrimi ile başlamış, kitle üretimi ve refah devleti uygulamaları sonucunda alt toplumsal tabakalara doğru yayılmıştır. Bir başka ifadeyle tüketim devrimi üretim devriminin sonucudur. Oysa, Türkiye toplumunda önce tüketim sonra üretim süreci başlamıştır. Batıda sonuç olan bizde neden olmuştur. İleri teknolojiye sahip ülkelerde bir sonuç olan yaşam ideolojisi, geri teknolojiye sahip ülkelerde belirleyici bir neden, itici bir güç olmuştur (Kongar 1979:405). Bu anlamda ... “ithal malı tüketim maddelerine düşkünlük ile modernleşme aynı şey olur” (Berkes 1975:288). Tüketim süreci/Batılı yaşam tarzı, yeni dönemde Batı toplumlarıyla yeni ilişkiye girme biçimleriyle yeşermiş ve büyümüştür.

Modern yaşam tarzını benimsemiş bireylerin arzularını ve isteklerini belirli standartta ve kalitede karşılamak için tüketim mekanları açık alanlardan (çarşı ve pazar yerinden) kapalı alanlara (hipermarket ve alışveriş merkezlerine) doğru bir değişim geçirmiştir. Nitekim 1980 sonrası ülkemizde özellikle İstanbul, Ankara ve İzmir gibi şehirlerde tüketicinin arzularını karşılayabilecek bir çok ürün ve hizmeti bünyesinde barındıran hipermarketlerin ve alışveriş merkezlerinin sayısı giderek artmıştır.

1. KAVRAMSAL VE TEORİK YAKLAŞIM

1.1. Hipermarketler Olgusu Ve Değişen Tüketici Davranışları

Tüketim mekanlarının açık alanlar olan pazar ve çarşıdan kapalı alanlara; bölümlü mağazalara (the department stores), alışveriş merkezlerine (shopping mall) ve alışveriş merkezi sahası (shopping center) alanlarına doğru değişmesinin birkaç nedeni vardır. Bunlar, kentleşme yoğunluğunun artması, banliyö tipi yerleşimin (Chaney 1999:31), ulaşım imkanlarının gelişmesi (Corrigan 1997:53) ve Fordist üretimden Post Fordist üretime geçilmiş olması gibi değişimlerdir.

Alışveriş merkezi (shopping mall), içerisinde birkaç mağaza, restoranlar, bankalar ve benzeri diğer imkanları bulunan kapalı tüketim alanları (Ivanovic ve Collin 1992:179), alışveriş merkezi sahası (shopping center), perakende tüketim için inşa edilmiş içerisinde birden fazla supermarket, mağazalar zinciri, özel mağazalar ve araba park imkanı bulunan alışveriş sahası (Baker 1992:236) olarak tanımlanır. Hipermarket ise, ürünlerin self servis olarak satışa sunulduğu, ödemelerin kasadan yapıldığı ve satış alanının en az 2500m² olduğu perakende mağazalarıdır (Bocutoğlu ve Atasoy 2000:2).

Tüketim alanında yapılan çalışmalarda ise, hipermarket ve alışveriş merkezleri; hedonist bolluk merkezleri (Sandıkçı ve Holt 1998:320), kültürün gösterge haline getirilerek sergilendiği (Baudrillard 1997:18-19), ütopyik hayal kurma mekanları (Slater 1993:196), kadınsı (Corrigan 1997:61), rasyonelleşme yönleriyle verimli ve etkili satış makinesi, büyümlü yönleriyle yarı dinsel ritüellerin gerçekleştiği tüketim katedralleri (Ritzer 2000:14, 26) olarak nitelenmiştir. Türk toplumunun tüketim temelinde modernleşme yaklaşımına göre hipermarket ve alışveriş merkezleri, merkez tüketim kültürünün çevreye yayılma/modernleşme ya da dünya ile bütünleşme aracı olarak değerlendirilebilir.

Tüketim mekanlarındaki yeni gelişmeler tüketim kültüründe önemli değişimlere de yol açmıştır. Yeni tüketim mekanların oluşması ile mallar pazarlık konusu olmaktan çıkmış ve tüketim kültürü ve tüketici davranışları ürünlerle baş başa kalmak, satın almanın isteğe bağlı olması, ürünleri denemek, tatmanın mümkün olması, ürünlerin teşhir edilmesi, alışveriş merkezlerinin cazibe ve aidiyet konusu olması ve satıcı ile müşteri ilişkilerinin giderek azalması gibi yeni öğeler kazanmıştır (Bowlby 1997; Corrigan 1997).

Tüketicilerin Ankara'daki Üç Hipermarketi Tercih Etme Nedenleri

Yukarıda ifade edildiği gibi tüketim mekanlarında meydana gelen değişimler bir çok ürünün bulunabildiği büyük mağazaların açılmasıyla başlamış ve bu mağazalarının sayısının ve gelişmesinin artması ile kurumsallaşmıştır.

1.2. Tüketicilerin Hipermarketleri Tercih Etme Nedenleri

Tüketim mekanlarını tercih etme nedenleri genelde ürün, tüketici ve tüketim mekanlarının özelliklerine göre ele alınmaktadır. Mağaza seçiminin kriterleri; 1.Mağazaların genel karakteri (toplumdaki popülaritesi ve mağaza sayısı), 2.Mağazanın fiziksel karakteri (dekoru, temizliği ve servislerin kontrolü), 3.Tüketicilerin mağazaya ulaşım imkanları (zaman ve ulaşım imkanları ve park hizmetleri, 4.Satışa sunulan ürünlerin özellikleri (kalitesi, çeşitliliği ve güvenilirliği), 5.Ürünlerin fiyatı (ürünlerin değeri, promosyon ve özel satışlar), 6.Mağaza çalışanlarının davranışları (davranışların dostça, içten ve yardım edici olması), 7.Mağazanın reklamı (reklamların bilgilendirici, inandırıcı ve çekici olması), 8. Mağazanın algılanışı (iyi bilinen, sevilen ve tavsiye edilir olması) şeklinde tasnif edilmektedir (Assael 1987:574).

Hipermarketlere ve alışveriş merkezlerine gitmenin ürün ve hizmetleri satın almak ve ihtiyaçları gidermek gibi bir işlevinin yanında sosyal nedenleri de vardır. Bu çerçevede alışveriş merkezlerine gitmenin nedenleri faydacı (işlevsel ya da rasyonel) ve hedonist (zevk veren ya da irrasyonel) olarak ele alınmaktadır (Babin, Darden ve Griffin 1994:645) . Hedonist anlamda mağazalara gitmenin nedenleri şöyle tasnif edilmiştir: 1.Sosyal yaşantı, 2. Genel ilgilerin paylaşılması, 3. Kişiler arası çekicilik, 4. Hazır olma durumu, 5. Heyecanlar peşinde koşma (Solomon vd. 1999:248).

Kişiler alışveriş merkezlerine hem ürün ve hizmet satın almak amacıyla hem de bir takım sosyal ve kültürel nedenlerden dolayı gitmektedirler. Alışveriş merkezleri ürünler hakkında bilgilenmek, buluşmak, boş zamanları geçirmek, kalabalıkları seyretmek ve bu alanlarda bulunmaktan hoşlanmak gibi amaçlarla kullanılmaktadır.

Çalışmada tüketicilerin hipermarketleri ve alışveriş merkezlerini tercih etme nedenleri rasyonel, sosyo-kültürel/psikolojik olarak ele alınmıştır. Rasyonel nedenlerde ekonomik nedenler söz konusu iken, sosyo-kültürel ve psikolojik nedenlerde ise, ekonomik nedenler dışında, bu mekanları gezmekten hoşlanma, alışveriş yapmaya atfedilen anlam gibi öğeler önem kazanmaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

2.1. Araştırmanın Amacı

Çalışmada üç hipermarketden alışveriş yapan müşterilerin profilinin saptanması, hipermarketleri tercih etmenin rasyonel, sosyo-kültürel/psikolojik nedenlerinin hipermarketlere göre farklılık arz edip etmediğinin belirlenmesi ve müşterilerin hipermarketleri neden tercih ettiğinin anlaşılması amaçlanmıştır. Bu amaçla Ankara'daki üç hipermarketten (Hipermarket A, B ve C) alışveriş yapan müşteriler araştırma kapsamına dahil edilmiştir. "Tüketicilerin bu üç hipermarketi neden tercih ettiklerinin" saptanmasına ve kavranmasına çalışılmıştır. Hipermarketlerin tercih edilmesinin rasyonel; farklı ürünleri bulma, ürün kalitesi, güvenilir olması, yakın olması, ucuz olması, sosyo-kültürel; bakmak, görmek ve gezmek, eğlence ve sosyal merkez olması, sosyo-psikolojik; kendini ayrıcalıklı hissetme, kendini iyi hissetme bağımlı değişkenlerinin, cinsiyet, yaş, eğitim, meslek ve oturlan yer gibi bağımsız değişkenler açısından farklılık arz edip etmediğinin tespit edilmesi hedeflenmiştir.

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni Ankara'daki hipermarketlerden alışveriş yapan kişilerdir. Araştırmada hipermarketlerin müşteri profillerini ve tercih etme nedenlerini tespit etmek için, Ankara'daki hipermarketler; şehir merkezinde alışveriş merkezi içinde kurulmuş olanlar, çevrede alışveriş merkezi içinde kurulmuş olanlar ve çevrede kendi başına müstakil kurulmuş olanlar biçiminde tasnif edilmiştir. Her bir tasnif içinden bir hipermarketin müşterisi araştırmaya dahil edilmiştir.

Bu bağlamda Hipermarket A'yı, Hipermarket B'yi ve C'yi araştırmanın kapsamına almamızın nedeni, kentin farklı bölgelerinde yer almaları ve alışveriş merkezi ya da müstakil olmalarıdır. Hipermarket A kent merkezinde alışveriş merkezi içinde, Hipermarket B çevrede alışveriş merkezi içinde ve Hipermarket C ise çevrede müstakil olarak kurulmuş hipermarkettir. Bu özellikler nedeniyle hipermarket A'nın, B'nin ve C'nin müşterilerinin niteliklerinin araştırılmasına karar verilmiş, diğer hipermarketler araştırma dışı bırakılmıştır.

Araştırmanın örnekleminde hipermarketlere gelen aylık müşteri sayıları dikkate alınmıştır. Anket uygulama sayısına, hipermarketlere gelen aylık müşteri sayılarının 0,95 güven düzeyi ve 0,05 hoşgörü örneklem genişliği (Çingir 1994) temel alınarak toplam 400 geçerli anket uygulanmıştır. Uygulanan anket sayılarının hipermarketlere dağılımı; hipermarket A'nın aylık

Tüketicilerin Ankara'daki Üç Hipermarketi Tercih Etme Nedenleri

müşteri sayısı 1200000, uygulanan anket sayısı 170; Hipermarket B'nin aylık müşteri sayısı 600000, uygulanan anket sayısı 130; Hipermarket C'nin müşteri sayısı elde edilemedi; 100 anket uygulandı. Aynı zamanda anket uygulanan kişiler içinden toplam 22 tüketici ile mülakat ve odak grup görüşmesi yapılmıştır. Anketlerin hipermarketlere göre dağılımı aşağıda gösterilmiştir.

Anketin Uygulandığı Hipermarket	Geçerli Anket Sayısı	Anketlerin Yüzdesi
Hipermarket A	130	32.5
Hipermarket B	170	42.5
Hipermarket C	100	25.0
Toplam	400	100.0

Anket sayısı hesaplanırken bir kişinin bir aylık sürede bir hipermarketten birden fazla alışveriş yaptığı varsayımı göz önünde bulundurulmuştur.

2.3. Veri Toplama Araçları ve Kullanılan İstatistiksel Teknikler

Araştırmada çoğunluğu kapalı uçlu ve kodlanmış 42 sorudan oluşan anket uygulanmıştır. Anketin ilk 13 sorusu demografik bilgileri (cinsiyet, yaş, gelir vb), 22-31 arası sorular ise hipermarketlerle ilgili bilgileri içeren sorulardır. Diğer sorular ise, tüketicilerin boş zaman etkinlikleri, perakende kuruluşlarının kullanım sıklığı (bakkal, manav, semt pazarı, süpermarket ve hipermarket) vb. konuları içermektedir. Seçmeli soruların bir kısmı çok seçenekli sorulardır. Mülakat ve odak grubun soruları alışverişte bireysel süreçler, alışveriş mekanları, alışveriş sürecinde etkileşimler ve mülakat ve odak grup için yardımcı anahtar soru olmak üzere dört ana başlık altında sınıflandırılmış açık uçlu sorulardan oluşmaktadır. Örneğin; "Bize hipermarkete/alışveriş merkezine gittiğiniz bir günü ayrıntılarıyla anlatı mısınız? Anahtar soru "Bize bunun ne anlama geldiğini bir örnekle anlatabilir misiniz?, odak grup için anahtar soru "Bu konuda benzer ya da farklı tecrübesi/fikri olan var mı? vb. soruları kapsamaktadır.

Anket uygulama yerleri hipermarketlere göre şöyledir: Hipermarket A'ya ait anketlerin bir kısmı girişte bir kısmı da fast food alanında, Hipermarket B'ye ait anketler fast food alanında, Hipermarket C'ye ait anketler ise, bitişiğinde bulunan McDonald's'da uygulanmıştır. Anket uygu-

lama yerlerinin farklı olması, işletme yöneticilerinin anket uygulamamız için izin verdikleri yerlerin farklı olması nedeniyledir.

Anket uygulanan kişilerin eğer zamanları varsa mülakat uygulanmıştır. Zamanları yoksa mülakat ve odak grup için randevu alınmıştır. Toplam 22 kişi ile mülakat ve odak grup görüşmesi yapılmıştır. Mülakat ve odak grup görüşmeleri ses kayıt cihazı kullanılarak kaydedilmiştir. Kayıtlar deşifre edilmiş ve anlaşılmayan ifadeler ya da konular varsa bu kişilerle telefonda ve yüz yüze görüşülerek yeni sorular sorulmuştur.

Anket uygulamada kartopu örnekleme tekniği (snowballing technique) kullanılmıştır. Anketler 01.07.2001 -29.08.2001 tarihleri arasında uygulanmıştır. Anketler bir yardımcıyla birlikte araştırmacı tarafından uygulanmıştır. Anketlerin bir kısmı denekler tarafından doldurulmuş bir kısmında ise, sorular deneklere okunmuş alınan cevaplar ankete işaretlenmiştir. Mülakatlar kafe ve fast food gibi alanlarda uygulanmıştır. Odak gruplardan birisi sosyoloji bölümü seminer odasında diğeri ise, özel bir vakıfta yapılmıştır. Odak grup için iki kez bir araya gelinmiş ve her bir grupla yaklaşık 6 saat görüşme yapılmıştır. Odak grup uygulanmasında iki yardımcı kullanılmıştır.

Araştırmada kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin ki-kare, t-testi ve ANOVA analizleri yapılmıştır. Grup ortalamaları arasındaki anlamlılık düzeyi 0,05 üzerinden sınanmıştır. Verilerin SPSS programına girişi ve analizi araştırmacı tarafından yapılmıştır.

3. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

3. 1. Örneklemin Profili

Örnekleme grubunun % 51'i kadınlardan, % 49'ü ise erkeklerden oluşmuştur. Örneklemin % 46.6'sı üniversite ve yüksek okul mezunu, % 31,1'i lise mezunu, % 15 yüksek lisans ve doktora mezunu, % 7 ise ilk okul ve orta okul mezunudur.

Örnekleme grubunun mesleklere göre dağılımını tespit etmek için sorulan soruda halen yaptıkları iş dikkate alınmıştır. Elde edilen sonuçlar tüketim araştırmalarında kullanılan tasnif göz önünde bulundurularak sınıflandırılmıştır (Bocock 1997: 37-38). Bu tasnife göre Tablo 1'de çalışmayan kesimin oranı (F meslek grubu) (% 28.1) diğer meslek kategorilerinden daha yüksek orandadır. Çalışan kesim içinde ise, en fazla oran danışmanlar, uzmanlar vb (% 26.0) grubuna aittir. Nitelikli işçilerin (% 7.8) ve niteliksiz işçilerin (% 7.0) oranı düşüktür.

Tüketicilerin Ankara'daki Üç Hipermarketi Tercih Etme Nedenleri

Tablo 1: Örneklem Grubunun Mesleklere Göre Dağılımı

Meslek Grupları	Sıklık	%
A Meslek Grubu : Üst düzey yöneticiler, iş adamları, serbest meslek sahipleri.	35	8.8
B Meslek Grubu: Orta düzey yöneticiler, doktorlar, avukatlar, mühendisler, öğretim üyeleri.	89	22.2
C Meslek Grubu: Danışmanlar, uzmanlar, öğretmenler, araştırma görevlileri, esnaf.	104	26,0
D Meslek Grubu: Nitelikli işçiler; teknisyen, sekreter, memur.	31	7.8
E Meslek Grubu: Nitelsiz işçiler.	28	7.0
F Meslek Grubu: Emekliler, ev kadınları, öğrenciler, işsizler.	113	28.1
Toplam	400	100.0

Örneklem grubunun oturdukları semtlerin tasnifi DİE'sü Örneklem Daire Başkanlığı'nın (DİE: 1999) Ankara semtlerini sınıflandırması baz alınarak oluşturulmuştur. Ayrıca sınıflandırmada kişilerin oturduğu evin türü (villa, apartman daresi, gecekondulu vb) göz önünde bulundurulmuştur. Araştırmada toplumsal tabakalaşma kriteri olarak oturulan semt ve evin türü dikkate alınmıştır. Buna göre örneklemin % 50'si zengin, % 44,2 orta, % 4'ü fakir semtlerde, % 1,8'i ise diğer bölgelerde (Büyük Şehir alanı dışında) oturmaktadır.

Örneklemin % 26.7'si genellikle, % 33.0'i bazen, % 25.3'ü nadiren boş zamanlarını alışveriş yaparak geçirdiklerinin ve % 15.0'i ise, "hiçbir zaman" ifadesiyle alışveriş yapmayı boş zaman aktivitesi olarak değerlendirmediklerini belirtmişlerdir. Örneklemin % 32.1'i genellikle, % 39.2'si bazen, % 16.1'i nadiren, alışveriş yapmasalar da mağazaları gezerek vitrinleri seyrettiklerini ifade etmişlerdir. Örneklemin % 12.3'ü ise, "hiçbir zaman" ifadesiyle mağazaları gezme ve vitrinleri seyretme davranışını yapmadıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 2'de kadınların (% 17.3) genellikle kategorisinde alışveriş yapmayı boş zaman geçirme biçimi olarak ifade etmeleri erkeklerden (% 9.5) daha fazladır. Diğer kategorilerde ise, erkeklerin oranı daha fazladır. Cinsiyetle alışveriş yapmayı boş zaman geçirme biçimi olarak ifade etme arasında anlamlı ilişki bulunmuştur ($P < 0.05$).

Tablo 2: Örneklemin Cinsiyete ve Boş zamanları Alış Veriş Yapararak Geçirmesine Göre Dağılımı

Cinsiyet		Boş zamanları alış veriş yaparak geçirme				Toplam	Ki-kare
		Genellikle	Bazen	Nadiren	Hiç bir Zaman		
Kadın	Sıklık	69	65	46	24	204	X ² = 12,05 Sd= 3 P= 0.007
	%	17.3	16.3	11.5	6.0	51	
Erkek	Sıklık	38	67	55	36	196	
	%	9.5	16.8	13.8	9.0	49	
Toplam	Sıklık	107	132	101	60	400	
	%	26.8	33.0	25.3	15.0	100	

3.2. Hipermarketlerin Müşteri Profili

Hipermarket müşterilerin profili başlığı altında örneklemin eğitim düzeyi, meslek, aylık gelir, oturulan semtin hipermarket A, B ve C'nin deneklerine göre dağılımları ele alınmıştır.

Eğitim düzeyi ile hipermarket A, hipermarket B ve hipermarket C'nin denekleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur (P<0.05).

Tablo 3: Örneklem Grubunun Eğitim Düzeyi ve Hipermarketlere Göre Dağılımı

Eğitim Düzeyi		Hipermarketler			Toplam	Ki-kare
		Hipermarket B	Hipermarket A	Hipermarket C		
İlk okul	Sıklık	2	7	3	12	X ² =17.68 Sd= 8 P=0.024
	%	0.5	1.8	0.8	3	
Orta okul	Sıklık	3	6	7	16	
	%	0.8	1.5	1.8	4	
Lise	Sıklık	30	54	41	125	
	%	7.5	13.5	10.3	31.1	
Üniversite ve yüksek okul	Sıklık	68	80	39	187	
	%	17	20	9.8	46.8	
Yüksek lisans ve doktora	Sıklık	27	23	10	60	
	%	6.8	5.8	2.5	15	
Toplam	Sıklık	130	170	100	400	
	%	32.5	42.5	25	100.0	

Tablo 3'te görüldüğü üzere hipermarket B'de yüksek lisans ve doktora mezunu deneklerin oranı (% 6,8) diğer iki hipermarketten (hipermarket A % 5,8, hipermarket C % 2,5) daha yüksektir. Hipermarket A'da ise, üniversite

Tüketicilerin Ankara'daki Üç Hipermarketi Tercih Etme Nedenleri

mezunu (% 20) ve lise mezunu deneklerin oranı (% 13,5) diğer hipermarketlerdeki oranlardan daha yüksektir. Üç hipermarkette de ilk okul ve orta okul mezunu deneklerin oranı düşüktür.

Tablo 4'te oturlan semt ile hipermarket A, hipermarket B ve hipermarket C'nin denekleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($P<0.05$). Hipermarket B'nin deneklerinin zengin semtlerde oturma oranı (% 26,3) diğer iki hipermarket oranlarından yüksektir. Hipermarket A'nın deneklerinde ise, orta semtlerde oturanların oranı (% 19) Hipermarket B'nin orta semtlerde oturan deneklerinin oranından daha yüksektir. Fakat hipermarket A'daki orta gelir grubu deneklerin oranı (%5,8) hipermarket C'deki deneklerin oranından (% 19,5) biraz azdır.

Tablo 4: Örneklem Grubunun Oturlan Yere ve Hipermarketlere Göre Dağılımı

Oturlan Semt		Hipermarketler			Toplam	Ki-kare
		Hipermarket B	Hipermarket A	Hipermarket C		
Zengin	Sıklık	105	80	15	200	$X^2=103.39$ $Sd= 6$ $P=0.001$
	%	26.3	20	3.8	50	
Orta	Sıklık	23	76	78	177	
	%	5.8	19	19.5	44.3	
Fakir	Sıklık	1	9	6	16	
	%	0.3	2.3	1.5	4	
Diğer	Sıklık	1	5	1	7	
	%	0.3	1.3	0.3	1.7	
Toplam	Sıklık	130	170	100	400	
	%	32.5	42.5	25	100	

Tablo 5'de meslek ile hipermarket A, hipermarket B ve hipermarket C'nin denekleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($P<0.05$).

Tablo 5: Örneklem Grubunun Mesleğe ve Hipermarketlere Göre Dağılımı

Meslek Grupları		Hipermarketler			Toplam
		Hipermarket B	Hipermarket A	Hipermarket C	
A.Üst düzey yöneticiler, iş adamlar, serbest meslek sahipleri.	Sıklık	17	14	4	35
	%	4.3	3.5	1	8.8
B.Orta düzey yöneticiler, orta düzey iş adamları, doktorlar, mühendisler, mimarlar, avukatlar ve öğretim üyeleri.	Sıklık	32	43	14	89
	%	8	10.8	3.5	22,1
C.Danışmanlar, uzmanlar, öğretmenler, araştırma görevlileri, küçük esnaf.	Sıklık	38	42	24	104
	%	9.5	10.5	6	26
D.Nitelikli işçiler; teknisyen, sekreter vb.	Sıklık	-	19	12	31
	%	-	4.8	3	7.8
C.Niteliksiz işçiler	Sıklık	-	12	16	28
	%	-	3	4	7
F.Emekliler, ev kadınları, öğrenciler ve işsizler	Sıklık	43	40	30	113
	%	10.8	10	7.5	28.1
Toplam	Sıklık	130	170	100	400
	%	32.5	42.5	25	100.0
Ki-kare	X ² =48.46		Sd=10	P=0.001	

Hipermarket B'de A meslek grubuna dahil olan deneklerin oranı (% 4,3) diğer hipermarketlerden (Hipermarket A % 3,5 ve C % 1) daha yüksektir. B meslek (% 10,8) ve C meslek grubunun (% 10,5) Hipermarket A'daki denek oranı diğer iki hipermarketten daha yüksektir. Aynı zamanda F meslek grubunun Hipermarket B'deki denek oranı (%10,8) diğer iki hipermarketten daha yüksektir. Hipermarket B'de uygulanan anketler içinde nitelikli ve niteliksiz işçi yer almamaktadır. Diğer iki hipermarkette ise, nitelikli ve niteliksiz işçi deneklerin oranı düşüktür.

Aylık gelir ile hipermarket A, hipermarket B ve hipermarket C'nin denekleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur (P<0.05).

Tablo 6: Örneklemin Aylık Aile Geliri ve Hipermarketlere Göre Dağılımı

Aylık Gelir (TL)		Hipermarketler			Toplam	Ki-kare
		Hipermarket B	Hipermarket A	Hipermarket C		
0-399 milyon Alt Gelir Grubu	Sıklık	19	44	32	95	X ² =34.24 Sd=4 P=0.001
	%	4.8	11.0	8.0	23.8	
400-799 milyon Orta Gelir Grubu	Sıklık	40	68	50	158	
	%	10.0	17.0	12.5	39.5	
800-milyon ve üstü Üst Gelir Grubu	Sıklık	71	58	18	147	
	%	17.8	14.5	4.5	36.8	
Toplam	Sıklık	130	170	100	400	
	%	32.5	42.5	25.0	100.0	

Tablo 6'da alt gelir grubunun oranı (%11.0) ve orta gelir grubunun oranı (% 17.0) Hipermarket A'da diğer hipermarketlerden daha yüksektir. Üst gelir grubunun oranı (%17.8) ise, Hipermarket B'de diğer hipermarketlerden daha yüksektir.

3.3. Hipermarketleri Tercih Etmenin Rasyonel Nedenleri

Tablo 7'de hipermarketleri tercih etmenin nedenlerinden olan farklı ürünleri bulma, ürün kalitesi, güvenilir olması, yakın olması ve ucuz olma bağımlı değişkenlerinin hipermarketin türü şeklindeki (A, B ve C) bağımsız değişkeni açısından ele alınmıştır.

Hipermarket A'yı tercih etmenin nedenleri aşağıdakilerden hangileridir? (Size göre en önemlisinden başlayarak 1'den... 9'a kadar sıralayınız) sorusuna 170 hipermarket A'nın müşterisinin % 61.8'i birinci sırada (1.2.3), % 25.3'ü ikinci sırada (4.5.6) ve % 12.9'ü üçüncü sırada (7.8.9) hipermarket A'yı tercih etme nedenlerini farklı ürünleri bulma olarak ifade etmişlerdir. 130 hipermarket B'nin müşterisinin % 50.8'i birinci sırada, % 42.3'ü ikinci sırada, % 6.9'u ise üçüncü sırada hipermarket B'yi tercih etme nedenlerini farklı ürünleri bulma olarak belirtmişlerdir. 100 hipermarket C'nin müşterisinin % 10'u birinci sırada, % 80'i ikinci sırada, %10'u ise Hipermarket C'yi tercih etme nedenlerini farklı ürünleri bulma olarak ifade etmişlerdir.

Üç hipermarketin birinci sırada farklı ürünleri bulma nedeniyle tercih edilme oranlarına baktığımızda, hipermarket A'nın farklı ürünleri bulma

nedeniyle birinci sırada tercih edilmesi diğer hipermarketlerden (B ve C'den) daha yüksektir. Aynı zamanda hipermarket C'nin birinci sırada farklı ürünleri bulma nedeniyle tercih edilmesi düşüktür. Mülakat ve odak gruba katılan kişiler "aradıkları her türlü ürünü bulmak", ihtiyaçları olan her türlü ürünü satın alabilme" gibi ifadelerle çok farklı ürün yelpazesine sahip olması nedeniyle hipermarketleri tercih ettiklerini söylemişlerdir. Farklı ürünleri bulma ile hipermarket ABC, AB, AC ve BC'yi tercih etme arasında anlamlı ilişki bulunmuştur ($P < 0.05$).

Tablo 7: Hipermarketleri Tercih Etmenin Rasyonel Nedenlerinin Dağılımı

Rasyonel Nedenler		Hipermarketler					Ki-kare
			A	B	C	Toplam	
Farklı ürünleri bulma	1.sırada tercih nedeni (1 2 3)	Sıklık	105	66	10	181	ABC $X^2=81.23$, Sd=4, P=0.001
		%	61.8	50.8	10	40.8	
	2.sırada tercih nedeni (3 4 5)	Sıklık	43	55	80	178	AB $X^2=7.74$, Sd=2, P=0.021
		%	25.3	42.3	80	49.2	
	3.sırada tercih nedeni (7 8 9)	Sıklık	22	9	10	41	AC $X^2=80.31$, Sd=2, P=0.00
		%	12.9	6.9	10	9.9	
	Toplam	Sıklık	170	130	100	400	BC $X^2=42.73$, Sd=2, P=0.001
		%	100.0	100.0	100.0	100.0	
Ürün kalitesi	1.sırada tercih nedeni (1 2 3)	Sıklık	43	31	6	80	ABC $X^2=2106$, Sd=4, P=0.001
		%	25.3	23.8	6	18.3	
	2.sırada tercih nedeni (3 4 5)	Sıklık	99	84	86	269	AB $X^2=0.371$, Sd=2, P=0.812
		%	58.2	64.6	86	69.6	
	3.sırada tercih nedeni (7 8 9)	Sıklık	28	15	8	51	AC $X^2=20.13$, Sd=2, P=0.001
		%	16.4	11.5	8	11.9	
	Toplam	Sıklık	170	130	100	400	BC $X^2=15.79$, Sd=2, P=0.001
		%	100.0	100.0	100.0	100.0	
Güvenilir olması	1.sırada tercih nedeni (1 2 3)	Sıklık	38	32	5	75	ABC $X^2=4152$, Sd=4, P=0.001
		%	22.4	24.6	5	17.3	
	2.sırada tercih nedeni (3 4 5)	Sıklık	77	73	88	238	AB $X^2=3.25$, Sd=2, P=0.196
		%	45.3	56.2	88	63.1	
	3.sırada tercih nedeni (7 8 9)	Sıklık	55	25	7	87	AC $X^2=38.85$, Sd=2, P=0.001
		%	32.3	19.3	7	19.5	
	Toplam	Sıklık	170	130	100	400	BC $X^2=25.53$, Sd=2, P=0.001
		%	100.0	100.0	100.0	100.0	
Yakın olması	1.sırada tercih nedeni (1 2 3)	Sıklık	49	24	20	93	ABC $X^2=102.5$, Sd=4, P=0.001
		%	28.8	18.5	20	22.2	
	2.sırada tercih nedeni (3 4 5)	Sıklık	28	31	70	129	AB $X^2=6.03$, Sd=2, P=0.049
		%	16.5	23.8	70	36.3	
	3.sırada tercih nedeni (7 8 9)	Sıklık	93	75	10	178	AC $X^2=84.04$, Sd=2, P=0.001
		%	54.7	59.9	10	41.5	
	Toplam	Sıklık	170	130	100	400	BC $X^2=68.27$, Sd=2, P=0.001
		%	100.0	100.0	100	100.0	
Ucuz olması	1.sırada tercih nedeni (1 2 3)	Sıklık	18	28	23	69	ABC $X^2=25.58$, Sd=4, P=0.001
		%	4.7	21.5	23	18.3	
	2.sırada tercih	Sıklık	81	42	56	179	

Tüketicilerin Ankara'daki Üç Hipermarketi Tercih Etme Nedenleri

	nedeni (3 4 5)	%	10.6	32.2	56	45.4	AB $X^2=11.71$, Sd=2, P=0.003
	3.sırada tercih nedeni (7 8 9)	Sıklık	71	60	21	152	AC $X^2=11.91$, Sd=2, P=0.004
		%	41.7	45.1	21	35.9	
		Sıklık	170	130	100	400	
	Toplam	%	100.0	100.0	100.0	100.0	BC $X^2=18.58$, Sd=2, P=0.001

Hipermarket A'nın birinci sırada (% 25.3) ürün kalitesi nedeniyle tercih edilmesi daha yüksektir. İkinci sırada ise Hipermarket B'nin farklı ürünleri bulma nedeniyle tercih edilmesi daha yüksektir. Ürün kalitesi ile Hipermarket ABC, AC, BC'yi tercih etme arasında anlamlı ilişki bulunmuştur. Fakat ürün kalitesi ile Hipermarket AB'yi tercih etme arasında anlamlı ilişki tespit edilmemiştir ($P>0.05$).

Güvenilir bulma ile Hipermarket ABC, AC, BC'yi tercih etme arasında anlamlı ilişki bulunmuştur ($P<0.05$). Güvenilir bulma ile Hipermarket AB'yi tercih etme arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır ($P>0.05$). Hipermarket B'nin güvenilir bulma nedeniyle birinci sırada (% 24.6) ve Hipermarket C'nin ikinci sırada (% 80) tercih edilmesi daha yüksektir. Denekler "ürün saklama koşullarının iyi olması" (gıda ürünlerin soğutucuda saklanması), "tüketici haklarının korunması" (özellikle satın alınan ürünün iade edilebilmesi) nedeniyle hipermarketleri güvenilir bulduklarını ve bu nedenle tercih ettiklerini açıklamışlardır. Diğer taraftan denekler, "ürünlerin etiket fiyatı ile kasa fiyatının birbirini tutmaması", "satın alınan ürünün fişte farklı isimle kaydedilmesi" vb. kasiyer hataları nedeniyle hipermarketleri güvenilir bulmadıklarını ifade etmişlerdir.

Yakın olma (hipermarketin deneklerin oturduğu eve ya da işyerine mesafesi) ile hipermarket ABC, AB, AC, BC'yi tercih etme arasında anlamlı ilişki bulunmuştur ($P<0.05$). Yakın olma ile hipermarketleri tercih etmenin yüzdelere baktığımızda hipermarket A'nın birinci sırada (% 28.8), hipermarket C'nin ikinci sırada (% 70) ve hipermarket B'nin üçüncü sırada (% 59.9) yakın olması nedeniyle tercih edilmesi daha yüksektir. Orta gelir grubundaki müşteriler "oturdukları eve" ya da "iş yerine yakın ve ulaşım hizmetleri veren" hipermarketleri daha fazla tercih ettiklerini belirtmişlerdir.

Ürünlerin ucuz olması ile hipermarket ABC, AB, AC, BC'yi tercih etme arasında anlamlı ilişki bulunmuştur ($P<0.05$). Satılan ürünlerin ucuz olması ile hipermarketleri tercih etmenin dağılımda, Hipermarket C'nin birinci sırada (% 23) ve ikinci sırada (% 56) tercih edilmesi daha yüksektir. Hipermarket B'nin ucuz olması nedeniyle üçüncü sırada (% 45.1) tercih edilmesi oranı daha fazladır. Alt gelir grubundan bazı denekler "promosyon

ürünlerini satın almak” ve “hediyeli satışlardan” faydalanmak için hipermarketlerden alış veriş yaptıklarını belirtmişlerdir.

3.4. Hipermarketleri ve Alış Veriş Merkezlerini Tercih Etmenin Sosyo-Kültürel ve Sosyo-Psikolojik Nedenleri (1)

Tablo 8’de hipermarketleri tercih etmenin sosyo-kültürel ve sosyo-psikolojik nedenleri analiz edilmiştir. Bakmak, görmek ve gezmek ile Hipermarket ABC, AC, BC’yi tercih etme arasında anlamlı ilişki bulunmuştur ($P < 0.05$). Ancak, bakmak, görmek ve gezmek ile hipermarket AB’yi tercih etme arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır ($P > 0.05$).

Tablo 8: Hipermarketleri Tercih Etmenin Sosyo-Kültürel ve Sosyo-Psikolojik Nedenleri

Sosyo-Kültürel Nedenler		Hipermarketler					Ki-kare		
			A	B	C	Toplam			
Bakmak, görmek ve gezmek	1.sırada tercih nedeni (1 2 3)	Sıklık	65	42	47	154	ABC $X^2=20.42$, Sd=4, P=0.001		
		%	38.2	32.2	47	39.1			
	2.sırada tercih nedeni (3 4 5)	Sıklık	46	50	43	139			
		%	27.1	38.5	43	36.2			
	3.sırada tercih nedeni (7 8 9)	Sıklık	59	38	10	107			
		%	34.7	29.2	10	14.6			
	Toplam	Sıklık	170	130	100	400			
		%	100	100	1000	100			
	Eğlence ve sosyal merkez olması	1.sırada tercih nedeni (1 2 3)	Sıklık	50	33	-		83	AB $X^2=$ 1.305, Sd=2, P=0.521
			%	29.4	25.4	-		27.4	
2.sırada tercih nedeni (3 4 5)		Sıklık	83	71	-	154			
		%	48.8	54.6	-	51.7			
3.sırada tercih nedeni (7 8 9)		Sıklık	37	26	-	63			
		%	21.8	20	-	20.7			
Toplam		Sıklık	170	130	-	300			
		%	100	100	-	100			

Tüketicilerin Ankara'daki Üç Hipermarketi Tercih Etme Nedenleri

Sosyo-Psikolojik Nedenler								
Kendini ayrıcalıklı hissetme	1.sırada tercih nedeni (1 2 3)	Sıklık	4	5	3	12	ABC X ² =10.88, Sd=4, P=0.028	
		%	2.4	3.8	3	3.6		
	2.sırada tercih nedeni (3 4 5)	Sıklık	31	26	6	63	AB X ² =0.487, Sd=2, P=0.784	
		%	18.2	20	6	14.3		
	3.sırada tercih nedeni (7 8 9)	Sıklık	135	99	91	325	AC X ² =9.02, Sd=2, P=0.011	
		%	79.4	76.1	91	82.1		
	Toplam	Sıklık	170	130	100	400	BC X ² =9.68, Sd=2, P=0.008	
		%	100	100	100	100		
	Kendini daha iyi hissetme	1.sırada tercih nedeni (1 2 3)	Sıklık	9	16	7	32	ABC X ² =102.5, Sd=4, P=0.001
			%	5.3	12.3	7	8.2	
2.sırada tercih nedeni (3 4 5)		Sıklık	39	40	9	86	AB X ² =6.65, Sd=2, P=0.036	
		%	22.9	30.8	9	20.9		
3.sırada tercih nedeni (7 8 9)		Sıklık	122	74	84	280	AC X ² =12.78, Sd=2, P=0.002	
		%	71.7	56.9	64	70.8		
Toplam		Sıklık	170	130	100	400	BC X ² =16.05, Sd=2, P=0.001	
		%	100	100	100	100		

47 (% 47) denek hipermarket C'ye, 65 (% 38.2) denek hipermarket A'ya ve 42 denek (% 32.2) hipermarket B'ye gitme nedeni olarak, birinci sırada bakma, görme ve gezme isteğini göstermişlerdir. Deneklerin hem birinci sırada hem de ikinci sırada tercih nedeni olarak hipermarket C'ye bakmak, görmek ve gezmek için gitmeyi gösterme oranları diğer iki hipermarketteki deneklerin oranından yüksektir.

Hipermarket C'ye bakmak, görmek ve gezmek nedeniyle gitmenin diğer hipermarketlerden yüksek olmasının nedenleri; yol üzerinde bulunması, semt sakinlerine yakın olmasıyla ulaşım sorununun azalmasına bağlanabilir. Diğer iki hipermarkete bakmak, görmek ve gezmek için gitme oranının az olması ulaşmanın daha zor olması nedeniyle olabilir. Aynı zamanda bu durum Hipermarket C'den üst toplumsal tabakadaki deneklerin diğer hipermarketlerden düşük olması ve orta toplumsal tabakada yer alan deneklerin oranının diğer hipermarketlerden daha fazla olmasıyla ilişkili olabilir.

Eğlence ve sosyal merkez olması (hipermarketlerin kurulduğu alanların sinema vb. hizmet veren alanlar olması) ile Hipermarket A ve B'yi tercih etme arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır ($P>0.05$). Yüzde oranları açısından Hipermarket A'nın birinci sırada (% 29.4), üçüncü sırada (% 21.8); ikinci sırada ise, Hipermarket B'nin eğlence ve sosyal merkez olması nedeniyle tercih edilmesi yüksektir.

Kendini ayrıcalıklı hissetme ile Hipermarket ABC, AC, BC'yi tercih etme arasında anlamlı ilişki bulunmuştur ($P<0.05$). Kendini ayrıcalıklı hissetme ile Hipermarket AB'yi tercih etme arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır ($P>0.05$). Deneklerin birinci sırada (% 3.8) ve ikinci sırada (% 20) kendini ayrıcalıklı hissetme nedeniyle Hipermarket B'yi tercih etmesi daha yüksektir.

Kendini daha iyi hissetme ile Hipermarket ABC, AB, AC ve BC'yi tercih etme arasında anlamlı ilişki bulunmuştur ($P<0.05$). Deneklerin birinci sırada (% 12.3) ve ikinci sırada (% 30.8) kendini iyi hissetme nedeniyle Hipermarket B'yi tercih etmesi daha yüksektir ve aynı zamanda üst toplumsal kesimden kişilerin buradan alışveriş yapma oranı diğer hipermarketlerden (Hipermarket A ve C'den) daha yüksektir.

Mülakat grubuna ve odak gruba katılan denekler hipermarketlere gelmelerinin psikolojik nedenlerini " stres atmak", "kafa dağıtmak" gibi ifadelerle açıklamışlardır. Aynı zamanda "...alışveriş yaparken bir şey alacak mı, almayacak mı? diye başımızda bekleyen bir insan yok..."(Teknisyen, erkek, yaş 32), "Buraya gelip oturmayı (*Hipermarket B'nin girişindeki banklarda oturmayı*), etrafı seyretmeyi seviyorum" (Ev kadını, yaş 41), *Hipermarket B'nin bulunduğu alışveriş merkezi* "elit kesimin Çayyolu, Bilkent, Ümitköy'de oturanların evinin bahçesi gibi.. ben dahil, bir çok kişi burayı kentlileşmiş bireylerin geldiği yer olarak görüyor, o nedenle geliyor" (Tiyatro sanatçısı, erkek, yaş 35), "*Hipermarket A* yeri itibarıyla çevre mahallelerin sayfiye yeri haline gelmiş. Dolayısıyla kendimi orda rahat hissetmiyorum...hafta sonu burası (*Hipermarket B*) Ankara'nın sayfiye yeri haline geliyor...Buranın trafik alışkanlığı bile değişiyor.. Bu nedenle hafta

Tüketicilerin Ankara'daki Üç Hipermarketi Tercih Etme Nedenleri

içi gelmeyi tercih ediyorum *Hipermarket B*'ye (İş adamı, yaş 44) vb. ifadelerle "üst tabakadan kişilerin" ya da "kentlileşmiş kişilerin içinde bulunmak nedeniyle kendilerini rahat, özgür hissettikleri için tercih ettiklerini ifade etmişlerdir.

170 Hipermarket A, 130 Hipermarket B ve 100 Hipermarket C'de uygulanan anket verilerinin ki-kare analizi sonucuna göre, rasyonel nedenler; ürün kalitesi, güvenilir olması, sosyo-kültürel neden; bakmak, görmek ve gezmek için gitme, eğlence ve sosyal merkez olması, sosyo-psikolojik neden; kendini daha iyi hissetme boyutlarında Hipermarket A'nın ve B'nin tercih edilmesi benzer nitelikler taşımaktadır ($P>0.05$). Fakat rasyonel, sosyo-kültürel sosyo-psikolojik nedenler ile Hipermarket A, Hipermarket B ve Hipermarket C'nin tercih edilmesi farklı nitelikler taşımaktadır ($P<0.05$).

3.4.1. Cinsiyet Değişkenine Göre Tüketim Mekanlarına Bakmak, Görmek İçin Gitme

Yapılan t-testi analizi sonucunda boş zamanlarda alışveriş yapmadan mağazaları gezme ve vitrinleri seyretme ($P<0.05$), planlamadan alışveriş yapma ($P<0.05$) tüketicilerin cinsiyetine göre anlamlı bir şekilde farklılaştığı bulunmuştur.

Tablo 9: Cinsiyet Değişkenine Göre Tüketim Süreçlerine İlişkin Ortalamalar, Standart Sapmalar ve t-testi Analiz Sonuçları (2)

Tüketim Süreçleri		Ortalama	Standart Sapma	N	t	P
Boş zamanlarınızı çoğunlukla nasıl değerlendirirsiniz?	Kadın	2,9902	1.2197	204	-1.44	0.008
	Erkek	3,1582	1.1003	196		
Alışveriş yapmasam da mağazaları gezerek ve vitrinleri seyrederek	Kadın	2,0686	.7124	204	-1.90	0.001
	Erkek	2,2000	.6627	195		

Çalışmayan kadınlar hem tercih sıralamasında ilk sıralarda aldıkları değerler bakımından hem de toplamda (% 74.3) çalışan kadınlardan (% 41.8) ve çalışan erkeklerden (% 58.2) daha fazla oranda boş zamanlarda mağazaları gezme ve vitrinleri seyretme etkinliğini yapmaktadırlar. Aynı zamanda çalışan erkeklerin hem tercih sıralamasında aldıkları değerler açısından hem de toplam değerde (% 58.2) çalışan kadınlardan daha fazla oranda boş zamanlarda mağazaları gezme ve vitrinleri seyretme etkinliğini yaptıkları görülmektedir.

Çalışmayan kadınların boş zaman etkinliği olarak mağazaları gezme ve vitrinleri seyretme etkinliği en fazla ev kadınları (% 58), ikinci sırada emekli kadınlar (% 23), üçüncü sırada öğrenciler (% 11), dördüncü sırada ise işsizler (% 8) arasında görülmektedir.

Hipermarketlerden (A, B ve C) alışveriş yapma sıklığı cinsiyete göre farklılık göstermemektedir. Bunun nedenlerinden birisi erkeklerin eşleriyle ya da anneleriyle hipermarkete gelmeleri ve birkaç parça ürün satın alma durumlarını anketlerde hipermarketlerde alışveriş yaptıkları şeklinde ifade etmeleri olabilir. Oysa, mülakat yaptığımız erkek katılımcılar aslında kendilerinin eşlerine ya da annelerine “eşlik ettiklerini” anlatmışlardır. Hem mülakatlardan hem de gözlemlerden ortaya çıkan sonuç şudur; bayanlar ürünleri sepetlere doldurmaktadır; erkekler ise, ya onların yanında hipermarkette dolaşmaktadırlar ya da kendi özel ilgi alanına göre birkaç ürün satın almaktadırlar ve ürünlerin parasını ödemektedirler. Bu bağlamda, bir anlamda ailelerin ihtiyaçlarını kadınların seçtiklerini ve satın aldıklarını ifade edebiliriz.

Kadınların erkeklerden daha fazla mağazaları, hipermarketleri gezmelerini, erkeklerden daha fazla satış baskısı altında kalmaları ve satın alma sürecine erkeklerden daha aktif olarak katılmaları üç nedenle açıklanabilir. Birinci neden, kadınların geleneksel roller içinde tanımlanması, ev işleri ve çocuklara bakmanın kadınların sorumluluğu altında olduğu konusundaki toplumsal değerlerin varlığını sürdürmesidir. Bu bağlamda kadının ailedeki rolünün yemek pişirme, ev bakımı ve evle ilgili görevlerden oluştuğu ifade edilir (Bennett ve Kassarian 1972: 100). Miller'e göre kadınlar ev kadını sorumluluklarını içselleştirirler. Bu sorumlulukları alışverişi de içerir. Aile içindeki ilgi ve sevginin en iyi gözlemlendiği yer alışverişidir (Miller 1998: 27). Kadınlar alışveriş sürecinde eşlerinin ve çocuklarının isteklerini ve beğenilerini dikkate alırlar. Sonuç olarak alışverişten kadınlar sorumlu olur.

İkinci neden aile içinde gelir farklılığı nedeniyle güç ilişkilerinde kadının erkeğe bağımlı olması olabilir. Aile içinde erkeğin daha baskın olduğu durumlarda aile içindeki ilişkiler geleneksel değerler ve tutumlar etrafında oluşur. Erkeğin eğitim düzeyinin, gelirin, iş statüsünün kadından daha yüksek olması, genç çiftlerde ve kadının çalışmadığı durumlarda erkeğin aile içinde daha baskın olmasına neden olur (Assael 1987: 405). Bu çerçevede araştırma bulgularında da görüldüğü gibi kadınlar alışveriş sepetini doldururken, erkekler ürünlerin parasını ödemektedirler. Bu da aile içi güç ilişkilerinin alışveriş sürecine bir tür yansımaları gibidir.

Üçüncü neden ise, reklamlarda kadınlara ve kadın cinsiyetine daha fazla yer verilmesi ve kadınların ev kadını, anne, eş ve tüketici rollerinin rek-

Tüketicilerin Ankara'daki Üç Hipermarketi Tercih Etme Nedenleri

lamlarda sürekli olarak işlenmesi olabilir (Lury 1996: 155). Fakat bir başka nokta da kadınların alış verişe giderken eşlerinin de onlarla birlikte gitmesidir. Bu açıdan aileler için alış verişin aynı zamanda bir sosyal aktivite olduğunu söyleyebiliriz.

3.4.2.Yaş Değişkenine Göre Tüketim Mekanlarına Bakmak, Görmek İçin Gitme

Yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda boş zamanlarda alış veriş yapmadan mağazaları gezme ve vitrinleri seyretme ($P<0.05$) sıklıkları, yaş gruplarına göre anlamlı bir şekilde farklılaştığı bulunmuştur.

Tablo 10: Yaş gruplarına Göre Tüketim Süreçlerine İlişkin Ortalamalar, Standart Sapmalar ve Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Tüketim Süreçleri	Ortalama	Standart Sapma	N	F	Sd	P
Boş zamanlarınızı çoğunlukla nasıl değerlendirirsiniz? Alış veriş yapmasam da mağazaları gezerek ve vitrinleri seyrederek	3.0725	1.1643	400	4.204	5	0.001

Örneklem grubuna baktığımızda yaş gruplarına göre boş zaman etkinliği olarak mağazaları gezme ve vitrinleri seyretme etkinliğini birinci sırada en yüksek oranda yapan 38-47 yaş grubudur (% 8). İkinci sırada en yüksek oranla bunu yapan grup 28-37 yaş grubudur (% 6). Üçüncü sırada yapan 18-27 yaş grubudur (% 4.8). Dördüncü sırada bunu yapan grup yine 18-27 yaş grubudur (% 19).

3.4.3.Oturulan Yer Değişkenine Göre Tüketim Mekanlarına Bakmak, Görmek İçin Gitme

Yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda boş zamanlarda alış veriş yapmadan mağazaları gezme ve vitrinleri seyretmenin ($P<0.05$) tüketicilerin oturdukları yere göre anlamlı bir şekilde farklılaştığı bulunmuştur.

Tablo 11: Oturulan Yere Göre Tüketim Süreçlerine İlişkin Ortalamalar, Standart Sapmalar ve Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Tüketim Süreçleri	Ortalama	Standart Sapma	N	F	Sd	P
Boş zamanlarınızı çoğunlukla nasıl değerlendirirsiniz? Alışveriş yapmasam da mağazaları gezerek ve vitrinleri seyrederek	3.0725	1.1643	400	5.11	3	0.002

Örneklem grubunun oturulan semte göre boş zaman etkinliği olarak mağazaları gezme ve vitrinleri seyretme etkinliğini ilk üç sırada en fazla yapan grup orta gelir grubudur (birinci ve ikinci sırada yapılan % 9, üçüncü sırada yapılan % 7).

3.4.4. Eğitim Değişkenine Göre Tüketim Mekanlarına Bakmak, Görmek İçin Gitme

Yapılan tek yönlü Varyans analizi sonucunda alışveriş yapmadan mağazaları gezme ve vitrinleri seyretme ($P < 0.05$), Hipermarket A'ya bakma, görme ve gezme için gitme ($P < 0.05$) kriterlerinin eğitim düzeyi açısından anlamlı bir şekilde farklılaştığı tespit edilmiştir.

Tablo 12: Eğitim Düzeyine Göre Tüketim Süreçlerine İlişkin Ortalamaları, Standart Sapmaları ve Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Tüketim Süreçleri	Ortalama	Standart Sapma	N	F	Sd	P
Boş zamanlarınızı çoğunlukla nasıl değerlendirirsiniz? Alışveriş yapmasam da mağazaları gezerek ve vitrinleri seyrederek	4.6625	2.34464	400	10.24	4	0.001
Hipermarket A'yı tercih etmemizin nedeni aşağıdakilerden hangileridir? Bakmak, görmek ve gezmek (3)	4.8702	2.45229	158	2.831	4	0.025

Boş zamanlarda mağazaları gezme ve vitrinleri seyretme etkinliğini yapmanın-boş zaman etkinliği olarak ilk tercih edilen etkinlik olarak- en

Tüketicilerin Ankara'daki Üç Hipermarketi Tercih Etme Nedenleri

yüksek yüzde oranları; lise mezunları birinci sırada (% 7), üniversite mezunları ikinci sırada (% 6.3) ve yine üniversite mezunlarının % 7.8'i üçüncü sırada bu etkinliği yapmaktadır.

3.4.5. Meslek Değişkenine Göre Tüketim Mekanlarına Bakmak Görmek İçin Gitme

Yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda alışveriş yapmadan mağazaları gezme ve vitrinleri seyretme ($P<0.05$), hipermarket A'ya bakmak, görmek ve gezmek için gitme ($P<0.05$), hipermarket B'ye bakmak, görmek ve gezmek için gitme ($P<0.05$) boyutlarında alınan değerler açısından meslek değişkenine göre anlamlı bir şekilde farklılaştığı tespit edilmiştir.

Tablo 13: Meslek Gruplarına Göre Tüketim Süreçlerine İlişkin Ortalamaları, Standart Sapmaları ve Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Tüketim Süreçleri	Ortalama	Standart Sapma	N	F	Sd	P
Boş zamanlarınızı çoğunlukla nasıl değerlendirirsiniz?	3.0725	1.1643	400	5.215	5	0.001
Alışveriş yapmasam da mağazaları gezerek ve vitrinleri seyrederek						
Hipermarket A'yı tercih etmenizden nedeni aşağıdakilerden hangileridir?	4.3430	2.4625	158	3.761	5	0.003
Bakmak, görmek ve gezmek (3)						
Hipermarket B'yi tercih etmenizden nedeni aşağıdakilerden hangileridir?	4.8702	2.4523	129	3.211	5	0.008
Bakmak, görmek ve gezmek (3)						

Cinsiyet kategorisinde kadınlar, yaş kategorisinde orta yaşlılar (38-47 arası yaş grubu), oturlan semte göre orta semtlerde oturanlar, eğitim düzeyi içinde lise mezunları, meslek kategorisinde ise, ev kadınları, emekliler, işsizler boş zaman etkinliği olarak mağazalar ve hipermarketleri en fazla gezen kişilerdir.

128 denek içinden öğrenim durumuna göre üniversite mezunları (% 53.1), meslek grubu içinde çalışmayan kesim; ev kadınları, emekliler, işsizler (% 33.6) Hipermarket B'ye ve 157 denek içinden çalışan kesim ise; danışmanlar, uzmanlar, öğretmenler vb. (% 26.8) Hipermarket A'ya boş zaman etkinliği olarak bakmak görmek için gitmektedir. Hipermarket B'ye

bakmak görmek için giden üniversite mezunlarının büyük çoğunluğu aynı zamanda ev kadını ya da emeklidir.

Denekler “almayı düşündükleri ürünler hakkında bilgi edinmek”, “yeni ürünleri öğrenmek” için hipermarketleri gezdiklerini ifade etmişlerdir. Denekler “... Gezmek için öylesine gidiyorum, belli bir şekilde gidip şunu alayım demiyorum...” (Arş. Gör., kadın, yaş 27), “..alış veriş yapmasam da gezmekten hoşlanıyorum (Öğretmen, kadın, yaş 33), “...alış veriş belki yarım saatimi alıyor, mağazada dolaşıyorum”...(Memur, Erkek, yaş 33) gibi ifadelerle hipermarketleri gezmek için tercih ettiklerini söylemişlerdir.

Cinsiyet açısından satış baskısı altında kalan grup kadınlardır. Bu grubun en fazla satış baskısında kalması bu kesimlerin aynı zamanda mağazaları en fazla gezme durumuyla açıklanabilir. Çünkü tüketim mekanlarında daha fazla zaman geçirmektedirler. Hipermarkette ve mağazalarda daha fazla kalmak satış baskısını artırmaktadır. Çünkü çalışmayan gruplar ve lise mezunları mağazaları ve hipermarketleri fazla gezmekte ve buralarda daha fazla zaman geçirmektedir. Bu durumun serbest akım (free flow) planına göre düzenlenmiş hipermarket ve mağazalarda tüketicilerin daha uzun süre kalmaları ve daha fazla ürün satın almaları (James ve diğerleri 1981) ile benzer sonucu vardır. Bir başka ifadeyle mağazada ve hipermarkette tüketicilerin kalma süreleri arttıkça satış baskısına maruz kalma olasılıklarının da arttığını söyleyebiliriz. Ritzer’in bu konudaki ifadeleriyle araştırmanın bulguları arasında benzerlik arz ettiği görülmektedir. Ritzer’e göre tüketici alış veriş merkezlerini ziyaret etmede özgürdür, fakat orada bulunduğu zaman muazzam ve etkileyici güçlerin tesirinden kurtulamaz (Ritzer 2000:231-232) . Burayı ziyaret eden kişiler eğer paraları varsa planlamadığı ve hatta ihtiyacı olmayan ürün ve hizmetleri satın alabilirler. Çünkü “etkili satış makineleri” olan hipermarketlerin ürün satma potansiyelleri yüksektir. Bu bağlamda mağazaları ve hipermarketleri en fazla gezen grupların; kadınlar, orta yaşlılar (38-47), orta semtlerde oturanlar, lise mezunları, ev kadınları, emekliler ve işsizler aynı zamanda satış baskısına maruz kalma olasılıkları yüksek olan gruplardır. Hipermarket A’da, çalışan kesimin (danışman, uzman, öğretmen vb.) ve Hipermarket B’de ise üniversite mezunlarının diğer gruplara oranla daha fazla satış baskısı altında kalma olasılıkları vardır.

Araştırmaya konu olan tüketicilerin boş zaman etkinliği olarak hipermarketleri ve alış veriş merkezlerini gezmeleriyle Solomon ve diğerlerinin (1999:248) hipermarketlere ve alış veriş merkezlerine gitmenin nedenleri olarak ifade ettikleri; toplulukların buluşma alanı ve bir çok insan için boş vakit geçirilecek yerler olması, kapalı alış veriş alanları olarak özellikle gençler için ve çevre şartlarının denetlendiği alanlar olarak yaşlı insanlar içinde buluşma alanları olarak kullanılmasıyla paralellikleri vardır. Aynı

Tüketicilerin Ankara'daki Üç Hipermarketi Tercih Etme Nedenleri

zamanda farklı ürünleri aramak, yeni ürünler hakkında bilgi edinmek özellikleri ile alışveriş merkezlerine kişilerin neden gittikleri konusunda yapılan araştırma (Sandıkçı ve Holt 1998:318-328) sonuçları ile benzerlik taşımaktadır.

SONUÇ

Araştırma bulgularına (nicel ve nitel verilere) göre, hipermarketleri ve alışveriş merkezlerini kullanmanın rasyonel, soyo-kültürel ve sosyopsikolojik boyutları açısından dört sonucu ortaya çıkmıştır:

- Kişiliğin gelişimi için hipermarket ve alışveriş merkezlerini kullanma: hipermarketler alışveriş kültürünün öğrenildiği, ürünler hakkında doğrudan bilgi edinildiği, kişiliğin gelişimi için ürünlerin satın alındığı ve sahiplenildiği yeni sosyal mekanlar olarak kullanılmaktadır. Tüketicilerin hipermarket tercih nedenleri, hipermarketlere (A, B ve C), buldukları toplumsal tabakaya, eğitim düzeyine, yaşa, cinsiyete ve özel ilgi alanlarına göre farklılıklar göstermektedir.
- Boş zaman etkinliği olarak hipermarketleri, mağazaları ve alışveriş merkezlerini gezme: araştırmamız sonucuna göre kadınlara boş zamanlarda erkeklerden daha fazla mağazaları gezdikleri görülmektedir. Orta sınıftan çalışmayan kadınlar (% 74,.) çalışan kadınlardan (% 41.8) daha fazla mağazaları gezme ve vitrinleri seyretme etkinliğini yapmaktadır. Aynı zamanda çalışmayan kadınlar içinde de en fazla ev kadınları (% 58) boş zaman etkinliği olarak mağazaları gezme ve vitrinleri seyretme eğilimi göstermektedirler. Bu anlamda hipermarketler, bölümlü mağazalar ve alışveriş merkezleri kadınlar için yeni “özgürlük alanları” haline gelmiştir. Hipermarketler ve alışveriş merkezleri özellikle ev kadınları için evin dışına çıkıp sosyal hayata katılma fırsatları sunan sosyal mekanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.
- Hipermarketleri ve alışveriş merkezlerini sosyal dayanışma simgesi olarak kullanma: hipermarketler ve alışveriş mekanları özel ilgilerin, beğeni tarzlarının, sınıf değerlerinin (kitle içinde kendini iyi hissetme/hissetme gibi) ve prestiji yüksek belirli markaların paylaşıldığı “sembolik” dayanışma alanlarıdır. Hipermarketlere sadece belirli ilgilerin, tarzların ve markaların paylaşıldığı alanlar değil, aynı zamanda belirli imajlarında pay-

laşıldığı sembolik dayanışma alanları olarak da anlam atfedilmektedir.

- Hipermarketleri ve alışveriş merkezlerinin seçkinlik ve ayırma amacıyla kullanma; üst toplumsal sınıf bireylerinin sınıf göstergesi olarak ve alt toplumsal sınıflardan kendilerini ayırmak için hipermarketler kullanılmaktadır. Alt toplumsal sınıflar ise, bu hipermarket ve alışveriş merkezlerinden alışveriş yapmayı bir sınıf atlama göstergesi olarak algılamaktadırlar.

Hipermarketler ve alışveriş merkezleri bireylerin bulunduğu sınıfa, cinsiyete, yaşa göre farklı imkanlar (ürün ve marka sayısının çokluğu nedeniyle tercih özgürlüğü, ürünler hakkında bilgi edinebilme ve satın almada sadece bakmak için gidebilme vb. imkanlar) sunduğu görülmektedir. Bu açıdan maddileşen dünyanın nesnelere tercih etme fırsatını ve özgürlüğünü sunan demokratik mekanlardır. Bir diğer açıdan ise, hipermarketler ve alışveriş merkezleri sadece ürün ve hizmet satın alınan yerler değil, aynı zamanda daha iyi hayat yaşamının, üst sınıfa ait olmanın ve kentli olmayı hissetmenin imajını inşa etmenin sosyal mekanlarıdır.

Sonuç olarak, hipermarketlerden ve alışveriş merkezlerinden alışveriş yapma hem bir ekonomik faaliyettir hem de estetik, hedonist, aidiyet ve iletişim gibi öğeleri içeren çok boyutlu bir aktivitedir.

Dipnotlar

1. Tüketicilerin hipermarketlerin tercih etme nedenleri hipermarketin kurulduğu yere göre değişmektedir. Hipermarketin alışveriş merkezinde kurulması nedeniyle, alışveriş merkezinin genel imkanları hipermarketi tercih etme nedeni olarak ifade edilmektedir. Bu durum "hipermarketi ve alışveriş merkezlerini tercih etme" şeklinde ifade edilmiştir.
2. Değişkenlerle ilgili olarak grup ortalamaları arasında anlamlı farklılık ($p < 0.05$) olan bulgulara tablolarda yer verilmiştir.
3. Hipermarketlerle ilgili tablolarda karşılaşılan veri farklılıkları aşağıda belirtilen nedenlerden kaynaklanmaktadır. Hipermarketlerle (Hipermarket A=170, Hipermarket B=130 ve Hipermarket C=100) ilgili sorular her bir hipermarkette yapılan anket ve soruyu cevaplayan kişi sayısı üzerinden analizi yapılmıştır. Boş zaman etkinliği olarak alışveriş yapma, mağazaları, gezme ve vitrinleri seyretme-planlamadan alışveriş yapmay-

Tüketicilerin Ankara'daki Üç Hipermarketi Tercih Etme Nedenleri

la (satış baskısıyla) ilgili sorular ise, örneklem sayısı üzerinden (N=400) analizi yapılmıştır.

SUMMARY

The aim of this study is to determine the impact of the social-cultural/economical factors on the consumer behaviour. For this aim, age, gender and socio-economical characteristics etc. of the consumers in three hypermarkets in Ankara are analyzed. Specifically, this paper tries to answer the following question: "Why do they prefer these hypermarkets?"

Data are collected via a questionnaire which was administered to a total of 400 subjects. Of these 22 were subjected to in-depth interviews and focus group.

Two basic concepts of the study are "life style" and "consumption culture". Both the consumption theories and the dimension of consumption culture and the historical and social development of the consumption in Turkey are taken into consideration in the study. By using an operational definition of the term "life style", relation between the dependent and independent variables are tested.

The findings obtained in the study indicate that social variables such as gender, age, socio-economic level determine some dimension of the consumption processes. Furthermore, these hypermarkets and shopping malls are used for certain socio-cultural purposes such as self esteem, symbolic solidarity, distinction, good life and leisure activity.

KAYNAKÇA

- ASSAEL, Henry Y. (1987) **Consumer Behavior and Marketing Action**. 3.bs., PWS. K. Publishing Company.
- BABIN, B.J., DARDEN, W.R, GRIFFIN. (1994) "Work and/or Fun: Measuring Hedonic and Utilitarian Shopping Value". **Journal of Consumer Research, Inc.**, vol. 20. March, pp. 643-656.
- BAKER, Michael J. (1992) **Macmillan Dictionary of Marketing & Advertising**. (2 Ed.), London, The Macmillan Pres.
- BAUDRILLARD, Jean. (1998) **Üretim Aynası**, (Çev. Oğuz Adanır), İzmir, Dokuz Eylül Yayınları.
- BAUDRILLARD, Jean. (1997) **Tüketim Toplumu**, (Çev. Hazal Deliceçaylı ve Ferda Keskin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BENETT, Peter D., H.H. KASSARJIAN. (1972) **Consumer Behaviour**. London: Prentice -Hall Inc.
- BERKES, Niyazi. (1975) **Türk Düşününde Batı Sorunu**. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- BOCOCK, Robert. (1997) **Tüketim**, (Çev. İrem Kutluk), Ankara: Dost Yayınevi.
- BOCUTOĞLU, Ersan, Yavuz ATASOY.(2000) "Yükselen Süpermarket Olgusu Karşısında Bakkaliye Sektörünün Yeri ve Trabzon Örneği." [http:// www. tusob.org.tr](http://www.tusob.org.tr).
- BOURDIEU, Pierre. (1984). **Distinction A Social Critique of The Judgement of Taste**, (Trans., by R. Nice), London: Routledge.
- BOWLBY, R., (1997) "Supermarket Futures". **Shopping Experience**. (Ed. Falk, P., Campbell,C.), London: Sage Publications, pp. 92-109.
- CAMPBELL, Colin. (1987) **The Romantic Ethic and The Spirit of Modern Consumerism**. Oxford: Basil Blackwell.
- CHANEY, David. (1999) **Yaşam Tarzları**. (Çev. İrem Kutluk), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- CORRIGAN, Peter. (1997) **The Sociology of Consumption**, London: Sega Publications Inc.
- ÇINGİ, Hülya. (1994) **Örnekleme Kuramı**. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Fen Fakültesi Basımevi.

Tüketicilerin Ankara'daki Üç Hipermarketi Tercih Etme Nedenleri

- D.İ.E. (1999) **Ankara İli Semtlerinin Tasnifi**. Örneklem Dairesi Başkanlığı.
- FEATHERSTONE, Mike. (1996) **Postmodernizm ve Tüketim Kültürü**, (Çev. Mehmet Küçük), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- GIDDENS, Anthony.(1991) **Modernity and Self Identity**. Oxford: Polity Press.
- HAWKINS I. Del, R. BEST., K.A. CONEY. (1983) **Consumer Behavior**, 4.Ed., Boston, Richard D. Irwin Inc.
- IVANOVIVIC, P.H., P.H. (1992) **Collin Dictionary of Marketing**. Peter Collin Publishing.
- JAMES, Don L., Bruce J. WALKER., M.J. ETZEL. (1981) **Retailing Today**. 2.bs., New York: Harcourt Brace J. Inc.
- KONGAR, Emre. (1979) **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- LURY, Celia. (1996) **Consumer Culture**. Oxford: Polity Press.
- MILLER, Daniel.(1998) **A Theory of Shopping**. Oxford: Polity Press.
- MILLER, Daniel.(1987) **Material Culture and Mass Consumption**, Oxford: Basil Blackwell.
- RITZER, George. (2000) **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek**. (Çev. Şen Süer Kaya), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- SANDIKÇI, Özlem., D.B. HOLT.(1998) "Malling Society: Mall Consumption Practices and The Future of Public Space". **Servicescapes**. J. Sherry (Ed.), pp. 305-335.
- SIMMEL, George. (1971) "The Metropolis and Mental life", **Sociological Perspectives**. Kenneth Thompson and Semy Tunstall (Ed.), The Open University Press, pp. 82 -93.
- SLATER, D., (1993) "Going Shopping: Markets, Crowds and Consumption". **Cultural Reproduction**. (Ed. C. Jenks), London: Loutledge, pp. 188-209.
- SOBEL, E. M. (1981) **Lifestyle and Social Structure**. New York: Academic Pres Inc.
- SOLOMON, Michael. G. BAMOSSY., S. ASKEGAARD.(1999) **Consumer Behaviour**. London: Prentice Hall Inc.

SOSYAL ARAŞTIRMADA TEORİNİN ROLÜ¹

*Talcott Parsons**

*Çev. Zeynep Karahan Uslu***

Bazıları temelde bir teorisyen olarak bilinen bir kişinin ampirik araştırma hakkında konuşmasını belki de küstahlık olarak görecektir. Ampirik alanda biraz çalışma yapmıştım ve yıllar geçmeden bu alana belli ölçüde katkıda bulunabileceğimi umuyorum. Bununla birlikte burada Max Weber'in hoşlandığı "Sezar'ı anlamak için Sezar olmak gerekmez" ifadesini zikretmemin bir mahzuru olmasa gerek. Belki de bazılarınız gibi ampirik araştırmaya tamamen kendini vermiş olmayan ama buna karşın onun belli problemleriyle hayli ilgilenen birinin, onların aydınlanmasına yardımcı olması mümkündür.

Bununla birlikte öncelikle kendi niyetimi açıklığa kavuşturmam gerekiyor. Sosyoloji biliminin mevcut durumu birisinin meşru otorite edasıyla tartışılmaz görüşler ileri sürmesine izin vermemektedir. Hemen hepimizin umduğu temel meselelerde görüş ve amaç birliğine ulaşmanın yegane yolu bana göre birbirimizin çalışmalarından, düşüncelerinden ve deneyimlerinden ciddi, objektif ve saygılı bir biçimde yararlanmaya çalışmaktır. Bunun bir bilim alanında çalışanları harekete geçireceğini sanıyorum. Şayet sosyolojiye bu ruhla yaklaşılsa ve başkalarının problemlerini kavrama "zahmetine" katlanılsa temel meselelerle ilgili olarak ilk bakışta umulandan daha güçlü bir birliğin ortaya çıkacağına hiç kuşum yoktur.

Burada bu vesile ile yapmak istediğim şey, tüm alçak gönüllüğümle sosyolojik çalışma ve deneyimlere ilişkin bazı kişisel görüşlerimi sizlerin değerlendirmenize sunmaktır.

Sanırım pratikte tüm ehil gözlemciler fizik ve kimya gibi bilimlerin durumuyla sosyal grupların özellikle de sosyolojinin durumu arasında temel bir farklılığın var olduğu konusunda mutabıktırlar. Kimya ve fizik gibi bilimlerin can alıcı önemde çözülmemiş problemleri ve çatışma alanlarının olmadığını söylemeye çalışmıyorum. Fakat bu sorun ve çatışmalar söz konusu bilimin teknik yanıyla ilgili olarak ya da bir bütün olarak elde ettiği sonuçların yorumu alanında ortaya çıkmaktadır. Fakat bu bilimlerde tam bir genel mu-

¹ Konuşma önce 1937 yazında Chicago Üniversitesi'nde "Society for Social Research"ın yıllık konferans serisinde sunuldu.

* "The Role of Theory in Social Research", *American Sociological Review*, 3:13/20, 1938.

** İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü önceki öğretim üyesi (Yrd. Doç. Dr.). İstanbul Milletvekili.

tabakatin var olduğu alanların sayısı oldukça fazladır. Bu alanlardaki temel meselelerde bir anlaşmazlık söz konusu değildir. Dahası bu genel mutabakat alanı birbirinden bağımsız rasgele olgulardan oluşan bir alan değil, mantıksal açıdan iyi donatılmış bir teoriler bütünüyle iç içe geçmiş bir alandır. Bu teorilerin büyük bölümü mekanik alandaki temel dinamik denklemleri gibi hayli genelleştirilmiş bir formda ifade edilirler.

Sosyal bilimler alanına döndüğümüzde çok farklı bir durumla karşılaşırız. İhtilafli problemlerimizin büyük bir bölümü periferide değilde alanın başlangıç noktasında gözükmektedir. Herhangi bir şey yapmadan önce mevcut en derin zıtlıkları ortadan kaldırmak zorunda olduğumuz hissi yaygındır. Bu, en azından, yüksek düzeyde genellemelere ulaşmak ihtiyacı duyanlar için doğru gözükmektedir. Bu köklü belirsizlik duygusunu, temel derslerin içeriklerinin doğasının çelişkili yapısı ortaya çıkarmaktadır.

Mevcut durumun hem en göze çarpan hem de bana göre en endişelendirici özelliklerinden biri olan şeyi dikkate almaksızın bu durumu gözden geçirmenin neredeyse imkanı yoktur. Yani, sosyal bilimler alanındaki daha ampirik ve daha teorik yaklaşıma sahip kişiler arasında çok derin açıklıkların gelişmesi eğilimi vardır.

Dile getirmek istediğim şey, fizik alanında çalışanların ayrımında olduğu gibi, daha çok laboratuarda iş gören kişilerle sadece laboratuvar sonuçlarının raporlarıyla, kalemle ve karmaşık matematik formüllerle çalışan kişiler arasında büyük bir işbölümünün var olduğunu belirtmek değildir. Daha ziyade tam bir ayrışmanın, karşılıklı olarak birbirinin iş ve ilgilerinin meşruiyetini inkar etme yönünde bir eğiliminin var olduğunu kast ediyorum, ki huzursuzluk verici bir durumdur bu. Ampirik yaklaşıma sahip olanların bir kısmı teoriye bizzat katkıda bulunma eğilimi taşımadıkları gibi aktif bir biçimde teori karşıtı bir tutumda sergilerler. Onlar teorik herhangi bir çalışmayı mutlak anlamda zararlı ve bilimin genel kabulleriyle çelişkili görürler. Teori spekülasyon, kısır diyalektik, metafizik hatta mistisizmdir.

Diğer taraftan teorisyen olarak ün yapmış birçok kişi ise kendilerini sadece ampirik katkılarda bulunmakla kalmamakta, uygulamacıların yapmış olduğu ampirik çalışma türleriyle en azından çok fazla ilgilenmiyor izlenimi de vermekte ve daha ziyade ampirik alanın çetin zorluklarını hükümdarca hor görmektedirler.

Ampirik ekollerin yetersizlikleri üzerinde durmayı düşünmüyorum. Zorluk büyük ölçüde, bana öyle görünüyor ki, çekişmenin teorik cephesinde yatmaktadır. Teorik geleneklerimizin birçok özelliği, bana göre, ampirik araştırma için teorinin potansiyel yararlılığına ciddi bir biçimde ket vuruyor görünmektedir. Deneycilerin anti teorist bir tutum takınma eğilimlerinin

önemli bir nedeni karşılaştıkları teorik çalışmalarda çoğunlukla da haklı olarak itiraz edilmesi gereken çok şey görmeleridir.

Bu sorunlara daha fazla gömülmeden önce, her ne kadar ampirik tutumun belli biçimlerinin kökten inkarı anlamına gelseler bile bana son derece önemli görünen belli öncülleri dile getirmek gerekir. Bir kişinin belli bir durumdaki güdü ve duygularına duyulan sempati onun takındığı tutumu kaçınılmaz olarak onaylamak anlamına gelmez.

Bu açıdan, herhangi bir ampirik bilimin genelleştirilmiş kavramsal şemalara, teoriye referansta bulunmaksızın yüksek bir noktaya getirilebileceği görüşüne kategorik olarak karşı çıkmak zorundayım. Bilimsel bilginin gelişim süreci "olgu" ile ilgili farklı keşiflerin birikiminin oluşturduğu bir süreç değildir. Her şeyden önce, olgu ile ilgili incelememiz, ne kadar az farkında olursak olalım, bütünüyle örtük bir biçimde olsa bile bir teorik şemanın mantıksal yapısı tarafından yönlendirilir. Söz konusu fenomenle ilgili bilinebilecek tüm olguları değil ancak önemli gördüğümüz olguları inceleriz. İncelemelerimizi olası olgular arasında bir seçim yaparak gerçekleştiririz. Az sayıda uygulamacının (empricist) yaptığı gibi dikkatlice inceleme yaparsak, bu seçimin temeli, önem kriterleri ile tam anlamıyla bilimsel statünün yegane kriterleri arasında bulunabilir –ki burada teorik şemanın mantıksal yapısıyla bunların ilişkileri söz konusudur.

İkinci olarak, bilimsel merakla tam anlamıyla donanmış kişiler olarak ancak az sayıda uygulamacı çıplak, farklı olguları dile getirmekle yetinir. Onlar bunun ötesine geçip, karşılıklı bağımlılık ilişkileri ile nedensellik ilişkilerinin varlığını ileri sürerler. Sadece buharlı trenin geliştirilmiş olduğu ve belli endüstriyel gelişme türlerinin meydana geldiği değil, fakat aynı zamanda demiryolunun icadı olmasa bu gelişmelerin meydana gelemeyeceği -yani demiryolunun keşfinin endüstriyel gelişmede nedensel bir faktör olduğu da ileri sürülmektedir.

Bu aşamada, böyle bir nedensellik ilişkisinin genel teorik kategorilere referansta bulunmaksızın kanıtlanmasının mümkün olmadığını iddia etmek isterim.. Şayet böyle bir şey iddia edilirse, bu iddia mantıksal olarak bu kategorilere -bunlar ister örtük ister açık olsunlar- bağımlıdır.

Şayet bu doğruysa, sosyal alanlarda ya da diğer alanlarda bilim adamlarının karşı karşıya olduğu seçenek, teorileştirme ve teorileştirmeme seçeneği değil, yapmakta olduğu şeyi açık bir biçimde teorize ederek birçok hataya düşmekten korunma imkanı elde etmek ya da devekuşu politikası izleyip, teorileştirmede bulunmuyormuş pozlarına bürünerek herhangi birinin teorisini gizli ve eleştirilerden uzak tutmak, dolayısıyla da neredeyse kesin bir biçimde hatalarla dolu kılmak seçeneğidir.

Doğal olarak, bilimde teorinin kaçınılmazlığına dair bu iddia buna dayanarak kanıtlanamaz. Sonraki en iyi şey otoriteyi delil olarak iktibas etmektir. Alfred Marshall bildiğim kadarıyla olguyu görmezden gelmekle ciddi bir biçimde suçlanmamış bir iktisatçıydı. Cambridge Üniversitesi'ndeki bir konuşmasında duygularımı tam olarak ifade eden şu çarpıcı ifadeyi kullandı: "Tüm teorisyenlerin en acımasız ve haini olguları ve rakamları kendi kendilerini dile getirmeye izin verdiğini iddia eden kişidir"². Şayet Marshall bunu en çarpıcı bir biçimde söylemişse, sanırım Max Weber'in de bunu kanıtlamış olduğu kesinlikle söylenebilir. O'nun en büyük metodolojik katkılarından biri kesin bir biçimde genelleştirilmiş teorik kategorilere herhangi bir mantıksal anlam referansı olmaksızın nedensellik ilişkilerinin geçerli ampirik bilgisine sahip olunabileceğinin mümkün olduğunu savunan Alman Tarihi okullarının iddialarını çürütmüş olmasıdır.

Fakat genel teori bilim için vazgeçilmez ise bu isimle anılan herhangi bir şeyin veya her şeyin birbiriyle eş değer olması söz konusu değildir. Tam aksine, sosyolojik teori adıyla anılan bir çok şeyde itiraz edilecek çok şey vardır. Daha önce belirttiğim gibi, uygulamacılar (empiricists) mevcut teorinin büyük bir bölümünü kabul etmemekte haklıdır. Bununla birlikte bu durum onların işi daha da ileriye götürüp tüm teoriyi ilkesel olarak sırf teori ismi taşıyor diye reddetmeye götürmelerini haklı çıkarmaz.

Gerçekten de, böylesine ciddi bir fikir ayrılığının varlığı ve mevcut toplumsal teori ile ilgili yazılar kaleme alan veya konuşan kişilerin çoğunun kendilerini teorisyenleri "ekoller"e ayırma zorunda hissetmeleri gerçeği, bana öyle görünüyor ki, mevcut toplumsal teoride bir yanlışın var olduğunun bir işaretidir. Bir ekole hemen hemen her açıdan katılan bir kişinin diğer ekollere her açıdan karşı çıkacağının tanım itibarıyla belirtilmesine bile gerek yoktur.

Bu acıklı durum bana büyük ölçüde bilimde özellikle de toplumsal bilimde genellikle teorik yapılar olarak adlandırılan şeyleri ya oluşturan ya da onlarla irtibatlı olan çeşitli kavramsal öğeleri layıkıyla ayırıştırmada başarısız kalınmasının bir sonucu olarak görünüyor. Bu gibi öğeleri üç sınıfa ayıracak ve karşılaşılan zorluğun büyük ölçüde anlayış farklılığından ve ilk ikisine aşırı vurguda bulunularak üçüncü sınıf öğelerin anlam ve rolünün tahrifine yol açılmasından kaynaklandığı tezini ileri sürüyorum.

1- İster entelektüel ister sosyal olsun hiç bir bilim bir boşlukta gelişmez. Entelektüel bir geleneğin bilimsel içeriği farklı bir karaktere sahip

² Memorials of Alfred Marshall, Der. A.C. Pigou, s.108.

öğelerle her zaman iç içedir. Bu öğeler kavramsal olarak formüle edildiği kadarıyla mevcut amaçlarımız açısından felsefi öğeler olarak adlandırılabilir. Aynı düşünce sistemi içerisinde birbirine karışmış bilimsel ve felsefi fikirlerin ilişkisi problemi diğer bilimlerde olduğu gibi sosyal bilimlerde de doğurgan bir sorun kaynağı olmuştur.

Bu problem açısından bakıldığında, düşünce, güçlü bir biçimde bir ikileme girme eğilimi sergilemekte görünüyor: Bu ikilemin bir ucunu bir düşünce sisteminin bilimsel ve felsefi kısımlarının tek bir belirleyici sistem içerisinde birbirine katı bir biçimde bağlı olmaları gerektiği düşüncesi oluşturmaktadır. Yapılan çıkarsama, mantısal tutarlılığa sahip olması durumunda bir bilimsel teori bütünü felsefi bir sistemin sadece bir cephesi olduğu ve hiçbir parçasının bir bütün olarak sistem kabul edilmeksizin kabul edilemeyeceğidir. Bu yüzden klasik ve neo-klasik ekonomi teorisinin eleştirileri, en temel amaçlar için bile teorisinin kabulü, çoğu kez bir bütün olarak katı felsefi sistemin, uç rasyonalizmin, psikolojik zevkçiliğin, faydacı ahlak ve diğerlerinin kabulünün ima edilmesi olarak ele alınmıştır. Aksine, paranın değeri onun miktarının ters bir fonksiyonudur önermesinde olduğu gibi, teorisinin bağlı olduğu varsayılan felsefi sistem bütünü tüm problemlerinin önce kesin bir şekilde halledilmeden en temel kuramsal önermelerden bile emin olunamayacağı, sıklıkla ele alınmıştır.

Felsefi teorilerin ampirik bilimin önermeleri ile aynı objektiflik ve güvenilirlik düzeyine sahip olduğunun iddia edilemeyeceği hissi çok yaygındır ve doğruluğu ispatlanmıştır. Dolayısıyla bu imalardan hoşlanmayan insanların bu imaların dayandığı öncülleri sorgulamaksızın, teoriyi bütünüyle reddederek bu imalardan kaçınması kalkışması şaşırıcı değildir. Bundan başka, bir kez teorik usa vurumda ilk masum adım atıldığında, eksiksiz bir felsefi sistem için sorumlu olmak oldukça dehşet verici bir durumdur. Bu ikilemde kendimi kesinlikle uygulamacılara daha yakın buluyorum.

Fakat bu ikilemi kabul edemiyorum. Bana göre sorun bilimsel teoriyle felsefe arasındaki ilişki ciddi bir yanlış bir anlamaya dayanmaktadır. Bilimsel teorisinin ne felsefi imalara sahip olduğuna ne de felsefi önyargılar içerdiğine inanmıyorum. Bu anlamda felsefe ile bilimsel teorisinin radikal bir biçimde ayrılması imkansızdır. Fakat aynı zamanda bundan bilimsel teori ile felsefenin bu ikilemin ima ettiği anlamda birbirine katı bir biçimde bağlı olduğu anlamı çıkmaz. Aksine onlar birbirlerinden birçok ince iç bağımlılıklarının olmalarına rağmen birbirlerinden bağımsızdırlar da. Her şeyden önce bir bilim adamının hatta bir teorisyenin genel anlamda felsefi bir sistem endişesi taşımadan fakat felsefi sorunlara sadece kendi bilimsel problemleri ile doğrudan ilgili olmaları durumunda tek tek ele alarak sürdürmesi son derece

mümkündür. Gerçektende bu sahte ikilem, teorileştirme zorunlu olarak 'metafizik'tir ve bilimde yeri yoktur şeklindeki ithamının temel kaynağıdır.

Lütfen dikkat ediniz, bilimsel teorinin hiçbir şekilde felsefi problemlerle ilgisi olmadığını söylemiyorum. Fakat zorunlu olmayan felsefi problemlerden kendini soyutladığı takdirde, bilimsel teorinin yükünün muazzam ölçüde hafifleyebileceğini söylüyorum ki, bilimsel teori genellikle inanılardan özellikle de uygulamacıların sandığından çok daha büyük ölçüde bunu gerçekleştirebilir.

2- Teorik sistemlerde mevcut olan kavramsal unsurların tartışmak istediğim ikinci türü kelimenin tam anlamıyla bilimin alanı içersinde kalan dolayısıyla da felsefi olmayan fakat bence özellikle de sosyoloji de oldukça haksız şöhret bulan bir kavramsal ögedir. Bu, "geniş ampirik genelleme" olarak adlandırılabilir kavramın bir ögesidir. "Bir bütün olarak sosyal gelişme doğrusal bir evrimci yol izler" ya da "toplumsal süreçler nihai analizde ekonomik (veya coğrafik, veya ırksal v.s. v.s.) faktörler tarafından belirlenir" gibi önermeler buna örnektirler. Böyle teoriler muazzam ölçüde karmaşık ampirik fenomenler sınıfının davranışı veya nedenleri hakkında genelleştirilmiş bir yargı içerir. Bu teoriler "bir bütün olarak fiziksel evren çökmektedir" gibi yargılara benzemektedir.

Gerçekten de, sosyolojik teorilerin sınıflandırılışı felsefi konularına göre yapılmamışsa, genellikle, görüşlerine göre yapılırlar. Evrimci ve bununla karşıt olan çevrimci teoriler, ekonomik, biyolojik, dini yorumlar vardır.

Burada da bir ikilemle karşılaşıyoruz. Zira bu gibi önermelerin nasıl kanıtlanmaları gerektiğini sorabiliriz. Spesifik gözlemler, dikkatli gerçekleştirildiği açık olan muhakeme nerededir? Kanıt bu iddiaları öne sürenlerin iddia ettiğİ kadar güçlü ise, ekoller arasında niye çatışma var? Niçin insanlar anlamaya vardişilamıyor? Uygulamacılar (empricists) oldukça anlaşılabilir bir şekilde bunun böyle hiç bir kanıtın bulunmamasından veya varılan sonuçlar açısından son derece yetersiz olmasından kaynaklandığı hususunda kuşku duymaya başlarlar. Dolayısıyla genel anlamda teorinin bu tür bir şeyle özdeşleştirilmesi, ancak kanıtlayabilecekleri şeyleri iddia etme bilimsel ihtiyat ilkesini özümsememiş insanlar tarafından "spekülatif" olarak değerlendirilirler. Burada da yine kendimi uygulamacılara yakın hissediyorum. Bu tür önermelerin büyük çoğunluğunun güçlü bir biçimde kanıtlanmış olduğunu veya kanıtlanabilir nitelikte olduğunu sanmıyorum. Bunların eleştirel incelenmesi şu ya da bu türden bilimsel kusurlar sergileyecektir.

3-Bu yüzden, sosyal alandaki bilimsel teori bu iki sınıf ögeden ibaret olsaydı uygulamacıların öğüdüne uyup, ondan bütünüyle sakinmanın çok haklı nedenleri olurdu. Fakat, durum böyle olmadığından, uygulamacıların

mutat iddiasının, görmezden gelmeye eğilimli olduğu başka öğelerin var olduğundan, genelleştirilmiş analitik teori olarak isimlendireceğim şeyin varlığından eminim. Bu, bana fizik bilimlerdeki en önemli kavramlaştırma türü olarak görünmektedir.

Uygulamacılar fizik bilimleri taklide devam etmekten çoğunlukla hoşlanırlar. Öyle zannediyorum ki, onlar kısmen analitik teorinin bu alanlarda ampirik araştırmalarla tamamen bütünleşmiş olması nedeniyle bu iddiada bulunabilmektedirler ve bu herkese çok açık bir durummuş gibi geldiğinden kimse onun rolü hakkında konuşmanın gerekli olduğunu düşünmemekte, tamamen doğru kabul etmektedir. Bütün bunlardan sonra, matematik fiziğe uygulanmış haliyle teoridir.

Burada belirttiğim anlamda analitik teori mantıksal açıdan karşılıklı ilişki içinde olan bir genel kavramlar (mantıksal tümeller) bütünüdür ki bunlara karşılık gelen spesifik olgular (tikeller) ampirik olguları betimleyen ifadeleri teşkil ederler. Ampirik araştırmada bu kavramın kullanımı onların mantıksal açıdan birbirine bağımlı sistemler kurmalarını sağlayacak şekilde onlar ile onların tikel içeriği arasında kendine özgüce mantıksal ilişkiler kurmaya eğilimlidir. Benzer bir biçimde onların uygulandıkları olgular da, ampirik sistemin öğelerinin karşılıklı bir bağımlılık durumunda olduğu sistemler olarak görülürler.

Sosyal bilimde bu anlamda en yüksek derecede geliştirilmiş analitik sistemin büyük kısmı ekonomik teoridir. Gerçekten, sosyal bilimciler arasında yalnızca ekonomistler analitik bir sisteme gömülmüş durumdadırlar. Fakat kesinlikle bu analitik sistemin hem ampirik gerçekliğin kendisiyle, hem de biraz önce tartışılan diğer kavramlaştırma türleriyle ilişkisinin netleştirilmesinin zorluğundan dolayı, iktisat bile, bugün belki de geçip gitmekte olsa da bu bağlamda büyük hasara yol açmış olan ve hala da zarar verme tehdidini sürdüren ampirik isyandan, kurumsalcı akımdan yakayı sıyıramamıştır.

Gerçekten, sosyal bilimlerde analitik teorinin apaçık geriliğinin önemli bir sebebi fizik bilimlere nispeten burada bu zorlukların daha aşılmaz olmasıdır. Sıradan eğilimler ve bilimsel ve felsefi mülahaza arasındaki çoğunlukla zor olan ayrımlarla ilgili olanları bir tarafa bırakıyorum. Fakat diğer ikisi öylesine büyük bir öneme sahiptir ki onlar hakkında biraz söz etmek isterim. 1) Hatta matematiksel açıdan bile çok az sayıda değişkenden daha fazlasını içeren bir sistemi ele almak zordur. Sosyal alanların birçoğunda ya da daha sınırlı kısmında olduğu gibi, nerede matematik işlem farklı nedenlerden dolayı dışlanırsa, bence, tüm olarak, bir sistemdeki sadece bir kaç değişkeni ele alarak problemleri basitleştirme yönünde çok güçlü bir eğilim vardır.

Bu, sosyal alandaki analitik teorinin yüksek ölçüde soyut olduğunu kaçılmaz olarak ima eder. Zira, böyle bir sistemin değişkenlerinin değerleri sistemin kendilerine uygulandığı soyut olgularla ilgili çok az sayıdaki gerçekleri ifade eder. Diğer öğelerin, bu değişkenlerin çeşitliliğinin çok geniş herhangi bir alanında yeterince kalıcı olmaları, böylece güvenilir yorum ve öngörünün bu analitik sistemin yasaları üzerinde temellendirilebilmesi çok enderdir. Diğerlerini de kapsayan değerlendirmeler tarafından desteklendirilmeye ihtiyacı vardır. Bu geniş ampirik genellemeye doğrudan yönelmenin tatmin edici olmayışının en önemli sebeplerinden biridir. Ekonomik teoriden çıkarımların bazılarının oluşturduğu örnek son derece canlı bir örnektir. Analitik teorinin herhangi bir sistemine uyan olgular söz konusu fenomen ile ilgili tüm gerçekler asla bilinebilir değildir ve bunların sadece bir kısmı değişkenlerin değerleridir. 2) Bir değişken mantıksal bir tümel veya onların kombinasyonudur. Onun değerleri bu tümele karşılık gelen tikel durumlardır. Bu durumlar ancak ve ancak bir şekilde, deneysel gözlem yoluyla elde edilir veya edilebilirler. Fakat bu durum, eskimiş gerçekliklerin yapamayacağı, mamafih, ancak sistemin kategorilerine uyan gerçeklerin yapacağı teorisinin düzenleyici fonksiyonunun özüdür. Hangi olguların bilinmelerinin önemli olduğu, teorisinin mantıksal yapısına göre görecelidir. Bu, teorisinin olgusal bulguları değil bulguların uygun hale getirilmeleri gereken kategorilerin tanımını dikte ettiği anlamında anlaşılmalıdır.

Ampirik araştırmayla teorisinin can alıcı önemde problemlerinden biri kesinlikle buradadır. Teorisinin verimli olabilmesi için doğru türden olgular temin eden araştırma tekniklerine sahip olmamız son derece elzemdir. Gerçekten de, bunun en ciddi zorluklardan biri olduğuna, şu anki araştırmanın büyük bir kısmının herhangi bir mevcut genel analitik şema tarafından yararlanılamaz bir biçimde olgular ürettiğine dair kanıt mevcuttur. Bu karmaşık bir problemdir. Ben onun sadece bir evresi üzerine yorumda bulunabilirim.

Sosyal uygulamacıların büyük bir kısmı özellikle ölçmeye eğilimlidir. Onlar ölçmenin fizikte son derece önemli olduğuna işaret etmekte ve ancak olgularının ölçümlerin sonuçları olduğu ölçüde sosyolojinin bir bilim statüsü iddiasında bulunabileceği yargısına varmaktadırlar. Mümkün olan her yerde ölçümün değerini, önemini düşürmek istemiyorum fakat iki şeye işaret etmek istiyorum: Birincisi olguların önemi onların analitik şemalara uygun hale getirilebilme tarzına bağlıdır: Ölçümler fizik için vazgeçilmezdir, çünkü fiziğin değişkenlerinin çoğu öyledir ki onların değerleri olarak anlam taşıyan yegane olgular rakamsal verilerdir. Fakat sayısal veriler analitik kategorilere uygun hale getirilmedikçe bilimsel açıdan çok daha az önemlidirler. Bunun

sosyal alanlarda, böyle verilerin büyük çoğunluğu için geçerli olduğunu söyleme cüretinde bulunuyorum.

İkincisi, bu şekliyle ölçüm, her ne kadar arzu edilir olursa olsun, bilim için mantıksal açıdan elzem değildir. Ölçüm daha geniş bir kategorinin, sınıflandırmanın özel bir durumudur. Bir değişkenin değerlerinin kesin bir sınıflandırmaya indirgenebilir olmaları mantıksal açıdan elzemdir. Fakat onların imkan tanıdığı sınıflandırma ölçümün gerektirdiği büyüklüğün tek düzeninden çok daha karmaşık olabilir. Nerede ölçüye hatta sayıya vurulamayan veriler, bu çeşit bir sınıflandırma yardımıyla analitik şemanın mantıksal yapısıyla doğrudan uygun hale getirilebilirse böyle bir analitik ilişkinin ortaya koyamayacağı, herhangi bir miktarda sayısal verilerin eksikliğinin söz konusu olduğu yaşamsal önemde ilişkiler kurmak mümkün olabilir.

Sonuç olarak, araştırmada analitik teorinin temel fonksiyonları olarak gördüğüm şeyleri şematik olarak ifade edebilirim.

1. Çeşitli olguların muazzam karmaşası içinde hangisinin önemli olduğu ve hangisinin güvenli bir biçimde görmezden gelinebileceği hususunda bize ayırt edici kriterler temin ettiğini görürüz.
2. Analitik teori bu şekilde seçilmiş olan olgusal materyalin, ki onsuz bir çalışma anlaşılmaz olur, tutarlı bir organizasyon için bir temel teşkil eder.
3. Analitik teori sadece bilinen olguların organizasyonu ve seçimi için bir temel temin etmekle kalmaz fakat bir bakıma gerçekleştirilemeyecek bir biçimde mevcut bilğimiz ve onların önemindeki boşlukları da açığa çıkarır. Böylece analitik teori verimli bir araştırmacının yönetimi için can alıcı önemde bir rehber oluşturur.
4. Farklı analitik sistemlerin birbirleri açısından karşılıklı mantıksal imaları vasıtasıyla, analitik teori son derece önemli ilgili sahaların karşılıklı beslenmesi için bir kaynak temin eder. Bu, çoğu zaman, teorik açıdan izole edilmiş olarak kalmış olsa meydana gelmeyecek olan bir alanın içinde çok önemli gelişmelere yol açar.

Son olarak, şu soru sorulabilir: İktisat dışında kalan sosyal bilimlerin kullanacak herhangi bir analitik teorisi var mıdır? Yönelecek başka herhangi bir şeyin bütünüyle yokluğunda deneyciler olarak kalmamak zorunda mıyız? Sanmıyorum. Kullanımdaki analitik teorinin bizim çoğumuzun idrak ettiğinden çok daha fazla olduğuna inanıyorum. Molier'in kahramanı gibi farkında

Sosyal Araştırmada Teorinin Rolü

olmaksızın tüm hayatımız boyunca düz bir yazı okuyormuşuz gibi konuşuyoruz. Dahası, son zamanlarda yayınlanan bir eserde³, birincil önemde analitik teorinin gelişim sürecini takip etmiş bulunmaktayım, bence, bu, ampirik araştırmada analitik teorinin yararının bir kanıtını içermektedir. Eminim ki yapılacak bir inceleme bu gelişmenin uzantılarının benim açık bir biçimde ele aldığım araştırmacıların oluşturduğu sınırlı bir grubun çok daha ötesine ulaştığını gösterecektir.

O halde son isteğim şu olacaktır: Hali hazırda sahip olduğumuz şeye bir bakalım ve onu hem azami derecede kullanalım hem de yapabildiğimiz kadar hızlı bir şekilde onu geliştirelim. Ne sahip olduğumuz şeyin ne olduğunu anlamada başarısızlığa düştük diye, ne de, onun gerçek kusurlarının farkına varmaktan dolayı onu fırlatıp atarak bilimimizin çıkarlarının trajik bir hasar görmesine yol açmayalım. Analitik teorinin ampirik ve teorik çalışmanın sıkı işbirliğiyle kullanılması ve geliştirilmesi koşuluyla, sosyoloji biliminin geleceğinden çok umutluyum.

³ The Structure of Social Action, N.Y., McGraw-Hill Book Co., 1937.

DOĞU ANADOLU'DA İNSAN KAYNAKLARININ NİTELİKSEL GELİŞTİRİLMESİ KAPSAMINDA KADININ EĞİTİM DÜZEYİNİN YÜKSELTİLMESİ VE BİLİNÇLENDİRİLMESİ*

Sosyoloji Derneği

ÖZ

Bu çalışmanın amacı Doğu Anadolu'da kadınların bilinçlenmesi(ekonomik ve sosyal olarak kendi değerlerinin farkına varması)nı sağlamak kapsamında eğitim düzeylerini yükselterek gelişme sürecini hızlandırmaktır. İstatistiksel veriler incelendiğinde okuma-yazması olmayan kadınların oranının erkeklerden fazla olduğu görülmektedir. Toplumsal cinsiyetin eğitimde fırsat eşitsizliğinin kaynaklarından biri olduğu görülmektedir. Ekonomik başarıda eğitim önemli bir rol oynamaktadır. Toplumsal cinsiyet kimliğinin oluşması toplumdaki insanların etkileşimi ile gelişmektedir. Sosyalizasyon süreci doğduğumuz andan başlayarak yetişkinlik çağımızda da devam eder. Yaşamımız boyunca değişen statülerimiz temelinde beklentilerimiz, davranışlarımız ve değerlerimiz de değişmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Eğitim, Kadının Bilinçlenmesi

THE IMPROVEMENT OF WOMEN EDUCATIONAL LEVEL AND CONSCIOUSNESS WITHIN THE QUALIFYING HUMAN RESOURCES IMPLEMENTATION PROGRAM IN EAST ANATOLIA

ABSTRACT

The objective of this project is to help optimize the process of development and improve educational level as well as formation consciousness especially among women(the awareness of their own value economically and socially) in East Anatolia. Apparent from census statistics is the high sex inequality in literacy. Gender has been one of the sources of inequality of opportunity in education. It is widely agreed that education is important to economic success. The formation of gender identity for women and man evolves from the

* Bu proje 1997-1998 yılları arasında Sosyoloji Derneği adına Prof. Dr. Vildan Akan başkanlığında yürütülmüştür.. Proje Hollanda'daki HIMOS Vakfı tarafından desteklenmiştir.

Doğu Anadolu'da İnsan Kaynaklarının Niteliksel Geliştirilmesi Kapsamında Kadının Eğitim Düzeyinin Yükseltilmesi ve Bilinçlendirilmesi

interaction of people in the society. Socialization begins from the moment one is born and goes on throughout our adult lives.

Key Words: Women, Education, Formation of Consciousness.

GİRİŞ

Biyolojik yapılarımızda cinsiyet arası farklılıklar vardır, fakat insanoğlu diğer canlıların aksine dil gibi simgesel biçimler aracılığıyla davranışlarını düzenleme, yorumlama ve açıklama yeteneğine sahiptir. Diğer bir deyişle, insan eylemleri, hatta duyguları biyolojik yapılarından daha çok çeşitli ve farklı kültürel beklentilerle belirlenmektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri belirli bir kültürdeki yaşam biçimleri ile biyolojik yapılanma arasındaki etkileşimin yorumlanmasıyla ilişkilidir. Cinsiyetler arasındaki farklı davranış biçimlerini biyolojik faktörlerle açıklamaya çalışmak yetersiz kalmaktadır.

Tarihsel olarak bakıldığında kadın ve erkek rolleri arasındaki farklılıklar fonksiyonel açıdan uygun bulunmuştur. Toplumların evrimleşmesinde avlayıcılık aşaması bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Avlayıcılık, özellikle erkek faaliyetidir ve sosyal işbirliğinin ilk biçimini oluşturmaktadır. Ayrıca insanoğlunun ilk aletleri keşfetmesine neden olmuştur. Bu evrede kadınların toplayıcılık ve çocukların sosyalleştirilmesiyle ilgili rolleri de erkeklerin faaliyetleri kadar karmaşık birtakım becerileri gerektirmekteydi.

Halen günümüz bir çok toplumunda kadınların üreme donanımlarıyla ilişkilendirilerek ev içi rollerini üstlenmesi yorumu yeterli bir açıklama getirmemektedir. Teknolojideki yenilikler düşüncelerdeki değişimler sosyal düzenin ve yaşamın değişmesine yol açabilir.

1. KADIN VE EĞİTİM

Gelişmekte olan birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de okuması yazması olmayan kadınlar önemli bir çoğunluğu oluşturmaktadır. Özellikle kırsal alanda ve kentlerin gecekondü bölgelerinde bu durum yaygındır. Erkeklerle kıyaslandığında da önemli bir şekilde onlardan daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum kadınların eğitimine pek önem verilmediğinin göstergesidir. Çocukluktan itibaren kızlara ev işleri ve kardeşlerine bakmak, hatta tarlada çalışmak sorumluluğu yüklenmiştir. Yine erkeklerle kıyaslandığında eğitimin hangi düzeyi ele alınırsa alınsın, kadınların oranı daha düşük seviyelerde kalmaktadır.

Türkiye'deki durumu incelediğimizde 1990'da okuma yazma bilmeyen erkeklerin oranı %11,18 iken, kadınların %28'dir (DİE,2002:65). Okuma yazma bilmeyenlerin kendi içindeki oranı ise erkeklerde %28,99, kadınlarda ise %71,01dir(Ibid).

Bir çok gelişmiş ülkede bile prestijli “erkek” meslekleri diye adlandırılan mesleklerde kadınların oranının oldukça düşük olduğu görülmektedir. 2000-2001 istatistik verilerine göre Türkiye’deki kadın ve erkeklerin üniversitede öğrenim gördüğü alanlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. 2000-2001 Yılında Üniversiteye Devam Eden Öğrencilerin Öğrenim Gördüğü Alanlar

	Toplam	Erkek	Kadın
Toplam	1,508,205	886,945	621,260
Beşeri Bilimler	66,857	35,273	31,584
Eğitim Bilimleri	196,006	99,233	96,773
Güzel Sanatlar	19,915	8,667	11,248
Hukuk	24,774	14,620	10,159
Matematik ve Doğal Bilimler	81,927	46,146	35,781
Doğal Bilimler	47,123	24,579	22,544
Matematik ve Bilgisayar Bilimi	34,804	21,567	13,237
Sosyal Bilimler	748,133	436,473	311,660
Sosyal ve Davranış Bilimleri	162,478	96,793	65,685
Ticari ve Mesleki İlm	476,929	286,792	190,137
Ev Ekonomisi	16,361	7,712	8,649
Kitle İletişim ve Dökümantasyon	55,949	23,309	32,640
Hizmet Meslekleri	36,416	21,867	14,549
Mühendislik	212,977	169,317	43,660
Mimarlık ve Şehir Planlama	11,360	5,183	6,177
Ticari Sanat ve Endüstriyel programlar	8,524	3,167	5,357
Ulaşım ve İletişim	265	221	44
Tıp Bilimi ve Sağlık İlişkileri	91,736	36,620	55,116
Tarım	39,554	26,087	13,467
Diğer	6,172	5,938	234

Kaynak: DİE: 2002, s. 168-170

Tabloda görüldüğü gibi güzel sanatlar ve tıp bilimi, sağlık ilişkileri alanlarında kadınlar erkeklerden daha fazladır. Ancak tıp bilimi ve sağlık ilişkileri alanı hemşirelik ve diğer sağlık alanlarını da içerdiği için tıp alan-

Doğu Anadolu'da İnsan Kaynaklarının Niteliksel Geliştirilmesi Kapsamında Kadının Eğitim Düzeyinin Yükseltilmesi ve Bilinçlendirilmesi

larında kadınlar erkeklerden büyük bir oranda daha fazladır diye yorum getirmek, yanlışlara neden olur.

Eğitim seçenekleri ve fırsatları çerçevesinde gelişmiş ülkelerde de olmak üzere kadınların mesleki yaşamlarında ilerleme, güç ve denetim alanlarında ayrımcılığa uğradıkları birçok araştırmada gösterilmiştir (Safilos-Rothschild, 1971).

Her toplumda kadın ve erkeklerden beklenen belirli davranış örüntüleri olmasına rağmen, toplumsal cinsiyet rolleri açısından sosyal tanımların çok farklılık gösterdiği görülmektedir. Murdock (1937)'ın ünlü 224 toplum üzerindeki iş bölümüyle ilgili araştırmasında kadın ve erkeklere verilen görevler konusunda büyük ayrıtlıkların olduğu gösterilmiştir. Biyolojik temelli iş bölümü erkeklerin dış dünyaya açılmasını ve politik konumlarda yer almasını sağlarken, kadını aile içine kapatmıştır. Böylelikle kadınların kullanamadıkları, ulaşamadıkları kaynaklar erkeklerin denetimine geçmiştir. Siyasi güç ve ekonomik kaynakların denetimini ellerinde bulduran erkekler, kadınlara karşı üstünlük iddasında bulunabilmişlerdir. Türkiye'deki kadın sorunları ayrımcı politikalardan değil, fakat kültürel faktörlerden kaynaklanmaktadır (Kağıtçıbaşı 1989:108).

Kadınlar aldıkları eğitimi etkin bir uygulamaya aktardıkları zaman toplumsal gelişmeye gerçek katkıda bulunabilirler (Tan 1979:31). Kadının eğitimi yükseldikçe ölen çocuk oranı da düşmektedir. Örneğin, okuma-yazması olmayan kadınların ölen çocuk oranı %22.3 iken okuma-yazması olanlarda %17.9, ilkokul mezunu olanlarda %12.6, ortaokul mezunu olanlarda %5.7, lise mezunu olanlarda %4.3 ve yüksek öğrenim görmüş olanlarda ise %3.4'tür (D.İ.E 2001:93). Aynı şekilde kadının eğitimi yükseldikçe ücretli bir işte çalışma oranı da artmaktadır (D.İ.E, 1998).

Modern toplumlarda artık cinsiyete dayalı iş bölümü gerekli olmamasına rağmen tarihsel olarak süregelen cinsiyete dayalı eşitsizlik örüntüsü olarak devam etmektedir. Bir çok araştırmada ekonomik gelişme ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği arasında ilişki bulunmaktadır. Özellikle toprak sahipliğine dayanan tarım ülkelerinde erkek egemenliği artmaktadır (O'Kelly and Carrey,1986). Kadının ekonomik bağımlılığı artıkça erkek egemenliği de üst düzeye çıkmaktadır.

Endüstri toplumlarında cinsiyetler arası eşitsizliğin azaldığı düşünülse de, kırsal alanlarda farklı bir durum henüz gerçekleşmemiştir.

1.1. Projenin Amacı:

Doğu Anadolu'da kadınların bilinçlenmesi (ekonomik ve sosyal olarak kendi değerlerinin farkına varması)ni sağlamak kapsamında eğitim düzeylerini yükselterek gelişme sürecini hızlandırmaktır.

1.2. Proje Alanı:

Erzurum ve Sivas

1.3. Proje Alanının Kısaca Tanıtılması ve Sorunları:

Doğu Anadolu Bölgesinin; kuzey doğu, doğu ve güney doğu kenarlarında eski SSCB, İran ve Irak vardır. Kuzeyde Karadeniz Dağlarının güney eteklerini takip ederek Bayburt ovasını içine alır. Doğu'da, ortasından Aras ırmağının geçtiği geniş bir ova yer alır. İran sınırı Van gölü havzasını Rumiye Gölü çanağından ayıran geniş ve yüksek bir sırt oluşturur. Doğu Anadolu'yu Irak'tan ayıran sınır, genellikle geçilmesi güç vadiler ve dar boğazlarla kesilir. Güneyde, Torosların dış sırasını meydana getiren Güneydoğu Toroslar vardır. Batı'da Kızılırmak ile Fırat arasındaki su bölümü çizgisi İç Anadolu'ya geçişi sağlar.

Bu sınırlar içinde Doğu Anadolu şu illeri içine alır: Kars, Ağrı, Van, Hakkari, Muş, Bitlis, Bingöl, Tunceli, Elazığ, Malatya, Erzincan, Erzurum'un büyük bir kısmı ve Sivas'ın ve de Kayseri'nin Güney Doğu parçası, Maraş'ın kuzey ucu.

Bu bölgenin en belirgin ve Anadolu'nun diğer bölgelerinden ayıran özelliği yüksek ve engebeli oluşudur. Bazı bölümlerde yükseklik 2000-2500 metreyi geçer. En alçak yer Iğdır ovasıdır (875 m.). Doğu Anadolu büyük düzlüklerle kaplı yüksek bir bölgedir. Erzurum ovası (1800 m.)nda yerleşim ve tarım alanları bulunmaktadır.

Bu bölgede iklimi çok sert olarak nitelendirebiliriz. Mevsimler ve gündüz-gece arasındaki ısı farkları çok büyüktür. Kışlar bütün bölgede çok soğuktur, özellikle kuzey doğu'ya doğru daha da sertleşir. Hava sıcaklığı birden bire düşmekte ve kar yılın üçte biri süresince yerden kalkmamaktadır. Hatta ısı -35°C , -40°C 'ye kadar düşmektedir. Yazlar ova kesimlerinde oldukça sıcak geçerken, yayla kesimlerinde daha serin geçer. Yaz mevsimi bölgenin büyük bir kısmında kurak geçer, yalnız Kuzeydoğu kesimi (Erzurum-Kars) önemli bir farklılık gösterir. Yaz en yağışlı mevsim olarak görülür. Kuzeydoğu kesimlerinde yazların serin ve yağışlı geçmesi yüzünden yazın yeşil kalan bitki alanları vardır. Orman alanları azdır. Bölgenin başlıca akarsuları Basra Körfezi'ne dökülen Dicle-Fırat ve bunların kollarıdır. Bölgenin Kuzeydoğu kesiminde Aras ile Kura Hazar Denizine dökülür. Burada-

Doğu Anadolu'da İnsan Kaynaklarının Niteliksel Geliştirilmesi Kapsamında Kadının Eğitim Düzeyinin Yükseltilmesi ve Bilinçlendirilmesi

ki büyük kapalı havza ise Van Gölü'dür. Bu bölgede yağışların etkisinden dolayı akarsu seviyeleri düzensizlik gösterir. Ayrıca Dicle ve Fırat üzerinde inşa edilen Keban ve Atatürk Barajları büyük göller oluşturmuştur.

Doğu Anadolu'nun yüksek ve engebeli oluşu, ayrıca tarımı zorlaştıran ve sınırlı yapılmasına yol açan iklim durumu, yaşam koşullarını zor ve çetin hale getirmiştir. Belirli yüksekliklerdeki ovalarda tarımın yapılabilmesi, hayvancılığın daha çok gelişmesine neden olmuştur.

Bu bölge bütün ülke nüfusunun %9.4'ünü oluşturmaktadır. 2000 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre ise, bu bölgede yıllık artış hızı %0.13.84'dür. Kent nüfus artış hızı %0.35.52 iken, köy nüfus artış hızı ise %0-6.10'dur (Dİ-E, 2001:46). Bu dönemde ise ülke temelinde nüfus artış hızı %0.18.35'tir (Ibid). Yukarıda belirtilen kent nüfus artışı bize köylerden kentlere göçü de işaret etmektedir.

Bölge sorunları aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

- Okuma yazma oranı bu bölgede ülke temelinde en düşüktür. Özellikle Elazığ, Bingöl, Tunceli, Muş, Van ve Hakkari illerinde erkeklerin %37'si ve kadınların %70'inin okuma-yazması yoktur (DİE 1987). Okula devam eden kız öğrencilerin de oranı çok düşüktür [%24] (Ibid.).
- Erzurum'unda nüfusunun %69'unun (0-50) dönümlük aile şirketlerine sahip olması, tarım alanında ilkel düzeyde kalınmasını ve gizli işsizliğin bazı nedenlerini ortaya koymaktadır (Yavi, 1994:175).
- Bu bölge ülkenin en düşük yaşam düzeyine sahiptir.
- Kötü beslenme ve düşük düzeydeki yaşam koşulları buradaki halkın ortalama yaşam süresini de etkilemektedir. Ayrıca kötü beslenme okul çağındaki çocukların zeka gelişimini ve yeteneğini de etkilemektedir (Ibid.).
- Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) 13 alt projeden oluşmaktadır. Bu projelerin bazıları Doğu Anadolu'nun bir kısmını da kapsamaktadır. GAP programı, ileri teknolojiye dayalı endüstrileşme hedefi, toprak ve su gibi doğal kaynakların faaliyete geçirilmesi, kaçınılmaz olarak bölgenin bitki örtüsü, bitki hacmi ve teknoloji gibi alanlarda da radikal değişimlere yol açmaktadır (Sociological Association, 1994:2). Bu olumlu değişimlerin yanı sıra programın uygulanması sürecinde bazı sorunlar da kaçınılmazdır (Ibid.). Bazı yerleşimler baraj gölleri ayna-

sında kalacağı için bu yörelerde yaşayan insanların yeniden yerleştirilmeleri söz konusudur (Ibid.). Bu yeniden yerleşim durumlarında sosyal ve ekonomik sorunlar çıkacaktır.

- Bu bölgede doğurganlık hızı (%₀37.1) ve bebek ölüm hızı (%₀79.51) ülkedeki diğer bölgelere göre en yüksek düzeydedir (DİE, 2001:96).
- Ağrı, Bingöl, Kars ve Muş gibi yörelerde ortalama aile bireylerinin sayısı 8 kişidir, hatta bazı durumlarda bu sayı 20 kişiye kadar yükselmektedir (Kazdağlı, Yurtseven 1993:491).
- Bu bölgede yetersiz sayıda sağlık merkezi hizmetleri ve sağlık personeli vardır. Ayrıca bölgede bir hekime 13,355 kişi düşmektedir (Bertan ve Özcebe 1993:161).
- Bu bölgede imam nikahlı (Türk Medeni Kanunu'na göre geçerli olmayan) evlilikler nüfusun %37'sini oluşturmaktadır.

Tablo 2. Kadının Eğitim Düzeyinin Yükseltilmesi ve Bilinçlendirilmesi Proje Programı

Hedef Grupları	Amaçlar	İçerik	Metodoloji	Faaliyetler
1. Kent ve köylerde okuması yazması olmayan kadınlar	Okuma ve yazmayı öğretmek	Okuma ve yazma kursları	-İlk önce öğretmenlere bir oryantasyon programı uygulanması -Klasik öğretme teknikleri yanı sıra katılımı arttırmak için çekici ve fonksiyonel tekniklerin kullanılması	-Milli Eğitim Müdürlükleri -Halk Eğitim Merkezleri -Gönüllü dernekler ile işbirliği
2. 15 yaş üzeri kadınlar	Aile planlaması ve diğer aile konularında bilinçlendirmek -Genel kültür düzeylerini geliştirmek ve arttırmak	-Aile planlaması -Sağlık bilgileri -Anne ve çocuk sağlığı -Su ve elektrik enerjisinin ekonomik kullanımı -Özellikle kırsal alanlarda elektrikli aletlerin kullanılması	Kırsal alanlarda yeterli sayıda erkek ilgi gösterirse ayrı gruplar halinde informal şekilde eğitim verilmesi	Üniversitelerdeki ilgili bölümlerle -Ülke çapında ve yerel gönüllü dernekler -Köy Hizmetleri -Sağlık Müdürlükleri ile işbirliği

1.4. Projenin Uygulanması

Bu proje 1997 ve 1998 yıllarında yürütülmüştür. Birinci aşama Erzurum ilinin üç gecekondü alanında (Sütevler, Şehitler ve Palandöken) uygulanmıştır. Bu üç gecekondü semti Erzurum'un en yoksul alanlarından biridir. Bu semtlerde oturan halkın hemen hemen hepsi Erzurum'un köylerinden göç etmişlerdir. Bu yörelerin seçilme nedeni, burada yaşayan kadınlar okuma yazma kurslarına katılmayı kabul etmişlerdir. Bu yörelere karar verilmeden önce Erzurum'un yaklaşık 10 köyüne gidilmiştir, fakat bu köylerdeki kadınlar okuma-yazma bilmemelerine rağmen bu konuda kurs açılmasına ilgi göstermemişlerdir. Bu köylerde görüşülen kişilerden şu sonuçlara varılmıştır: bazı köylerde genç nesil kentlere göç ettiğinden, köylerde kalan yaşlı kadınlarda hem köydeki yorucu işlerinden dolayı hem de bu yaştan sonra öğreneceğiz de ne olacak düşüncesi çerçevesinde ilgilenmemişlerdir; bazı köylerde de hem yukarıda sözü edilen düşünceden dolayı hem de çok sayıda çocuklarından dolayı vakitleri olmadığını ileri sürmüşlerdir. Ayrıca bazı köylerde din olgusunun insanların yaşamları üzerinde büyük etkisi olduğu görülmüştür. Kadınlar kaderlerine boyun eğmiş ve yaşamlarını değiştirmek gibi umutlarını da yitirmiş görünmekteydiler.

Kentte oturan kadınlar oldukça yoksul yaşam koşulları içinde olmalarına rağmen görelî olarak kendi düzeylerini ve yaşam koşullarını geliştirmek için çok daha azimliydiler. Üç gecekondü semtindeki muhtarlarla görüşülmüştür. Özellikle, Şehitler muhtarı Ekrem Bektaş'a yardımlarından dolayı teşekkürü bir borç biliriz. Kendisi bizi okuması-yazması olmayan kadınların bir listesini vermiştir. Bu bölge altı bin nüfuslu olup, 560 haneden oluşmaktadır. İlk evrede 42 kadın kursumuza kaydolmuştur, fakat ilk toplantıya sadece 18 kadın gelmiştir. Diğer arkadaşlarını da ikna edeceklerini söylemişlerdir. Sonradan kurslara 14 kadın devam etmiştir.

Sütevler bölgesindeki muhtara projemizden bahsedildiğinde kadınları ikna edebileceğini söylemiş fakat sonradan hiçbir kadının ilgilenmediğini bildirmiştir. Bunun üzerine ekibimiz tesadüfi olarak hanelere gidip özellikle kocalarını iknaya çalışmıştır. Bu hane ziyaretlerinin birinde sağlık teknisyeni Ali Alkan'la tanışılmıştır. Ali Alkan'ın burada oturan kişileri ikna etme konusunda bize çok büyük yardımları olmuştur. Kendisine sonsuz teşekkürlerimizi bildiririz. Bu yöre de 4800 nüfuslu ve 870 haneli bir yerleşim alanıdır. Ali Alkan'ın yardımıyla 39 kadının okuma yazma bilmediği tespit edilmiştir. Ali Alkan bize evini açmış ve ilk toplantı burada yapılmıştır. 23 kadın kurslara devam etmiştir.

Palandöken Bölgesi en çok zorlukla karşılaştığımız bölgedir. Muhtar erkeklerle konuşup, eşlerini kurslara göndermede ikna edebileceğini söyle-

mesine rağmen başarılı olamamıştır. Bunun üzerine bu semtin kahvehanesi-ne gidilip erkeklerle bir toplantı yapılmıştır. Sonuçta 15 kadın kursumuza devam etmiştir.

Bu yörelerdeki muhtarlarla yapılan görüşmelerde okuma-yazması olmayanların oldukça yüksek bir oranı oluşturduğu öğrenilmiştir.

Projenin ikinci aşaması Sivas ilinde gerçekleştirilmiştir. Burada Karşıyaka ve Fatih olmak üzere iki gecekondulu semtinde, bir Halk Eğitim Merkezi'nde ve de iki köyde (Gümüşdere ve Alacalı) kurslar açılmıştır. Sivas'ta Erzurum'da karşılaştığımız güçlüklerin hiçbirisiyle karşılaşılmasıdır. Halk Eğitim Merkezi yetkililerine (Halk Eğitim Başkanı Ragıp Güner, Halk Eğitim Müdürü Haydar Türkay, Halk Eğitim Müdür Yardımcısı Yavuz Aktaş) ve Sağlık Müdürlüğü Müdür Yardımcısı Dr. Oğuz Kangal'a sonsuz teşekkürlerimizi sunarız. Ayrıca Sivas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Faruk Kocacık'a ön temasları kurup burada bu projeyi gerçekleştirmemize yardımcı olmasından dolayı çok teşekkür ederiz.

Gecekondulu yöreleri Karşıyaka ve Fatih'teki okuma-yazması olmayan kadınlar önlerine sunulan fırsatı değerlendirdiler. Kentte oturupta gideceği yerin otobüsünü bilememeleri, alışveriş yaptıklarında para üstünü sayamalarının zorluklarını yaşadıkları için kurslara devam etmekte hevesliydi-ler. Bu iki semtte ve Halk Eğitim Merkezinde kursa devam eden kadınların yaşları 23-57 yaşları arasında değişmektedir. Köylerde kurslara devam eden kadınların yaşları ise 13-19 arası değişmekteydi. Özellikle köylerde kadınların oldukça fazla dinin etkisinde kaldıkları gözlemlenmiştir. Genç kızlar genellikle 12 yaş civarında nişanlanmakta ve nişanlanan genç kız örtünmeye başlamaktadır. Ayrıca erkeklerle temastan kaçınılmaktadırlar.

Aşağıdaki tablo'da çeşitli yörelerde kursa katılan kadınların dağılımı görülmektedir.

Tablo 3: Kursa Katılan Kadınların Dağılımı

Gümüşhane Köyü	14
Alahan Köyü	18
Halk Eğitim Merkezi	18
Karşıyaka (Gecekondulu Semti)	18
Fatih (Gecekondulu Semti)	26
Toplam	94

Ayrıca Tablo 4'de Halk Sağlığı çerçevesinde verilen eğitim konferansları programı görülmektedir. Bu toplantılar Halk Eğitim Merkezi'nde düzenlenmiştir. Köylerdeki toplantılar soru-cevap şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Doğu Anadolu'da İnsan Kaynaklarının Niteliksel Geliştirilmesi Kapsamında Kadının Eğitim Düzeyinin Yükseltilmesi ve Bilinçlendirilmesi

Konular: aile planlaması, genital sistem anatomisi, doğum kontrol araçları, ishali hastalıkların kontrolü ve akraba evliliğinin sonuçlarıdır.

Tablo 4: Verilen Eğitimlerin Konu ve Programları

Toplantı Yeri	Eğiticinin Adı Soyadı	Eğitimin Konusu
Halk Eğitim Merkezi	Dr. Filiz Özkan Hem. Şükran Duran	Akut Solunum Yolu Enfeksiyonları
Kümbet Halk Eğitim Merkezi	Dr. Filiz Özkan Hem. Rahime Gülen	Akut Solunum Yolu Enfeksiyonları
Halk Eğitim Merkezi	Dr. Nesrin Turaçlar Hem. Bedia Tokar	Aile Planlaması
Kümbet Halk Eğitim Merkezi	Dr.Nesrin Turaçlar Hem. Nuray Koç	Aile Planlaması
Halk Eğitim Merkezi	Dr. Nuray Aktaş Oduncu Ebe.Nazmiye Başel	Anne Sütünün Teşviki, Yeterli dengeli Beslenme
Kümbet Halk Eğitim Merkezi	Dr. Nuray Aktaş Oduncu Ebe. Çiçek Çağlı Kaçar	Anne Sütünün Teşviki, Yeterli dengeli Beslenme
Halk Eğitim Merkezi	Dr. Asiye Analan Ebe. Aylin Başer	Ana Sağlığı
Kümbet Halk Eğitim Merkezi	Dr. Asiye Analan Ebe.Solmaz Tural	Ana Sağlığı
Halk Eğitim Merkezi	Dr. Müberra Okumuş Hem.Şükran Duran	İshali Hastalıklar Kontrolü
Kümbet Halk Eğitim Merkezi	Dr. Müberra Okumuş Ebe.Aylin Başer	İshali Hastalıklar Kontrolü

Sonuç olarak 52 Erzurum'da ve 94 Sivas'ta olmak üzere toplam 146 kadın okuma yazma öğrenmiştir ve bunların 123'ü sertifika almıştır. Ayrıca aile planlaması ve sağlık konularında bilgilendirilmiştir.

SONUÇ

Kadın ve erkek arasındaki birçok alandaki eşitsizlikler kaçınılmaz bir olgu değildir. Çeşitli toplumlarda yapılan araştırmalar kadın statülerinin kültürden kültüre farklılık gösterdiğini kanıtlamışlardır. Sosyologlar sosyal dünyadaki sosyal olayları inceleyerek, gözlemleyerek, araştırarak bu olayların örüntüsünü çıkarırlar, kavramlar ve kuramlar oluşturarak bu olaylar arasındaki ilişkileri, etkileşimleri açıklamaya çalışırlar. Kuramlar her zaman için yeniden test edilmeye ve sorgulanmaya açıktır. Yeni bulgular, olgular ve gözlemler bir kuramın yeniden düzenlenmesine veya geçersiz kılınmasına

neden olabilir. Özellikle kadınlarla ilgili geleneksel kuramlar yeniden gözden geçirilmekte, sorgulanmaktadır.

Çağdaş anlayışta sosyolojinin önemli amaçlarından biri de sosyal gelişmeye yardımcı olmaktır. Sosyologlar arasındaki ayrılıklar bu sosyal yaşamdaki gelişmeyi sağlayacak değişimin nasıl olacağıdır. Bazıları idari ve siyasi kurumlarla bir süreç içinde gerçekleşmesini önerirken, diğerleri radikal değişimler önermektedirler. Farklılıklar ne olursa olsun, sosyal dünyayı açıklamak, sosyal sorunları açık ve net olarak saptayarak, toplumların gelişmesi için sosyal politikalar önermek sosyologların görevidir.

2. ÖNERİLER

- Hükümetlerin ülke gerçeklerine uygun doğru politikalar saptayabilmeleri ve doğru kararlar alabilmeleri için sağlam veri tabanı oluşturacak sosyolojik araştırmaları maddi ve manevi açıdan desteklemeleri gerekmektedir.
- İnsan kaynaklarının geliştirilmesi temelinde kadınların eğitimi yatmaktadır. Kadınların eğitiminin yükseltilmesine yönelik politikaların üretilmesi, sivil toplum kuruluşları ile devlet kurumlarının işbirliği içinde kadının kendi değerinin farkına varmasına maddi ve manevi yardımcı olunmalıdır.
- Kadın sorunları gibi çözüme ulaşılması uzun dönem gerektiren problemler için özellikle sivil toplum kuruluşlarına önemli görevler düşmektedir. Belirli hükümet dönemlerinde çözüm getirilememiş sorunların uzun vadeli takip edilmesi gerekir.
- Toplumun veya siyasetçilerin pek önemsemediği veya gözünden kaçan toplumsal konulara sosyoloji araştırmaları, bulguları ve sosyolojik değerlendirmelerle dikkat çekilmelidir.

SUMMARY

The objective of this project is to help to optimize the process of development and to improve educational level as well as formation consciousness especially among women (the awareness of their own value economically and socially) in East Anatolia. Apparent from census statistics is the high sex inequality in literacy. Gender has been one of the sources of inequality of opportunity in education. It is widely agreed that education is important to economic success. The formation of gender identity for women and men evolves from the interaction of people in the society. Socialization begins from the moment one is born and goes on throughout our adult lives.

Doğu Anadolu'da İnsan Kaynaklarının Niteliksel Geliştirilmesi Kapsamında Kadının Eğitim Düzeyinin Yükseltilmesi ve Bilinçlendirilmesi

KAYNAKÇA

- BERTAN, M., H. ÖZCEBE (1993), "The Health and Population of Turkey", in A. Toros(ed.), **Population Issues in Turkey**, Ankara: Sinem.
- D.İ.E, (2002) **Türkiye İstatistik Yıllığı 2001**, Ankara: D.İ.E Matbaası.
- D.İ.E, (1988), **1985 Türk İşgücü Katılım Araştırma Sonuçları**, Ankara.
- KAĞITÇIBAŞI, Ç., (1989) "Women's Intra -Family Status Education and Employment in Turkey", **International Conference on "Improving Employment Prospects For Women in a Changing Society**, November 7-8,1989 içinde Ankara, 1990.
- KAZDAĞLI, H, Ö. YURTSEVEN (1993), "Child Costs and Economic Development in Turkey",in A. Toros (ed.), **Population Issues in Turkey**, Ankara: Sinem.
- MURDOCK, G.(1937) "Comparative Data on the Division of Labor by Sex", **Social Forces**, Vol. 15, No.4 (May 1937):551-53.
- O' KELLY AND CARNEY. (1986) **Women and Men in Society**, Belmont, CA: Wadsworth Pub.
- SAFILOS-ROTHSCHILD, C.(1971) "A Cross- Cultural Examination of Women's Marital, Educational and Occupational Options", **Acta Sociologica**, Vol.14, No.1-2, 96-113
- TAN, M., (1979) **Kadın Ekonomik Yaşamı ve Eğitimi**, Ankara: Tısa Matbaacılık Ltd.
- TURKISH SOCIOLOGICAL ASSOCIATION (1994), **Survey on the Problems of Employment and Resettlement in Areas which will be Affected by Dammed Lakes in GAP Region**, Ankara.
- TURKISH DEMOGRAPHIC SURVEY (1993) , Ankara: PM-SIS.
- TURKISH STATISTICAL ANNUAL (1987), Ankara: PM-SIS.
- YAVI, Ersal, (1994) **Doğu Anadolu ve Erzincan**, Ankara, Erzincan Valiliği.

YAZARLARA DUYURU

1. Dergiye gönderilecek yazılar, makale, çeviri makale ve kitap tanıtma-eleştirisi türlerinde olacaktır.
2. Makaleler, Türkçe ve İngilizce olabilir. Her makalede, ana başlığın hemen altında, biri Türkçe biri İngilizce olmak üzere 150 kelimeyi aşmayan iki öz/abstract yer almalıdır. "Öz"lerin altında, altı kelimeyi aşmayan anahtar kelimeler/key words bulunmalıdır. Türkçe makalelerin en sonuna İngilizce, İngilizce makalelerin en sonuna Türkçe, ayrı bir sayfa halinde 500 kelimeyi geçmeyen bir genel özet, "Summary/Özet" başlığı ile eklenmelidir. Diğer bir deyişle makaleler, **Ana Başlık, Öz, Anahtar Kelimeler, Abstract, Key Words, Makale Metni, Notlar ve Summary/Özet, Kaynakça** sırası ile kaleme alınmıştır.
3. Yazıların 8000 kelimeyi geçmemesi, A4 kağıdının bir yüzüne çift aralıklı, sol, üst, alt ve sağ marjlar en az 2.5 cm olarak yazılmaları gerekmektedir. Yazıların alt başlıkları, ana başlığa göre bir küçük punto ile koyu ve sol marjdan başlamak üzere yazılmalıdır. Yayımlanması kabul edilen yazıların, en son, düzeltilmiş biçimde Word programı ve Times New Roman 12 ile bir adet 3.5" diskette editörlere gönderilmesi gerekmektedir.
4. Yazılar, editörlere üç kopya olarak gönderilmeli, bir kopya hariç, hakemlere gönderilecek iki kopyaya yazar(lar)ın ad ve soyad(lar)ı yazılmamalıdır. Yazar(lar)ın ad – soyad ve yazışma adres(leri) kapalı bir zarf içinde kopyalara eklenmelidir.
5. Dergi editörlüğüne ulaşan yazılar, öncelikle içerik, sunum, yayım kuralları vd. yönlerden editörler kurulu tarafından incelenir ve daha sonra değerlendirilmek üzere isimsiz (şifre numaralı) olarak konu ile ilgili en az iki hakeme gönderilir. Hakemlerce, makalenin yayımlanmasına, değişiklikle yayımlanmasına veya reddine karar verilir ve sonuç yazar(lar)a bildirilir. Düzeltme istenen yazıların, en geç bir ay içinde editörler kuruluna ulaştırılmaları gerekir. Belirtilen sürede geri gönderilmeyen yazılar, daha sonraki sayılarda yeniden değerlendirilmek üzere kabul edilir.
6. Dergiye gönderilen yazılar ile ilgili yazışmalar için posta masrafı olarak, Sosyoloji Derneği'nin İş Bankası ODTÜ 385 825 ve Kavaklıdere 331 307 nolu hesaplarına 15 milyon TL. yatırılması ve

makbuzun fotokopisinin metin kopyaları ile birlikte gönderilmesi gerekmektedir.

7. Dergide 'APA' yazım sistemi kullanılmaktadır. Kaynaklara göndermeler, metnin içinde açılacak ayraçlarla yapılmalıdır. Ayraç içindeki sıra şöyle olmalıdır: yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı, sayfa numaraları. Örneğin (Gökçe, 1994:33).

Metinde gönderme yapılan bütün kaynaklar, kaynakçada belirtilmeli; gönderme yapılmayan kaynaklar, kaynakçaya konmamalıdır. Kaynaklar, ayrı bir sayfada alfabetik sırayla yazılmalıdır. Dergi ve derlemelerdeki makalelerin sayfa numaraları kesinlikle belirtilmelidir.

8. Sosyoloji Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan yazıların her hakkı saklıdır. Dergide yayınlanan eserlerden alıntı yapılması halinde, kaynak belirtilmesi yeterlidir. Sosyoloji Derneği'nin yazılı izni olmadan eserin bir kısmının veya tamamının kullanılması, görsel veya işitsel malzemelerle çoğaltılması hiçbir surette yapılamaz.
9. Sosyoloji Araştırma Dergisi'nde yayınlanan yazıların içeriğinden ve tartışılan düşüncelerden yazarların kendileri sorumludur. İleri sürülen görüşler Sosyoloji Derneğini bağlamaz.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. JSR publishes original articles, translated articles, and book reviews both in Turkish and English.
2. The text including bibliography should be double-spaced on one side of A4 sheets, with margins at top, bottom and side of at least one inch (2.5 cm) and should be written in word forma with Times New Roman 12 font. The manuscript should contain; (i) title, (ii) abstarct-both in English and Turkish, no longer then 150 words with key words-no more than six word, (iii) text (iv) summary no longer than 500 words-an English for Turkish manuscript and a Turkish for English manuscript, and (v) bibliography. For authors who do not know Turkish, the Editorial Board can translate their English abstract and summary into Turkish. Manuscripts should not normally be longer than 8.000 words including abstract, notes and bibliography.
3. The received manuscript will firstly be investigated in term of format, content and publishing rules by the Editorial Board. The board has right to refuse improperly prepared manuscripts.
4. Manuscript that appear in JRS are subject to the usual academic process of anonymous reviewing of at least two referees. The refereeing procedure normally takes 2-3 months. To protect anonymity, the name(s) and address(es) of author(s) should no be type on the manuscripts, should be typed on a separate page, and three copies of manuscript should be submitted.
5. The author(s) should make sure that is one-to-one correspondence between the names, years in the text and those on he bibliography list.
6. All right reserved. Except for short passeges for the purpose of criticism and review, no part of this publication may be reproduced in any form or by any means without the written permission of the Sociological Association,Turkey.
7. The opinions expressed in he Journal are the responsibility of the individual author(s).
8. Manuscripts of articles communications should be sent to:JRS Editors, Sosyoloji Derneği, Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi No: 9/7 06500 Beşevler ANKARA/TURKEY